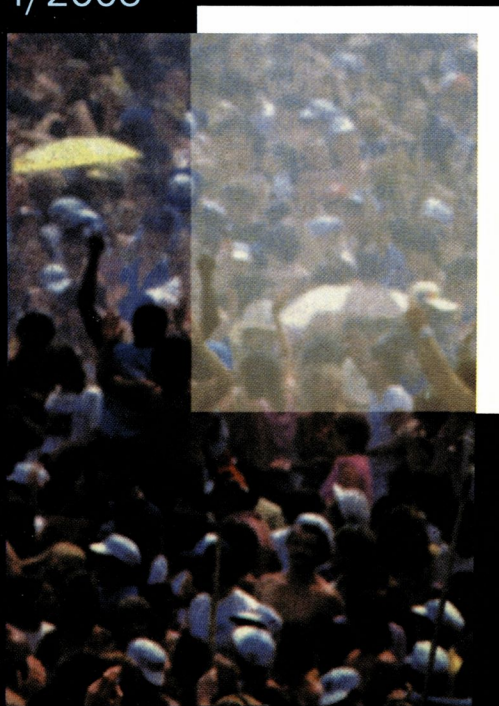

TEORIJA IN PRAKSA

4/2003

DRUŽBOSLOVNA REVIJA

TEORIJA IN PRAKSA

Družboslovna revija

Let. XL št. 4

julij - avgust 2003,

UDK 3, ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN

IZDAJATELJ/Publisher

Fakulteta za družbene vede v
Ljubljani

GLAVNI UREDNIK/Editor

Igor Lukšič

SEKRETARKA/Secretary

Irma Vidmar-Vozelj

OBLIKOVALEC

/Designer

Ismar Mujezinović

IZVEDBA

Epromak

TISK

CASTIS d.o.o.

UREDNIKI/Associate Editors

Anton Grizold, Marko Lah,

Igor Lukšič, Breda Luthar,

Peter Stankovič, Zdenka Šadl

Tomaž Krpič (recenzije)

UREDNIŠKI SVET/Editorial Advisory
Board

Milan Balažic, Ivan Bernik,
Marjan Brezovšek, Miro Cerar, ml.

Ljubica Jelušič, Maca Jogan,

Stane Južnič, Andrej Kirn,

Miran Komac, Vlado Miheljak,

Zdravko Mlinar (predsednik),

Rudi Rizman, Tine Stanovnik,

Marjan Svetličič, Zlatko Šabič,

Metka Tekavčič, Niko Toš,

Mirjana Ule, Vasja Vehovar,

France Vreg, Pavel Zgaga

MEDNARODNI UREDNIŠKI

SOSVET/International Advisory Board

Luigi Graziano

(University of Torino, Italija),

Michael T. Greven

(University of Hamburg, Nemčija),

Stein Kuhnle

(University of Bergen, Norveška),

Arend Lijphart

(University of California, USA),

Philippe Manigart

(Bruxelles, Belgija)

Helmuth Willke

(University of Bielefeld, Nemčija),

Peter Dahlgren

(University of Lund, Švedska),

Henry Teune

(University of Pennsylvania, USA)

Članki se referirajo v:

Political Science Abstracts, International Political Science Abstracts, Sociological Abstracts,
Cobiss, IBZ - International Bibliography of Periodical Literature, IBZ - DC-ROM,
IBZ - International Bibliography of Books Reviews of Scholarly Literature, IBZ - CD-ROM

Uredništvo/Editorial board

1000 LJUBLJANA, Kardeljeva pl. 5, tel. 01/5805-147, faks: 01/5805-108

E-pošta: teorija.praksa@uni-lj.si

Teorija in praksa je dostopna na internetu

http://www.uni-lj.si/~fd_tip/index.html

Naročnina za 1. polletje 2003

za študente in dijaké 4.000,00 SIT, za druge individualne naročnike 5.000,00 SIT,

za podjetja in ustanove 10.000,00 SIT, za tujino 12.000,00 SIT

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 2.000,00 SIT

TEORIJA IN PRAKSA

družboslovna revija

Letnik XL, št. 4, str. 600-794

Ljubljana, julij - avgust 2003

ČLANKI

Hanno HARDT: PREDSTAVLJANJE OSAMOSVOJITVE: PODOBA/TEKST SLOVENSKEGA FOTOŽURNALIZMA	605-626
Ljubica JELUŠIČ: MIROVNE OPERACIJE KOT OBLIKA GLOBALNE MIROVNE PREVENTIVE PRED ŠIRJENJEM GROŽENJ	627-646
Drago KOS: POSTMODERNO PROSTORSKO PLANIRANJE?	647-657
Berni STRMČNIK: REDEFINIRANJE PRAVIC IN PRIVATIZACIJA - POGOJA USPEŠNE PRENOVE	658-676
Vinko GORENAK: USPEŠNOST POLICIJSKIH POSTAJ - OCENE ŽUPANOV IN SVETNIKOV	677-695
Marko OSOLNIK: MUSLIMANI V ZAHODNI EVROPI MED INTEGRACIJO IN GETOIZACIJO	696-705
Matej ANDOLŠEK: TEORIJA HEGEMONSKE STABILNOSTI: RACIONALNOSTI VERSUS KONSTRUKTIVISTI	706-723

ZMAGOVALEC MEMEFEST 2002

Gal KIRN: RADIKALEN POGLED: OGLAŠEVANJE SKOZI TEORIJO PROPAGANDE IN IDEOLOGIJE	724-733
Oliver VODEB: MEDIJSKI AKTIVIZEM KOT KOMUNIKACIJSKA PRAKSA REINSTITUCIONALIZACIJE DRUŽBENE DISTRIBUCIJE ZNANJA	734-751
Nikola JANOVIC: TV ZASLON: IDEOLOGIJA IN KULTURA VIDNOSTI (POSTMODERNIZMA)	752-758

PREVOD

Sabrina P. RAMET: KUGA NACIONALIZMA IN ZAPUŠČINA VOJNE	759-770
---	---------

PRIKAZI, RECENZIJE

Ljubica JELUŠIČ, Mojca Pešec (ur.): Seksizem v vojaški uniformi (Jelena Trifunović)	771-773
Tarik ALI: Spopad fundamentalizmov. Križarstvo, džihad in modernost (Urban Suša)	773-775
Martin HOLLIS: Filozofija družbene vede: uvod (Olga Markič)	775-778
Stephen P. TURNER: Brains/Practice/Relativism: Social Theory After Cognitive Science (Tomaž Krpič)	778-779
Mateja SEDMAK: Kri in kultura: etnično mešane zakonske zveze v slovenski Istri (Alenka Švab)	779-782

AUTHOR'S SYNOPSES

783-792

CONTENTS

ARTICLES

- Hanno HARDT: PICTURING INDEPENDENCE: IMAGE/TEXT OF SLOVENIAN PHOTOJOURNALISM 605-626
- Ljubica JELUŠIČ: PEACE OPERATIONS AS A FORM OF GLOBAL PEACE PREVENTION OF SPREADING THREATS 627-646
- Drago KOS: POSTMODERN SPATIAL PLANNING? 647-657
- Berni STRMČNIK: REDEFINITION OF RIGHTS AND PRIVATISATION - THE CONDITIONS OF SUCCESSFUL RENOVATION 658-676
- Vinko GORENAK: SUCCESSFULNESS OF POLICE STATIONS - EVALUATION BY MAYORS AND COUNCILLORS 677-695
- Marko OSOLNIK: MUSLIMS IN WESTERN EUROPE BETWEEN INTEGRATION AND GETOISATION 696-705
- Matej ANDOLŠEK: THEORY OF HEGEMONIC STABILITY: RATIONALISTS VERSUS CONSTRUCTIVISTS 706-723

THE WINNER OF MEMEFEST 2002

- Gal KIRN: RADICAL VIEW: ON ADVERTISING THROUGH THE THEORY OF PROPAGANDA AND IDEOLOGY 724-733
- Oliver VODEB: MEDIA ACTIVISM AS COMMUNICATION PRACTICE OF RE-INSTITUTIONALISING SOCIAL DISTRIBUTION OF KNOWLEDGE 734-751
- Nikola JANOVIČ: TV SCREEN: IDEOLOGY AND CULTURE OF VISIBILITY (OF POSTMODERNISM) 752-758

TRANSLATION

- Sabrina P. RAMET: PLAGUE OF NATIONALISM AND LEGACY OF WAR 759-770

REVIEWS

- Ljubica JELUŠIČ, Mojca Pešec (ur.): Sexism in military uniform (Jelena Trifunović) 771-773
- Tarik ALI: Clash of fundamentalisms. The crusades, jihad and modernity (Urban Suša) 773-775
- Martin HOLLIS: Philosophy of social science: introduction (Olga Markič) 775-778
- Stephen P. TURNER: Brains/Practice/Relativism: Social theory after cognitive science (Tomaž Krpič) 778-779
- Mateja SEDMAK: Blood and culture: ethnically mixed marriages in Slovenian Istria. (Alenka Švab) 779-782

ABSTRACTS

783-792

Hanno HARDT*

IZVIRNI
ZNANSTVENI
ČLANEK

PREDSTAVLJANJE OSAMOSVOJITVE: PODOBA/TEKST SLOVENSKEGA FOTOŽURNALIZMA

Pouzetek. Članek temelji na projektu, ki obravnava fotografsko podobo političnega in vojaškega boja za osamosvojitve od Jugoslavije v slovenskem dnevnem tisku v času dveh tednov, ki so sledili 25. juniju 1991. Vključuje delo približno petdesetih fotografov in analizira več kot 500 fotografskih podob, objavljenih v tem času v Delu, Dnevniku, Novicah in v Večeru. Gre za kritično branje te fotografske produkcije, ki pojasnjuje vizualno konstrukcijo dogodkov - od osamosvojitve do vojaškega spopada - in dominantno ideologijo fotografske prakse v slovenskem dnevnem tisku. Članek pojasnjuje vlogo fotožurnalizma v konstrukciji realnosti in ugotavlja, da pri soočanju vizualne retorike slovenskega žurnalizma in njenega diskurza o neodvisnosti vznikne zgolj še en pomen političnega procesa, njegovih akterjev in vloge javnosti. Samostojna država se na ozemlju Slovenije tako pojavi kot formalna oziroma tradicionalna tekstualna konstrukcija, vizualno potrjena in podkrepljena z zemljevidi in podobami političnih simbolov - od zastav do denarja - vendar brez podob ljudi, ki so v najboljšem primeru v tem procesu vizualno marginalizirani. Razen tega pa se zgodovinska naracija o dneh, ki sledijo razglasitvi neodvisnosti, nadaljuje v okolju moške dominacije politike in vojaških praks, v katerem se ženske (in otroci) pojavljajo v svojih tradicionalnih vlogah kot opazovalci, dobri sosedi ali mučeniki, ne pa kot aktivni udeleženci.

Ključni pojmi: Slovenija, slovenski tisk, množični mediji, fotožurnalizem, fotografska praksa.

Fotografije so vizualna obeležja časa in prostora. Med nacionalnim bojem za samostojnost je njihova navzočnost v slovenskem dnevnem tisku gradila fotografsko pripoved, ki je pripomogla k strukturiranju realnosti dogodkov.

Fotografska podoba v dvajsetem stoletju vseskozi oblikuje novinarstvo in obvladuje kolektivni spomin družbe, ta pa se pretaka tudi v zavest posameznika. Čeprav fotografije pomagajo rekonstruirati preteklost, njihova prisotnost na

*Dr. Hanno Hardt je redni profesor na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

straneh slovenskih časopisov v večji meri predstavlja tisto, kar je bilo, kot pa tisto, kar je izginilo, če parafraziramo Rolanda Barthesa. Fotografije pričajo o resničnih ljudeh v resničnih situacijah, katerih obstoj na svetu preživi s sliko. Pravzaprav je fotografija podoba/tekst spomina in izraz neprekinjenega nizanja preteklosti in sedanjosti. Njene rabe v slovenskem žurnalizmu trkajo na historično zavest bralca in izzovejo proces interpretacije v specifičnem zgodovinskem trenutku - v obdobju konca slovenske družbene, politične, ekonomske in kulturne prisotnosti v Jugoslaviji. Fotografije se odzivajo, ali rečeno z Jacquesom Lacanom, vračajo pogled ogledovalca, čigar branje je vedno zavestna preiskava diskontinuitet in razkrivanja navzočnosti mnogovrstnih pomenov, ki se nahajajo v podobi/tekstu.¹

Časopisne fotografije so potemtakem kulturni produkti; so reprezentacije realnosti, utemeljene v novinarski praksi in konvencijah slovenske beroče javnosti, katere vizualna pismenost in estetske sodbje so se izoblikovale skozi čas zaradi prisotnosti fotografije v vsakdanjem življenju.

Še posebej pa je fotožurnalizem rezultat profesionalnih konvencij, ideoloških pritiskov in individualnih predstav o kreativnosti, ki pomagajo oblikovati formo in vsebino časopisne fotografije znotraj kulture slovenskega novinarstva. Kot tak je fotožurnalizem v Sloveniji prehodil dolgo pot od nepoznanih začetkov, da je zasedel svoje mesto v produkciji vsakdanje realnosti kot vir prevare, v enaki meri pa tudi kot vir resnic, s katerimi se ukvarja tisk.

Časopisna fotografija v Sloveniji se pravzaprav odločilno oblikuje v devetnajstem stoletju z nastankom katoliškega časopisa *Dom in svet*, katerega urednik je promoviral fotografijo kljub precejšnjim tehničnim težavam. Vendar pa dnevno časopisje ni redno objavljalo fotografij vse do sredine dvajsetih let dvajsetega stoletja, ko se je pojavil fotoreporter, še dolgo potem pa je tisku služilo močno in dobro izobraženo amatersko gibanje.

Čeprav je potrebno zgodovino slovenskega fotožurnalizma šele napisati, pa je nekaj jasno: njegovi izvajalci so v zadnjem stoletju zbrali precejšnje število del. Njihov prispevek k vzponu slovenskega novinarstva in kulture se je v glavnem skladal z naraščajočo pomembnostjo slike kot novinarskega produkta.

Od takrat naprej je delo slovenskih fotožurnalistov vidno umeščeno in razstavljeno v časopisih ter tako prispeva k širjenju vizualne kulture, katere historične korenine počivajo v tradiciji vizualnih umetnosti v Sloveniji, vključujoč gledališče in film.

Fotografski izrazi so retorični dogodki, ki se dogodijo v kontekstu novinarstva; zapolnjeni so z dokazno silo, ki želi biti prepoznana kot pomembna, če ne kar osrednja pri dokazovanju pristnosti dogodkov dneva. Pravzaprav so reprezentacije realnosti, ki hkrati vzpostavlja družbeno, politično in kulturno osnovo izkušnje. Fotografije izražajo neposrednost, zagotavljajo bližino in potrjujejo realnost, ko vstopajo v tok vsakdanje komunikacije - na primer v obliki novic, ki vizualno povečajo javni diskurz. Slednji se namenoma sklicuje na podobo kot tekst, na

¹ Teoretski premisleki o fotografiji temeljijo na številnih delih, ki obravnavajo zgodovino, spomin in reprezentacijo. Med njimi so: Barthes (1981), Benjamin (1969), Berger (1980), Burgin (1982), Hall (1997), LeGoff (1992), Mitchell (1994) in Tagg (1988).

vizualni tekst kot kontekst in na kontekst kot na potrditev ideoloških temeljev skupnosti bralcev.

Prav zato se fotografije na straneh slovenskih dnevnih časopisov, kot so Delo, Dnevnik, Slovenske Novice (Novice) ali Večer, v znanem novinarskem forumu pojavljajo kot ideološko konsistentne ali kulturno sprejemljive reprezentacije realnosti, saj ta forum fotografskemu diskurzu priskrbi verodostojnost ali celo status - na primer v Sobotni prilogi - ko se podredi pričakovanjem svojih bralcev. Čeprav fotografska produkcija petdesetih fotografov prispeva k vzdrževanju zaupanja bralcev v verodostojnost ali v objektivnost tiska, obstaja razlika med gledanjem fotografij - ki je postalo razširjena kulturna praksa, povezana z branjem časopisa - in videnjem podobe. Slednje se nanaša na rekonstruiranje fotografije prek proučevanja globlje strukture podobe - to pa vključuje uporabo praktičnega znanja in ustvarjalnega opazovanja ter se opira na kulturno ali zgodovinsko zavest bralca. Gledanje je vizualna veščina bralcev, videnje pa je vizualna praksa pismenih. Profesionalno ali umetniško nagnjenje fotografov odseva predanost podobi kot izrazu idej ali čustev, ki presegajo besede.

Vendar pa se fotožurnalisti ponavadi spopadejo s potrebo po opisovanju ali razlaganju, ki njihove fotografije podvrže hegemoniji sveta. Ker daje slovenski tisk prednost pisanemu tekstu, spremljajoče uredniške odločitve določajo vrsto, žanr ali funkcijo fotografije in upravljajo z delom fotožurnalistov.

Ta projekt² se osredotoča na vizualno konstrukcijo kratkega, vendar odločilnega političnega in vojaškega boja za osamosvojitve od Jugoslavije v slovenskem dnevnem tisku v obdobju manj kot dveh tednov, ki so sledili 25. juniju 1991. Vključuje delo približno petdesetih fotografov in njihove produkcije, ki zajemajo več kot 500 fotografskih podob, objavljenih v tem času v Delu (176), Dnevniku (96), Novicah (125) in v Večeru (132). Projekt temelji na kritičnem branju fotografske produkcije, to branje pa pojasnjuje vizualno konstrukcijo dogodkov - od osamosvojitve do vojaškega spopada - in dominantno ideologijo fotografske prakse v slovenskem dnevnem tisku. Rabe fotografij in njihova prisotnost v nacionalni naraciji beležijo ne le uporabo fotografije v dnevnem tisku ali vpletenost določenih časopisnih fotografov, ampak tudi pripomorejo h konstrukciji posebne družbene in politične realnosti, ki je javno vednost informirala o dogodkih v času krize.

Fotografsko delo reši zgodovinski trenutek, preden bi ta za vedno izginil. S tem, ko se zaradi kritičnega branja podobe/teksta ponovno vračamo k fotografskemu zapisu v dnevnem tisku v Sloveniji, ta zapis znova oživi. Razkrivamo njegovo funkcijo v žurnalistični definiciji konflikta in pojasnjujemo vlogo fotožurnalizma in konstrukciji realnosti. Pri soočanju vizualne retorike slovenskega žurnalizma in njenega diskurza o neodvisnosti vznikne zgolj še en pomen političnega procesa, njegovih akterjev in vloge javnosti.

² Avtor se za pomoč zahvaljuje raziskovalnima asistentoma pri projektu, Iliji T. Tomaniću in Maruši Pušnik.

II

Naslovnice časopisov so okna v realnost dneva; so manifestacije svetovnih nazorov v javnem diskurzu, ki izhajajo iz novic in iz zasledovanja dejstev. Naslovnice ponujajo tudi vpogled v kulturo novinarstva, ki privilegira besedo, a hkrati mobilizira fotografije, da bi ojačale predstave nadzora, objektivnosti in resnice. Fotografije so nepogrešljiva sredstva sodobne novinarske naracije, ki se opira na oko in na mit o njegovi nezmotljivosti.

Razen izdatnejše rabe slik na naslovnici ob dogodkih na dan osamosvojitve (25. in 26. junij), slovenski tisk ne kaže nobenih vidnejših sprememb v svojem tradicionalnem izgledu. Vendar pa v naslednjih dneh povečane napetosti oko fotoaparata pritegne pozornost, saj se velikost fotografij v večini časopisov poveča (na primer s treh na štiri stolpce), medtem ko obsežnejša raba fotografij na naslovnica Novic bralcu daje občutek, da je časopis prisoten kot vnet opazovalec konflikta.

Delo sicer ohranja svoj tradicionalni izgled v smislu števila fotografij na naslovnici, ki besedilo bolj dopolnjujejo, kot pa ga nadomeščajo, vendar se pogosto poveča njihova velikost. Posledica tega je močnejši poudarek dogodkov na naslovnici kot vizualnih konstrukcij. Enako tudi Dnevnik uporablja svoje fotografske vire, saj z večjimi slikami, ki poudarjajo njegov horizontalen izgled, ilustrira glavne zgodbe. Tudi Večer izrazito poveča velikost svojih fotografij, še posebej, ko želi z eno fotografijo doseči določen vizualni poudarek svojega poročanja. Ker fotografije pomagajo zasidirati stran in tako vplivajo na dizajn, dajejo vizualno moč izgledu časopisa, ki se opira predvsem na naslove in besedila. Čeprav Novice gradijo na svoji vizualni moči - z uporabo barv in vključevanjem barvnih fotografij - pa je Večer s svojimi vizualnimi strategijami prodornejši, saj uspešno razporeja in po velikosti ureja fotografije na naslovnici, kjer te postanejo oči časopisa. Tako Delo kot Dnevnik potiskata fotografski material o konfliktu v notranjost časopisa in presežek fotografij rešujeta z uporabo slikovnih strani, ki pogosteje služijo za shrambo posamičnih fotografij, kot pa da bi predstavljale vizualne naracije, npr. fotoeseje.

Delo se v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja pojavi kot vizualno medel časopis, katerega izgled in tipografija sta v najboljšem primeru živa pomnika njegove dolge in ugledne zgodovine, a vendar ne dosega sodobnih časopisnih standardov. Njegova fotografska produkcija je bolj podobna regionalnemu časopisu, saj uporablja naključne fotografije zaposlenih in fotografije agencij (Reuter, Tanjug). Največkrat so objavljene v dvokolonskem formatu z dvema ali tremi fotografijami na naslovnici. Na večini notranjih strani časopisa se nahaja vsaj ena fotografija, več jih je na športnih straneh, objavljene pa so kot enokolonski posnetki obrazov, ki vizualno identificirajo družbene ali politične voditelje in s tem krepijo vidnost obraza kot reprezentacijo kulture dvajsetega stoletja.

Edino izjemo pri takem standardiziranem pristopu k fotografijam lahko opazimo v Delovi tedenski prilogi - Sobotni Prilogi, v kateri raba fotografij odločilno in dosledno dokazuje sposobnost fotografije kot pomembnega tiskanega medija ter prikazuje kreativne sposobnosti fotografov, katerih dela najdemo na teh straneh. Poleg intelektualnega bogastva tedenske priloge tudi raba fotografij veliko prispeva h kakovosti uredniškega dela. To je namreč edini prostor, kjer na strani pre-

vladujejo velike fotografije in podajajo prepričljive vizualne izjave, ki so sicer značilne za novičarsko naravo, vendar pa so tu podane na globokomisel, včasih analitičen način, ki izzove interpretativne sposobnosti bralca. Dejansko je učinkovitost podobe kot vizualnega izraza posledica neposrednosti te podobe. Ta vizualni izraz pogosto stoji sam zase, ali je postavljen ob besedilo, ali pa ga podpira, vendar na povsem svoj način. Fotografije nikoli niso zgolj ilustracije, ampak so neodvisne izjave oziroma vizualizacije idej. Zaradi tega Delo svojim bralcem ponuja priložnost, da se seznani s profesionalnim in kreativnim ustvarjanjem Delovih fotografov, ki se redno pojavljajo tako v Sobotni prilogi kot v ostalih izdajah Dela. Na ta način imajo zaposleni fotografi na voljo dva povsem različna prostora za predstavitev svojega dela.

Delova fotografska konstrukcija osamosvojitve odraža formalnost dogodka; osredotoči se na politično naravo prehoda v neodvisno državo, pri čemer poudarja uradno naravo tega dogajanja. Zelo malo je neposrednih vizualnih dokazov dogodkov, ki so se odvijali okoli 25. junija 1991. Medtem ko so poklicni fotografi poročali o lokalnih oziroma regionalnih dogodkih, je agencijska fotografija (Tanjug) Milana Kučana in Howarda Bakerja ("Vroč dan v Beogradu") namigovala na politične napetosti, ki so naraščale s približevanjem dneva razglasitve neodvisnosti. Dan osamosvojitve je nedvomno politični dogodek z napovedljivimi podobami politikov, znanih voditeljev, kot so Kučan, Lojze Peterle in Dimitrij Rupel, pa tudi Ante Marković, podobe katerih kažejo na potencialno solidarnost in na njihovo osebno predanost spremembi. Vključevanje podob starega vodstva pa prepričuje bralce o resnosti teh velikih sprememb in se zanaša na domačnost teh obrazov, da bi tako potrdilo kontinuiteto v ozračju politične stabilnosti.

Nenehno prisotna podoba zastave, simbola nacije, ki je prikazana v kontekstu parlamentarne zgradbe, krepi občutek političnega dosežka. Simbolični obstoj Slovenije je bil vizualno vpeljan že nekaj dni prej (20. junij) s pomočjo reprezentacij zastave in grba Republike Slovenije na naslovni strani ("Simboli Samostojne Slovenije"). Nekaj dni zatem (25. junij) so bili ti simboli objavljeni na risbah pod naslovom "Jutri rojstvo neodvisne in samostojne države Slovenije," ob njih pa je bila objavljena fotografija politikov, ki so se zbrali na sestanku. Ta podoba je bralcem vsekakor poznana, saj se nanaša na tradicionalne politične reprezentacije v tisku in zatorej bralcem vliva zaupanje. Enako kot naslovna slika Edbergove navzočnosti na teniškem turnirju v Wimbledonu, tudi Kučanov obisk tekem kanuistov v Tacnu krepi občutke normalnosti. Za fotografijo o vpoklicu rezervistov ("Spet vpoklic teritorialcev"), ki je objavljena v notranjosti časopisa, se tako zdi, da se nahaja na povsem napačnem mestu (Igor Modic).

Delo izda tudi posebno izdajo z naslovom "Slavnostno Delo," na naslovni strani pa je objavljeno besedilo deklaracije ob neodvisnosti. Poziv k nacionalnemu ponosu in občutek domačnosti z novim stanjem samostojnosti se tukaj zelo uspešno spojita s podobo Triglava in s skupino planincev, ki na vrhu Triglava izobešajo slovensko zastavo (Joco Žnidaršič). Gre za podobo, ki se ji slovenski bralec ne more upreti in ki apelira na nacionalni ponos, na ljubezen do narave in na občutenje doma. To stopnjuje še ena podoba zastave, ki je postavljena nad to

sliko in jo spremlja naslov "Slovenija je Samostojna." Črno-bela fotografija gore simbolizira osvojitev, medtem ko dvignjena zastava, ki plapolja v vetru, označuje trenutek zmagooslavja. Nameščena na vrh zemljevida Slovenije, je fotografija dobesedno zasidrana v obrisih nacije, iz katere se dviga Triglav in z njim zgodba o nacionalnem uspehu. Bralca spomni na sorodno podobo vojaškega uspeha (Iwo Jima) in na fizično osvojitev (Mt. Everest), ki simbolizirata zmago.

Na zadnji strani Delove posebne izdaje je "Foto Kronika," sestavljena iz dvanaestih fotografij, ki pričajo o družbenih, ekonomskih in političnih problemih vse do tega dne. Te fotografije so pomniki boja in priskrbijo vizualne logične osnove za te dogodke. Delo nadaljuje s slikovnim poročanjem o dogodkih na precej konservativen način prek podob parlamentarnih dogajanj in s tem potrjuje nedvomno politično naravo dogodka. Zgodovinska fotografija, naslovljena "Za Jugoslavijo - Kongresni trg novembra 1918," prikazuje veliko množico ljudi na prostoru, ki ga večina Slovencev pozna kot prostor nacionalnih zborovanj, in tako bralce spominja na njihovo lastno demokratično tradicijo javnih shodov ob politično pomembnih zadevah. Bližnji posnetek izvajalcev klasične glasbe pa še prida k svečanosti ozračja tega dogodka.

Delov fotografski diskurz drugače ostaja nespremenjen in namiguje na povsem običajno stanje nacije. Dva dni kasneje (27. junij) pa se že pojavljajo vizualna namigovanja na porajajočo se grožnjo - medtem ko je Kučan prikazan na še enem sestanku, se pred parlamentom pojavi oborožen moški, naslov na prvi strani pa naznanja, "Simbolično dejanje." Oklepna vozila na cesti (Marjan Zaplatil), blokada, ki so jo izvedle jugoslovanske vojaške enote (Srđan Živulović), ljudje, ki korakajo proti Kongresnemu trgu (Zoran Vogrinčič), mladina, ki maha z zastavami (Aleš Černivec) in razvite štirideset metrov dolge zastave (Zaplatil) skupaj z mašo za Slovenijo (Zaplatil) opisujejo raznovrstne aktivnosti dneva.

Naslednji dan (28. junij) je usoda države negotova, saj slika na naslovni strani kaže, kako medicinsko osebje odstranjuje truplo nekje blizu Trzina (Joco Žnidaršič), na drugi sliki pa vidimo še eno politično zborovanje. To nakazuje, da se nasilje poskuša reševati na miren način s pogajanjem oziroma debato. Slikovna stran z devetimi fotografijami nedavno dogajanje povzema prek podob tankov, uničenja in ljudi, ki opazujejo te kaotične dogodke (Joco Žnidaršič, Živulović). Delovo slikovno naracijo dogodkov nadaljujejo dodatne fotografije uničenja, zrušenja helikopterja (Eka Zavrl), konvojev (Žarko Hojnik), tovornjakarskih zapor in vojaškega nadzora (Žnidaršič). Podoba naslovov iz mednarodnega tiska opozarja na pozornost, ki jih ti dogodki izzovejo v tujini.

Naslednji dan (29. junij) se sovražno ozračje še stopnjuje, ko Delov naslov govori o brutalni agresiji ("Silovit slovenski odpor proti brutalni agresiji"), podobe pa pričajo o smrti na cesti (vozniki tovornjakov ležijo med vozili, zažgani avtomobili po letalskem napadu skupaj z natančnim zemljevidom, na katerem so označena mesta letalskih napadov). Fotografije so za Delo neobičajno velike (štirikolonske). Skupaj z zemljevidom zasedejo skoraj polovico naslovne strani in označujejo spremembo, saj zmotijo tradicionalno ravnotežje med besedilom in podobami, s tem pa izzovejo osredotočenje na vizualne zapise, ki je brez primere. Dogodki so

dobesedno konstruirani tako, da bralcem odpirajo oči - velike in številčnejše fotografije. Notranje strani odsevajo vsebino naslovnice; ta dan označujejo blokirane ulice, goreča vozila, oborožene patrulje v Ljubljani in uničenje.

V naslednjih dneh se opreznost nadaljuje z zaustavljanjem in pregledovanjem ljudi v mestu (Žnidaršič), pojavijo se že prve žrtve (pogreb) in pa znaki sprememb tudi na Hrvaškem, kjer se moški vpisujejo v narodno gardo (Reuters), medtem ko ilustrirani prispevek bralce obvešča o najnovejših letalih in tankih. 2. julija izide slikovna stran s dvanajstimi fotografijami (Modic, Žnidaršič, Miško Kranjec, Živulović), ki prikazujejo nedavne dogodke prek podob poškodovane lastnine, uporabe zaklonišč pred letalskimi napadi in teritorialnih obrambnih sil v akciji, medtem ko ljudje vse opazujejo. Te fotografije dopolnjuje poročanje o razstavi vojnih skulptur in grafik (Žnidaršič), ki označujejo umetniški odziv na dogodke, medtem ko prizor iz trgovine (Aleš Černivec) bralce pomirja glede zadostnih zalog hrane ("Nobenih težav v preskrbi s hrano"). Vseskozi pa teritorialna obramba maršira v koloni po eden (Modic).

Naslednji dan se še ena stran s fotografijami (3. julij), naslovljena v hrvaščini "Koliko još brojiš, družo generale," osredotoči na ranjene in mrtve jugoslovanske vojake ter na prizore odhoda na železniški postaji oziroma odhoda z avtobusi. Na ta način in s pomočjo dodatnih fotografij jugoslovanskega vojaškega osebja (Modic) in tankovskih barikad v Ljubljani (Feist) priskrbi prvi bližnji pogled na "okupatorje" (Jože Pojbič, Modic, Zvone Šeruga, Žnidaršič). Bralec spozna drugo stran konflikta, ki jo predstavljajo mladi moški brez vodstva, in ki izgledajo podobno kot njihovi mladi slovenski vrstniki. Podobna tema se nadaljuje tudi v izdaji naslednjega dne (4. julij), ki ponovi podobo treh moških pred zidom (Žnidaršič) in ponuja še več podob jugoslovanskih vojakov. Vloga fotografije kot zgodovinskega vira je poudarjena v izdaji Dela z dne 5. julija, saj se na dveh ločenih straneh pojavi serija fotografij pod naslovom "Kamera zapisuje zgodovino." Te fotografije povzemajo nekatere dogodke zadnjih desetih dni v podobah nenehnih cestnih blokad (Modic), jugoslovanskih vojakov v različnih fazah odhoda (B. Čerin), prečkanja meje, čakanja turistov v vrstah in še več uničenih zgradb. Gre za fragmentiran pristop k zapisovanju zgodovinskega dogodka, ki fotografije pripozna kot historične zapise. To pa naredi uredniški postopek izbiranja fotografskih podob še posebej zanimiv, saj izbor predstavlja eksplicitno dejanje konstruiranja zgodovine konflikta.

V terminih estetske kvalitete fotografije pa so vseeno najbolj prepričljive slike v Sobotni prilogi, ki so se na te dogodke odzvale nemudoma. Na naslovni strani Sobotne Priloge je velika fotografija tankov, ki se valijo proti bralcu. Fotografija obsega šest stolpcev oziroma eno tretjino strani. Zadnja stran pa omili to grozečo podobo z reprezentacijo bolj prijaznega srečanja med starejšim moškim na kolesu in posadko uničenega tanka ob strani ceste (Joco Žnidaršič). Serija skoraj dvajsetih drugih fotografij na straneh Sobotne Priloge pa s človeške plati prikaže zgodbo o boju v preteklih dneh.

To so podobe zažganih vozil, vojakov v bojni opravi in na bojnih položajih, kadečih se ruševin, vklenjenih zapornikov in nenehne podobe tankov, poleg katerih stojijo slike, ki priskrbijo human in vsekakor negrozeč kontekst, kot je pris-

otnost otrok ali živali, na primer mačk, ali kot so fotografije kulturnih dogodkov, ki kažejo na normalnost oziroma na nadaljevanje življenja celo v takšnih napetih pogojih (Žnidaršič, Modic, Živulović).

Po nekaj dneh se Delovo fotografsko poročanje o politikih - znanih obrazih, ki obljublja stabilnost - umakne podobam nasilja. Še preden je minil prvi teden, se je fotografsko poročanje o agresiji, odporu, smrti in uničenju premaknilo z novic na spektakel. Opazovalec je postal pogost predmet fotografskega zapisa in to potrjuje vlogo bralcev kot opazovalcev nasproti podobam konflikta, saj krepi občutke normalne urbane eksistence kljub resnični nevarnosti. Delovo fotografsko poročanje o dogodkih se izmika neposredni konfrontaciji s smrtjo in poškodbo, razen v nekaj izjemah, a tudi takrat fotografi ostajajo oddaljeni. Pri teh podobah gre za skupno omejevanje; njihov estetski in tematski razpon je najpogostejše razkrit le v izdajah Sobotne Priloge, kjer fotografije razgalijo emocionalno globino, ki je zelo pogosto manjka v dnevnem časopisu. Kljub vsemu pa so celo v najboljših pogojih bližnji posnetki zelo redki. Fotografi največkrat upoštevajo kontekst dogajanja in se odmaknejo, da bi lahko prenesli občutek prostora, ki prav tako proizvaja občutek ločenosti.

V veliki meri to ni fotografsko delo posameznikov, ki so vpleteni v konflikt, ampak je v najboljšem primeru le manifestacija bližnjega fotografskega opazovanja. Potemtakem slikovno poročanje ostaja stvar dejstev - premikajoče se kolone tankov, goreči kamioni, uničenje domov s poudarkom na materialni škodi ne pa na človeških žrtvah postajajo označevalci nasilnega konflikta. Na večini teh podob ni resničnega trpljenja, ampak predvsem namere na obrazih vojakov teritorialne obrambe in v njihovih kretanjah - dvignjena puška, bojni položaj.

Čeprav so trenutki refleksije na teh fotografijah zelo redki, pa se vendarle pojavljajo, in ne le na straneh Sobotne Priloge. Kot podoba puške, zapičene v tla pred pogorelo domačijo, z naslovom: "Zadnji krči vojne" (Igor Modic). Proti koncu drugega tedna pa Sobotna Priloga ponuja popolnoma drugačno vizualno izkušnjo. Še ena velika šestkolonska fotografija para - mlade ženske z glavo naslonjeno na rokah, ki sedi v veži, medtem ko uniformiran moški, obrnjen s hrbtom proti bralcem, gleda nekam v daljavo, ki jo zakriva del zidu ali ograje (Aleš Černivec) - namiguje na nekoliko drugačno stopnjo konflikta. Ta postaja igra čakanja, ki prizadene oboje, tako moške kot ženske. Zadnja stran prikazuje dva vojaka, ki se smejeta in sedita naslonjena na ograjo (Aleš Černivec). Pravzaprav ta številka predstavlja fotografije civilistov, otrok in žensk, družin, ki so sproščeni, se zaupljivo smehljajo, pomagajo vojakom, medtem ko podobe tankov, naloženih na tovornjake, mrtvega vojaka ali ranjenega civilista postajajo pomniki cene, ki jo plačujemo za opreznost (Černivec, Žnidaršič, Živulović, Kranjec, Modic, Zaplatil).

Poleg tega pa Delo ob številnih priložnostih uporablja podobe naslovnih drugih tujih časopisov (italijanskih, francoskih, britanskih, avstralskih), ki so poročali o dogodku, te podobe pa dnevnim novicam služijo kot vizualni dokaz novinarskega poročanja v tujini.

³ Drugi fotografi, katerih imena se še pojavljajo ob fotografijah, so: Zoran Vogrinčič, Marjan Zaplatil, Miško Kranjec, Joco Žnidaršič, Bogo Čerin, Majda Šerac, Eka Zavrl, Jože Pobjic, Janez Petkovšek, Zvone Šeruga, Radko Radetič, Vlado Podgoršek, Dušan Grča.

Čeprav Delo objavlja fotografije številnih fotografov, pa so njegovi glavni avtorji podob konflikta Aleš Černivec, Igor Modic, Joco Žnidaršič in Srđan Živilović. Njihove fotografije se pojavljajo skozi celotno obdobje konflikta, njihovi stili pa se dovolj dopolnjujejo, da dosegajo vizualno kontinuiteto, ki označuje slikovno poročanje Dela.³

Dnevnik s tabloidnim formatom predstavlja fotografskemu poročanju drugačen izziv. Njegove fotografije so manjše. Kot pri Delu so tudi izdaje Dnevnika pred neodvisnostjo zapolnjene s konvencionalnim slikovnim poročanjem. Bralci lahko pričakujejo eno ali dve fotografiji na naslovnici in vsaj eno sliko na vsaki notranji strani časopisa. Najpogostejše so to dvokolonske slike, ki zgodbe bolj ilustrirajo kot pa ponujajo neodvisno opazovanje. Te rutine prvič prekine fotografija skupine žensk, ki stojijo pod transparentom, "Pojo naj ljudje v neodvisni Sloveniji" (Marjan Ciglič). Fotografija, ki se pojavi na prvi strani dan pred razglasitvijo samostojnosti, kaže na odločitev Slovencev, da vstopijo v novo dobo. Naslednji dan bralci vidijo delavce, ki pripravljajo prostor pred parlamentom (Tomaž Skale), to je podoba, ki potrjuje zgodovinsko pot nacije.

614

Dnevnik svoje poročanje o osamosvojitvi začenja z dvema sosednjima fotografijama iz parlamenta, na katerih politiki ploskajo, Kučan pa je vzvišeno prikazan v prvi vrsti, nad naslovom: "Slovenija-Država!" Peterle in Kučan se pojavita tudi znotraj časopisa, kjer tri dodatne fotografije dokumentirajo dan ("Ljubljana Včeraj, 25. junija 1991"). Fotografije otrok na kolesih (Tomi Lombar) napovedujejo letne počitnice ("Zdaj pa počitnice"), potrjujejo slavnostno razpoloženje in kažejo na vključitev mlajše generacije v praznovanje. Tri majhne fotografije pod naslovom "'Okupacija' v treh slikah" pa že poročajo o nenavadnih premikih v mestu (Nace Bizilj, Skale).

Izdaja z dne 27. junija se začne s sliko slovenske zastave, dvignjene pred parlamentom, z množico ljudi v ozadju (Skale) in ta fotografija okrepi resničnost dogodka. Vendar pa fotografija vojaškega helikopterja, ki kroži nad Ljubljano (Bizilj), opozarja na pretečo nevarnost za mlado državo. Naslednjega dne (28. junij) sta podobno prikazana goreč avtomobil in truplo ob uničenem avtomobilu (Bizilj, Skale), medtem ko fotografije številnih politikov spremljajo njihove izjave o samostojnosti. Za drugo stranjo Dnevnik še vedno vključuje slikovno stran prazničnih dogodkov prejšnjega dne. Pod naslovom "Slovenija, 27. junij 1991" se bralec sooči s skupino sedmih fotografij barikad v Ljubljani (Bizilj, Lombar, Skale), tankov na ulicah, gorečih vozil in članov teritorialne obrambe na bojnih položajih, ki vzpostavljajo realnost oboroženega spopada. Stran, zapolnjena s fotografskimi podobami, ne nakazuje le na vrednost objave, ampak krepi rabe fotografij za pridobivanje bralca - v tem primeru in tekmi z bežečimi televizijskimi podobami ali besedami. Nekaj strani kasneje se potrdi izredno stanje prek podobe oboroženega vojaka, ki usmerja promet v Ljubljani (Bizilj), medtem ko se politiki še naprej pogovarjajo v parlamentu (Skale).

Zdaj je že jasno, da se je kljub delovanju političnega sistema, ki ga dokumentirajo na slikah predstavljene dejavnosti politikov, pozornost usmerila k nasilju v različnih delih Slovenije. Napad na letališče Brnik, prisotnost slovenskih sil na deželi in njihov stik s civilisti (Ciglič) ter naslednji dan (29. junij) še ena slikovna stran (ki se razteza na naslednjo stran) z obširnim poročanjem o poškodbah letal in o pogojih blizu letališča (Bizilj, Ciglič, Skale, Lombar, Lado Čuk) kažejo na resnost teh dogodkov. Bralci so soočeni s fotografijami škode ali nevsakdanjimi premiki tankov na cestah bolj kot pa s podobami nasilnih dejanj. To so fotografije po dogodkih, ki prinašajo dokaze o agresiji, toda videna so le sredstva agresije, ne pa tudi krivci (vojaki Jugoslovanske ljudske armade). Bralci se morajo zato nasloniti na svoje kontekstualno vedenje, da dajo tem fotografijam pomen, ki presega besedilne namige. Prav tako pa se tudi na skoraj vsaki strani izdaje z dne 29. junija pojavita ena ali dve podobi z nasprotujočimi si motivi: obraz teritorialca (Ciglič), srečanje med civilisti in posadkami tankov (Toni Perić), večerna maša (Lombar), turist, ki se z dvignjenimi rokami sooča z jugoslovanskim vojakom (Bizilj) in prizori z ljubljanskih ulic (Lombar).

Razmere v Ljubljani so večje pozornosti deležne naslednjega dne (1. julij), ko Dnevnik objavi fotografije ljudi na ulici in splošne posledice, od zažganih vozil do lukenj, ki so jih povzročile krogle. Bralec prvič vidi okolje bolnišnice (Skale),

opazuje strelske vaje na Vrhniki (Skale) ter sreča Markovića in Peterleta v Ljubljani (Bizilj). Pojavijo se tudi slike agresorja: tankovska posadka oziroma vojaki, ki čakajo v svojih prostorih (Skale). Dostopnost "druge strani" postaja bolj očitna in bralec se srečuje predvsem z mladimi moškimi, ne pa z izkušenimi častniki. V naslednjih dneh pa te fotografije potrdijo še druge fotografije, ki prikazujejo odstranjevanje opreme jugoslovanske vojske, medtem ko se Genscher, Kučan in Rupel srečajo v Warmbadu v Avstriji (Bizilj) in se začneja obnova (Skale). Med nevarnostjo se bralec sreča s sohrzavljani, ki se med letalskim napadom skrivajo v predoru (Skale), z veselimi ženskami (Ciglič), s posamezniki, ki vzdigujejo zastavo v Kopru (Perić), in z žensko, ki pozdravlja moškega (Bizilj), nad podpisom: "Svojega sina za tako vojsko ne dam." Srbske matere prihajajo po svoje sinove, medtem ko izbruhnejo nemiri, napaden je avto, moški so v priporu in posledice konflikta so očitne. Skupina mlajših moških (njihove oči so zakrite, da ne bi razkrili njihove identitete) odhaja z vlakom proti Beogradu, tanke nalagajo na tovornjake, medtem pa življenje v barih stare Ljubljane zopet oživi (Ciglič).

Tudi Dnevnik objavlja dela številnih fotografov, a se pri poročanju o konfliktu najpogosteje opira na Naceta Bizilja, Marjana Cigliča, Tomija Lombarja in Tomaža Skaleta.¹ Njihova dela, kot tudi fotografije Delovih fotografov, so po svoji naravi dokumentarna, v večini primerov odmaknjena, občasno pa se pojavljajo reportažne fotografije, ki predstavljajo sposobnosti posameznega fotografa.

616

¹ Drugi omenjeni fotografi so: Lado Čuk, Toni Perić, Tomaž Bukovec.

Slovenske Novice (Novice) so tabloidni časopis, tiskane so v barvah in njihovo poročanje o glavnih nacionalnih dogodkih poteka vzporedno z njihovo običajno vsebino o kriminalu in seksu, vključujoč slike golih lepotic v sredini časopisa, in z zadnjo stranjo, ki ostaja rezervirana za informacije o vremenu.

Novice z dne 25. junija objavijo fotografijo obreda dviganja zastave na Triglavu (Žnidaršič) in tako bralca vizualno pripravijo na dogodka dneva razglasitve samostojnosti. Naslednji dan ji sledi številka s podobno štirikolonsko fotografijo Triglava pod naslovom: "Svobodna Slovenija." Idejo "svobode" vizualno krepi bližina Triglava na tej strani, ki predstavlja simbol svobode (in narave).

V isti številki se bralec seznani še z novimi simboli Slovenije, ki so prikazani na vrsti fotografij. Denar, potni list in avtomobilske registrske tablice - celo že nameščene na avto - postanejo dejstva življenja. Njihovo razkazovanje okrepi zaupanje, saj njihova prisotnost namiguje na skrbno in natančno načrtovanje prehoda v državnost. Toda Novice posvečajo veliki barvni fotografiji slovesnosti na Triglavu kar dve strani, da bi obeležile ta dan. Zraven je objavljen tudi začetek nove nacionalne himne: "Žive naj vsi narodi, ki hrepene dočakat dan...", ki se na strani nahaja skupaj z logotipom Novic. Slednji je postavljen v zgornji desni kot in identifikira časopis z močnimi čustvi, ki jih sprožajo fotografija in verzij himne.

Številka naslednjega dne (27. junij) prinaša bolj formalno fotografijo nove zastave pred parlamentom (Zoran Vogrinčič), kot tudi podobo mejnega prehoda, ki ga stražijo enote teritorialne obrambe (Mirko Kunšič). Za bralca Novic v novi državi vse izgleda v redu in normalno, saj v barvitom vizualno nedotaknjemem svetu Novic najde podobe novih avtomobilov, kriminala, zadev, ki se tičejo življenjskega stila, in vremenskih pogojev na zadnji strani.

Prav zato številka z dne 28. junija preseneti s fotografijami uničenja na naslovnici. Velik naslov, "Okupacija," nad fotografijami škode in uničenja (Zdravko Jaklin) opisuje občutke urednikov. Notranje strani časopisa prikazujejo tanke na cestah, jugoslovanske vojaše, mater z otrokom, ki opazujeta vojaški konvoj, ameriški turist z kolesu pa se sreča z vojakom teritorialne obrambe ("V Jugoslaviji imamo za turiste ogrooomno prostora...") (Kunšič).

Na naslovnici številke z dne 29. junija - ki jo zapolnjuje sedem fotografij - izstopa barvna podoba uničenih avtomobilov pred dvema lovskima letaloma. Obkrožajo jo črno-bele podobe smrti na cestah, uničenja, navzočnosti teritorialnih obrambnih sil, zapornika, vklejenega v lisice, in most z opozorilom, da je miniran (Živulović, Kranjec, Žarko Hojnik). Upodobitve agresije in odpora priskrbijo povzetek dogodkov. V notranjosti časopisa je vrsta barvnih slik, reproduciranih kot filmski trak, ki opozarjajo na goreč predmet na cesti, pod naslovom: "Mrtveca med hlebci kruha" (Luka Repovš). Pojavijo pa se še dodatne fotografije, predvsem v prvem delu številke, ki poroča o konfliktu in upodablja barikade ter ljudi, ki se gnetejo okoli tankov, medtem ko na naslednjih straneh najdemo tradicionalno vsebino Novic, na primer "črna stran," moda in najbolj nenavadna stran, posvečena helikopterjem, tankom in drugim transportnim sredstvom.

Naslednja številka (1. julij) na naslovnici predstavi sedem fotografij, med katerimi izstopata dve barvni fotografiji tankov, eden ima izobešeno slovensko zastavo, drugi pa ima v cev zataknjeno cvetje. Naslov pravi: "Zmagovalci v vojni živcev,"

bralec pa lahko prvič vidi tudi politike. Na vrhu strani je v dokumentarnem stilu objavljena črno-bela fotografija Kučana na sestanku, podpira pa jo poudarjen okvirček z besedilom. Ostale fotografije - prav tako črno-bele - pa prikazujejo obraza dveh pripadnikov teritorialne obrambe, mlade moške in vojake (Šeruga, Kunšič, Feist, Živulović). Te podobe očitno prikazujejo bolj nadzorovano situacijo. Slovenija ima vse pod nadzorom, je oborožena, ima svojo vojsko in lastno politično držo. Pravzaprav je konflikt že obravnavan kot zgodovinski dogodek. Posledice so razvidne na fotografijah, ki se raztezajo od dokumentiranja luknje, ki jo je naredila krogla, do razstave fotografij na izložbenem panoju z naslovom: "Ob dnevu vojnega letalstva." Prikazane so policijske preiskave, kjer preiskujejo posameznike (Jože Biščak), a vojaki in civilisti postajajo zgolj opazovalci (Zoran Vogrinčič). Takšna atmosfera prevlada v fotografskem poročanju tudi v naslednjih dneh, čeprav se še vedno pojavljajo podobe akcij vojaških vozil, na primer pred Slovensko filharmonijo (Primož Kališnik). V fotografsko poročanje Novic se vrnejo tudi drugačne teme, ki opozarjajo na konflikt. Podobe vključujejo zažgana vozila, kolone tankov, uničeno lastnino, barikade, trupla, poškodovana letala Adrie Airways in sliko rož, zataknjenih v puškino cev (Kunšič), ki se ji ni mogoče upreti. Teritorialne obrambne sile so zopet v pripravljenosti ("Kratek oddih šišenskih teritorialcev") (Biščak) ali pa stražijo stavbe, medtem ko ljudje čakajo na letalski napad v predoru.

618

V podobah številke z dne 5. julija se Slovenija vrača v normalno stanje, ko postaneta znana skupno število žrtev in materialna škoda. Štiri fotografije tekmujejo za bralčevo pozornost pod naslovom "Ne vojna, ne mir" - žalujoča ženska (Feist), moški, ki popravlja svojo streho (Modić), uničen tovornjak na kmetiji (Vojko Zakrajšek) in moški, ki nosi tablo z napisom: "Življenje dam, svobode ne." Podpis pod to fotografijo oznanja, "49 mrtvih," drug naslov pa sprašuje: "Kolikšna bo škoda?" Ta podoba na naslovnici je kolaž čustev ob izgubi življenj in materialni škodi. To so personalizirani trenutki, ki so konstruirani s pomočjo prepoznavnih posameznikov na fotografijah, ti pa označujejo odločnost, da nadaljujemo s procesom obnove. Civilisti imajo v fotografskem poročanju Novic o konfliktu tukaj prvič osrednje mesto kot neposredno prizadeti člani skupnosti. Na večini prejšnjih podob so bili le opazovalci in tako utišani v vizualni konstrukciji konflikta.

Zaključno dejanje umikajoče se jugoslovanske armade pa je ujeta v podobah Novic z dne 6. julija. Časopis naznanja "Triglav večno naš" in objavi še eno podobo nacionalno najbolj priljubljene gore, na kateri je slovenska zastava, medtem ko tovornjaki odvažajo tanke (Kunšič). Na cestah so še vedno mine (Živulović), teritorialna obramba ponuja pomoč (Kunšič), z Norveške prispe prva tuja delegacija, zavržena oprema in uniforme jugoslovanske armade se kopičijo, navadni ljudje pa nadaljujejo z nakupi (Janez Zrnc). Fotografi svojo pozornost usmerjajo na navzočnost politik in tako se v podobah pozornost dobesedno obrne od fizičnega konflikta k politiki (Kunšič).

⁵ Drugi fotografi Novic so: Marko Feist, Miško Kranjec, Zvone Šeruga, Zoran Vogrinčič, Boris Šuligoj, Zdravko Jaklin, Luka Repovš, Marko Turk, Ljubo Vukelič, Izток Umer, Majda Struc, Zarko Hojnik, Vojko Zakrajšek, Janez Zrnc.

Novice objavljajo fotografije skupine fotografov, katerih dela se pojavljajo tudi v Delu, kot so na primer Černivec, Žnidaršič, Živulović ali Modic, toda večino slikovnega poročanja Novic je delo Jožeta Biščaka in Mirka Kunšiča.⁵

Večer (Maribor) je dnevni časopis, ki se uredniško osredotoči na regije vzhodno od Ljubljane. Njegov tabloidni format z oglasi na naslovnici predstavlja poseben izziv za vsako fotografsko poročanje. Njegove slike pred osamosvojitvijo prikazujejo tipičen nabor lokalnih dogodkov, od gradnje cest do javnih aktivnosti, z občasnimi podobami nacionalnih dogodkov, kot npr. Kučanovo srečanje z Bakerjem v Beogradu (Tanjug). V Večeru je v večji meri prisotna tudi raba reportažne fotografije, predvsem v sobotni izdaji Večera, podobno kot v Sobotni Prilogi Dela. Izdaja z dne 24. junija na naslovnici uprizarja sliko moškega, ki grabi listje, pod naslovom: "Samostojna lipa" (Boris Vugrinec). Ta slika pa prek močnega simbolnega sporočila nakazuje na približevanje dneva razglasitve samostojnosti. Večer o osamosvojitvi poroča v izdaji z dne 26. junija, ko objavi fotografijo Kučana in Bučarja, ki se rokujeta v parlamentu v soju fotografskih bliskavic (Boris Vugrinec), naslov pa pripoveduje: "Slovenija in Hrvaška samostojni državi." To izjavo potrjuje tuj opazovalec, naslovna podoba avstrijskega časopisa Kleine Zeitung, ki razglasi: "Slowenien und Kroatien unabhängig." Potemtakem se osamosvojitve Slovenije odvija v družbi drugih, kot je Hrvaška - kar namiguje na isto politično miselnost in označuje neizbežen razpad Jugoslavije - in si tako prisluži mednarodno priznanje Avstrije, ki potrjuje in odobrava političen razvoj. Fotografije cerkvenih obredov na prostem (Egon Skamlec) in Kučanovega pregleda čet (Boris Vugrinec) priskrbijo okvir sporočila, da je Slovenija na svoji poti k samostojnosti zaščitena z vero in vojaško navzočnostjo, ko tank usmerja svojo cev proti gledalcu in tako simbolizira prihajajoči konflikt.

Naslednji dan (28. junij) Večer nadaljuje s poročanjem, ko objavi prve fotografije sovražnosti. Vojak teritorialne obrambe uperja svojo puško v gledalca (Egon Skamlec), toda na naslovni strani prevladuje podoba gorečih vozil (Skamlec) pod naslovom: "Brezobziren napad na Slovenijo: mrtvi, spopadi, eksplozije." Na notranjih straneh iste številke so objavljeni dodatni dokazi o razsežnosti konflikta. Tanki se valijo skozi vas (Kristl Valtl), telo, pokrito z rjuho, ki leži ob avtu (Vugrinec), fantje, ki se soočajo z jugoslovanskimi vojaki (Igor Napast), in še več tankov pred barikadami (Skamlec) oziroma tankov, ki se valijo prek drugih vozil (Danilo Škofič), odtisi gosenic v asfaltu (Danilo Škofič) so prevladujoče fotografije, ki ponujajo raznolikost pogledov na moč agresorja. Nikjer pa ni najti vizualnih dokazov o odporu. Ta vtis se spremeni naslednji dan (29. junij) z objavo še ene fotografije tankov, ki se premikajo po pokrajini (Skamlec), ob njej pa je slika zajetja ali aretacije jugoslovanskega vojaka (Škofič). Pojavi se še več podob predaje (Skamlec), zaplenjenega orožja (Škofič), pa tudi prve fotografije oskrbovanja ranjencev (Igor Napast) in slike ubitih turistov. Ko se vojaki v plinskih maskah ustavljajo ob cesti, jih civilisti opazujejo (Valtl), ženska ponuja vodo vojakom, drugi pa gledajo. To definira konflikt kot spektakel s potencialnimi smrtnimi posledicami. Še zlasti pa take fotografije nadomeščajo slike smrti in uničenja, ko celo ob prisotnosti težkega orožja ali jugoslovanske vojske izražajo občutek varnosti.

620

Večerovo poročanje se v naslednji številki (1. julij) premakne k državljskim skrbem. Naslovna stran te številke prikazuje tank z napisom, "Slovenija 1991," in fotografijo ženske, ki tolaži majhno punčko (Vugrinec). Ta fotografija kaže na strah in zmedo, pa tudi na fizično in emocionalno moč. V notranjosti časopisa je slikovna stran z naslovom "Preplah", ki je v celoti posvečena prikazovanju življenj družin, predvsem žensk in otrok v javnosti ali doma v dnevih nemira (Napast, Škofič, Vugrinec). Ostale strani te številke prinašajo dodatne fotografije posameznikov v bolnišnici (Napast), moškega, ki teče (Škofič), kmeta na kolesu (Skamlec) ali medicinskega osebja, ki stoji na dvorišču (Škofič). Pojavi se tudi reportažna fotografija odtrgane roke, ki usmerja puško v zrak, v ozadju pa gori tovarnjak. Bralca spominja na naključna nasilna dejanja, nemara celo maščevanja.

Očitno je Večer posedoval bogato zalogo fotografij in je to vizualno dokumentacijo konflikta odločno želel deliti s svojimi bralci. Tako številka z dne 2. julija predstavi dvajset slik na dveh straneh, ki pred tem še niso bile objavljene. Te podobe opisujejo pretekle dogodke, ki se razprostirajo od pojava oboroženih vozil na javnih cestah in njihove destruktivne uporabe do podob jugoslovanskih vojakov in civilistov, ki se odzivajo na ta nasilna dejanja. Kolektivni vpliv teh fotografij temelji na njihovem osredotočenju na učinke, ki jih občuti prebivalstvo; tukaj ni nobene vidne teritorialne obrambne sile, ampak bolj posamezniki v vlogah žrtev. Rezultat je vizualno učinkovita obtožba jugoslovanskega odziva na osamosvojitve Slovenije.

Človeška ali zasebna stran konflikta se kot tema v Večer u nadaljuje v naslednjih številkah (3. in 4. julij) s poročanjem o srbskih materah, ki protestirajo v Beogradu

⁶ Ob fotografijah pa se pojavljajo tudi imena: Kristl Valtl, Jože Rakuša, Vojislav Bercko, Boris Jaušovec, Janko Rath, Smiljan Pušenjak, Jože Suhadolnik.

(Tanjug), o še več ranjenih v Sloveniji (Napast), o srečanju Stjepana Mesića in Genscherja v Zagrebu ter o vojaških tovornjakih, ki se pomikajo proti Celju (Skamlec). Ko naslednji dan mladi moški zapuščajo Slovenijo z vlakom (Janko Rath), je mogoče blizu Zagreba opaziti tanke (Tanjug). Hiše v Sloveniji še vedno gorijo in helikopterji krožijo nad glavami ljudi (Skamlec). V bolnišnicah so dolge vrste (Napast) in zopet se pojavi podoba *Kleine Zeitung* (Avstrija), ki tokrat razglša: "Slowenen in Angst: die Panzer kommen." Gre za vizualno potrditev tuje ga zavedanja o konfliktu.

V naslednjih dneh Večer predstavi postopno upadanje napetosti prek podob srbskih vojakov, ki se vračajo domov (Skamlec), tankov, ki jih odvažajo tovornjaki, in mater ter družin, ki pozdravljajo svoje sinove (Škofič). Ostale fotografije opozarjajo na materialno škodo, na sproščene pripadnike teritorialne obrambe, ki se pogovarjajo čez ograjo (Škofič) in na normalizacijo prometa (Napast). Prevladujoča podoba v številki z dne 6. julija je fotoesej petih podob Danila Škofiča pod naslovom: "Snidenja, Razhajanja". Ta govori o človeški naravi mladih moških v zadnjih trenutkih pred odhodom iz Slovenije, ki so se znašli sredi konflikta, ki ga najverjetneje niso niti razumeli niti si ga želeli. S posvečanjem pozornosti "agresorju" Večer demistificira drugega in ponuja podobe, ki bi utegnile koristiti pri procesu obnove.

Večerova fotografija je delo nekaj fotografov, podobno kot v drugih dnevnih časopisih, za večino poročanja pa so zaslužni štirje: Boris Vugrinec, Egon Skamlec, Igor Napast in Danilo Škofič.⁶

III

Dokumentiranje dnevnih dogodkov je dejanje rekonstrukcije, ki ima korenine v ideoloških pogojih tiska. Fotožurnalisti so vpleteni v produkcijo realnosti; njihove fotografije so dokumenti zgodovinskega trenutka. Ponavadi jih spremlja beseda, tekst (ali podpis pod sliko) pa priskrbi dodatno priložnost za manipulacijo v smislu usmerjanja bralca k specifičnemu pogledu ali razlagi. Fotografija le redko pritegne bralca neposredno (kot na primer v Sobotni Prilogi). Časopisni fotografi, ki jih vodijo profesionalne konvencije, kreativni instinkt in kulturna pristranskost, delajo predvsem z definicijami novic, ki vladajo današnjemu novinarstvu. Zatorej njihove fotografije odražajo vztrajanje na ideji o vrednosti objave z njej lastnim poudarkom na času in prostoru. Natanko zato kakršnokoli pojmovanje fotografije kot ogledala sveta ignorira kulturne in politične osnove gledanja ter konstruiranja realnosti v službi političnih in komercialnih interesov.

Nadvlada fotografskih podob v časopisih potrjuje privilegiranje očesa v sodobnem iskanju vednosti in krepi središčnost podobe v procesu dnevnega žurnalizma. Ideološke, estetske in profesionalne dimenzije časopisne fotografije so potemtakem še dodatno poudarjene z estetiko zasebnosti, ki svoje mesto najde v komercialnih okoliščinah, da bi povečala občutek vedenja in razumevanja fotografskih podob med bralci. Zatorej raba amaterske fotografije v takem žurnalističnem pripovedovanju - ki presega novičarske vrednote - dodaja k pojmovnemu okolju za

stvaren obstoj fotografskega zapisa in pomaga krepiti seznanjenost s fotografskimi podobami.

Slovenski časopisni fotografi (opazamo značilno odsotnost žensk med njimi) gradijo in pomagajo oblikovati vizualno zgodovino politične kulture Slovenije v trenutku spremembe, ko nacija stopa v svet s precejšnjim zaupanjem v lastno demokratično prihodnost. Ravno dan razglasitve samostojnosti (25. junij) je deležen vizualne obravnave, ki se hitro izčrpa v reprezentacijah političnih dimenzij - s podobami politikov ali novih političnih simbolov. Medtem ko slednji lahko naslavljajo javno čustvovanje, pa javnost sama ostaja zunaj tega okvira. Časopis o teh dogodkih poroča tako kot že v številnih prejšnjih situacijah, upodablja predvsem politične avtoritete ne pa javnih izrazov, in tako občutja ljudi, ki se odzivajo na politično spremembo, sploh niso prikazana. Posledica tega je osiromašena vizualna izkušnja posameznika, vključujoč bralca kot državljana. Ta se lahko identificira le z idejo samostojnosti - in s podobami suverene oblasti - ne da bi bil vizualno reprezentiran v trenutku praznovanja niti ne v anonimnosti množice ljudi. Samostojna država se na ozemlju Slovenije tako pojavi kot formalna oziroma tradicionalna tekstualna konstrukcija, vizualno potrjena in podkrepljena z zemljevidi in podobami političnih simbolov - od zastav do denarja - vendar brez podob ljudi, ki so v najboljšem primeru v tem procesu vizualno marginalizirani.

Razen tega pa se zgodovinska naracija o dneih, ki sledijo razglasitvi neodvisnosti, nadaljuje v okolju moške dominacije politike in vojaških praks, v katerem se ženske (in otroci) pojavljajo v svojih tradicionalnih vlogah kot opazovalci, dobri sosedji ali mučeniki, ne pa kot aktivni udeleženci. Njihovi prispevki k temu boju ostajajo v dnevnem tisku nevidni, saj je v njem samostojnost moška izkušnja, povezana s fizično močjo, od podobe planincev, ki dvigajo novo zastavo na Triglavu, do reprezentacij vojaške sile širom po novi državi. V takšnih pogojih časopisni fotografi reproducirajo - pod uredniškim vodstvom svojih časopisov - vsaj tri glavne teme, ki določajo fotografsko poročanje v vseh štirih časopisih.

Prvič, časopisi dajejo prednost rabi fotografij, ki dokumentirajo vdor, podpirajo idejo okupacije in kažejo obseg materialne škode zasebne lastnine. Posledica tega je, da oskrunjenje slovenskega prostora postane vodilna podoba celotnega poročanja o konfliktu. Nakazuje na posebno družbeno in politično občutljivost glede ozemeljskih zadev ali glede integritete družbenega telesa nacije. Ker pa se te prestopke prikazuje s skoraj pretirano pogostostjo, dajejo občutek redne, vsesplošne zlorabe. Še posebej ljubljanski dnevni tisk je na primer obseden s prisotnostjo vojaških vozil na ljubljanskih ulicah. Njegovo prezaposlenost potrjuje niz ponavljajočih se podob - npr. tankov, barikad, gorečih vozil ali zgradb - ki dokumentirajo napad na fizično integriteto mesta, ta dokumentacija pa je podprta z natančnimi reprezentacijami smrti ali poškodbe, ki pomaga spektakel človeškega trpljenja skrčiti na minimum. Osredotočenje na materialne vidike konflikta z upodabljanjem tankov in gorečih ali uničenih vozil oziroma stavb, pa vendar ne uspe ustvariti podobe vojne, kljub uporabi tovrstne terminologije v besedilih. Fotografski zapis ne potrjuje takšne uredniške retorike. Pravzaprav sploh ni podob spopadov med jugoslovansko armado in teritorialno obrambo. Če so jugoslovanski vojniki sploh prikazani, delujejo prijazno ali vsaj nevtrarno (ali pa so v neke vrste

ujetništvu), medtem ko se vojaki teritorialne obrambe pojavljajo bolj pogosto v vlogi policijskih enot, ki imajo pogoste stike s civilnim prebivalstvom. Njihova navzočnost kaže na prevladujočo pasivno vlogo, njihova odločnost zoperstaviti se jugoslovanskemu vojaškemu vdoru pa je prikazana le prek njihove prisotnosti v pokrajini ne pa prek njihovih konkretnih vojaških akcij. Občasne podobe orožja, ki je dejansko naperjeno v neko smer, so pravzaprav poteze fizične odločenosti.

Drugič, ponavljajoča se fotografska podoba ljudi kot občinstva uveljavi konflikt kot spektakel. Fotografije konstruirajo civilno prebivalstvo, ki dobesedno stoji ob strani in je fizično tako vzdržljivo, da ves čas z zanimanjem in sočutjem opazuje aktivnosti obeh strani. Pravzaprav fotografski zapis oblikuje konflikt kot participatoren ali celo kot prosvetljen dogodek, ki civilistom dovoli, da se približajo katerikoli strani, izmenjajo besede in izrazijo simpatije bodisi do nekaterih mladih moških v jugoslovanskih uniformah, ki so se znašli v neprijetnih položajih, bodisi do drugih, ki so oblečeni v uniforme teritorialne obrambe. Dejansko pa ideja o radovednosti opiše skupen interes fotografov in opazovalcev, saj oboji konstruirajo spektakel bolj kot družbeni dogodek, ne pa kot vojaški konflikt s potencialnimi smrtnimi posledicami za raznovrstne gledalce. Ta pogled povabi časopisne bralce kot opazovalce, da se pridružijo procesu opazovanja, hkrati pa jim daje priložnost identifikacije z opazovalcem. S tem tudi upraviči položaj opazovalcev ob strani dogodka. Prisotnost pri razvijanju dogodkov - četudi le v vlogi časopisnega bralca - vzbudi občutke, da si v stiku z zgodovino, ki šele nastaja. Fotografije prispevajo k bralčevi izkušnji očitca, ko prikazujejo opazovalca v naključnih trenutkih spektakla.

Tretjič, fotografsko poročanje s svojo reprodukcijo skupnih vrednot okrepi močan občutek solidarnosti. Te segajo od kolektivne biografije demokratičnih praks in verskih običajev do družabnosti in skupnih vrednotenj nastajajočega simbolnega prostora, ki krepi te vrednote. Vse te dni se časopisi izogibajo podobam politikov in njihovim lastnim simbolnim vrednotam v času nastajanja nove države. Namesto tega pa naslavljajo simbolno področje ljudi prek fotografij, ki ustvarjajo vizualno shrambo kolektivnih vrednot in postajajo opomniki skupnih praks, ki vključujejo idejo demokracije. Pojavijo se fotografije Kongresnega trga kot zbirališča ljudi in verskih praznovanj, najpogosteje pa fotografije plapolanja nove zastave, ki označujejo dejanski obstoj nove države. Tradicionalne vrednote nesebičnosti, pravičnosti ali dobrih sosedskih odnosov izvirajo iz številnih reprezentacij skrbi za mlade moške v uniformah, vojaškega pritiska, prirčne dobrodošlice srbskim materam ali postopanja z zajetimi jugoslovanskimi vojaki.

Razen teh tematskih poudarkov, ki izvirajo iz branja slikovnega poročanja o konfliktu, je opazna večja pozornost fotografskim poročilom, kar je razvidno že v samem številu fotografij v dnevnem tisku in v njenih uporabah. Vsak časopis rekrutira svojo lastno fotografsko osebje, ki si ga občasno izmenjuje z drugimi časopisi, kot na primer Delo in Novice. Skupine, navadno štirih fotografov pri vsakem časopisu, so proizvedle skoraj večino fotografskih podob; nekateri drugi fotografi so omenjani manj pogosto. Vendar pa število fotografov ne pove ničesar o kakovosti samega dela.

Namesto tega pa uredniške odločitve, glede uporabe in postavitve fotografij, določajo končni izid fotografskega poročanja in njegove ideološke vsebine. Medtem ko ostali časopisi predstavljajo raznolikost tem, na primer brez kakršnegakoli posebnega tematskega reda - kar kaže na uredniško negotovost glede dogodkov - pa se Večer odločno obrne k tradicionalnemu fotožurnalizmu kot viru informacij o človeški plati sovražnosti. Njegovo poročanje se osredotoči na civiliste, vpletene v boj za neodvisnost, pri čemer prisotnost jugoslovanske vojske ali teritorialne obrambe predstavlja senzacionalen oder za dramo človeškega trpljenja. Vizualna naracija, ki je konsistentna vse do zadnjih dni umika in odhoda jugoslovanskih sil, vključuje poškodbe, smrt in uničenje.

Viden manko, sicer konkurenčnih vizualnih konstrukcij konflikta, se izraža v kolektivni podobi agresije, ki je dokumentirana s standardiziranimi podobami obstoječega fizičnega vdora jugoslovanskih vojaških enot. Posledično časopisni fotografi slikajo le nekaj dostopnih prizorišč s podobnih pozicij in s podobno opremo. Navadno se sovražnim dejanjem ne približajo tako močno, da bi lahko posneli dramatične slike. Da bi se prilagodili novičarskim vrednotam - seveda tudi ideji o objektivnosti - se večina fotografov opira na neko povprečno estetiko. Bližnji posnetek ostaja posebnost, ki je v tistem času v delovnem repertoarju slovenskega časopisnega fotografa ne najdemo. Na ta način se obraz kot izraz individualizma umakne kolektivni podobi ljudi v različnih vlogah in položajih kot reprezentativni podobi dogodkov, ki obkrožajo 25. junij. Fizična distanca od fotografskega subjekta - posameznika ali predmeta - pravzaprav ustvarja občutek brezbrizičnosti oziroma emocionalne distance od pomembnosti dogodka samega. Označuje ideološko pozicijo fotografa kot zgolj popisovalca, ne pa kot udeleženca in tako potrjuje tradicionalen pogled na časopis kot na prenašalca novic.

V takšnih pogojih produkcije pa nastale fotografije niso delo vojnih fotografov ali fotoesejistov, katerih trde in pogosto nasilne podobe označujejo ta specifičen žanr, temveč razkrivajo delo fotografov, ki so sicer zadolženi za določeno področje in so vrženi v konflikt s potencialnimi nasilnimi posledicami, v katerem se pač vsak znajde po svoje. Ker je pravzaprav večina podob prežeta s profesionalno estetiko, kakršno zahteva novičarska fotografija, pa tem podobam manjka osebnostni pečat posameznega fotoreporterja. Iz vsega tega sledi pomanjkanje estetske raznovrstnosti in fotografskem poročanju o konfliktu.

Uporaba slikovnih strani v Delu, Dnevniku in Večeru to še bolj dokazuje, saj se dela različnih fotografov pojavljajo eno ob drugem, razporejena po profesionalnih konvencijah - ali uredniških zahtevah - ki se nanašajo na vsebino slike, okvirjanje in na izvedbo. Tako nastane zbirka podobnih, posamičnih fotografij, katerim manjka tematske raznolikosti. Izbira slikovnih strani iz kakršnegakoli že razloga - npr. da bi obvladali poplavo fotografij, da bi reagirali na potrebo po vizualnem dokazu, ali da bi na trgu še naprej ostali konkurenčni - prav tako kaže na zgrešeno priložnost (urednikov), da bi ustvarjali fotoeseje. Ta klasična oblika, ki omogoča obširnejšo in bolj koherentno vizualno izjavo, omogoči tudi predstavitev mnenja, s čimer je fotograf vzpostavljen kot avtor in ne le kot dobavitelj vizualnih informacij. Prav slednja vloga pa se pojavlja kot prevladujoča v predstavitvah fotografskega materiala tistih, ki so za svoje časopise poročali o konfliktu. V produkciji realnosti

prevladujejo vizualna poročila reporterja-pisca namesto reporterja-fotografa in tako v rabah fotografij v ciklusu dnevnih novic kažejo na delovanje stroge profesionalne ideologije. Tako se izoblikuje neke vrste predvidljivost, ki za bralca hitro postane nadležna, za fotografa pa ostaja omejujoča. Tak zaključek okrepi obstoj močnih kreativnih impulzov in praks - kot je na primer razvidno iz objav fotografij v Sobotni Prilogi - ki pa so pomembni.

Objava fotografske naracije v Delu (Foto Kronika) je kronološko urejena kolekcija posameznih podob in je enaka nekaterim posamičnim primerom slikovnih strani v Delu in Dnevniku, medtem ko Novice včasih svojo naslovno stran preoblikujejo kar v slikovno stran. Po drugi strani pa Večer ponudi razumljiv fotoesej, ki je delo enega samega fotografa in prikazuje zgodbo odhoda iz Slovenije ("Snidenja, Razhajanja").

Enoličnost fotografskega poročanja o konfliktu in ljubljanskem dnevnem tisku prekine le objava bolj osebnih del v Sobotni Prilogi in v precej manjšem obsegu vikend izdaje Dnevnika. V dnevnih izdajah nacionalnega tiska, ki poroča o konfliktu, le redko zasledimo reportažno fotografijo. Nasprotno pa Sobotna Priloga v času konflikta predstavi estetski in tematski razpon fotografij. Ta publikacija ostaja prizorišče, na katerem slovenski fotožurnalizem presega uredniške omejitve poročanja dnevnega tiska. Ta s svojim precej tradicionalnim pristopom fotografijo pojmuje kot ilustracijo in ne kot neodvisno estetsko izražanje. Zatorej so zelo redke priložnosti, ko fotografi prosto interpretirajo svojo okolico in ko k fotografskemu poročanju o sovražnosti dodajo tudi svojo kreativno dimenzijo. Ta dimenzija pa vedno vključuje ljudi, človeški obraz konflikta in ponuja priložnostno, vendar pomembno opazovanje življenja v vihravih pogojih, v katerih se ljudje borijo za ohranitev občutka normalnosti. Te fotografije bralcem še zlasti priskrbijo nekatere odgovore na vprašanja identitete in toka zgodovine ali pa mu nudijo priložnost, da se sooči z vlogo starih vrednot, kot so gostoljubnost, vljudnost ali prijateljstvo, ki se v dnevnem novičarskem poročanju tiska uveljavljajo manj kritično. Rezultat je ravnotežje - omajano zaradi občutljivosti posamičnih fotografov - ki prav tako slavi moč fotografske podobe.

Neskladnost med poročanjem dnevnega tiska o konfliktu in reprezentacijo istega dogodka v fotografskih reportažnih prezentacijah ne namiguje le na obstoj profesionalnih omejitev potencialnega fotografskega talenta med časopisnimi fotografi v Sloveniji. Sproži tudi bolj resna vprašanja o statusu fotografije v časopisih, o njeni podrejenosti besedilu in o tem, da jo dnevni žurnalizem prepozna kot neodvisen vizualni izraz dejstev ali fikcije.

V proučevanem obdobju se profesionalna praksa srečuje s pomembnimi pomanjkljivostmi, ki so kljub vsemu prav tako vidni elementi fotografske naracije o osamosvajanju. Kot na primer, odsotnost žensk v družbenem in političnem kontekstu, znotraj katerega so ženske uspešno sodelovale v javnem življenju družbe, je še posebej problematična posledica tradicionalnega pristopa k novičarski fotografiji, ki o družbi poroča selektivno. Pestijo jo 'spolna slepota' in ideološke prioritete, ki izražajo ignoranco in dobrohotno zanemarjanje. Odsotnost vizualne naracije, ki privilegira izkušnjo posameznika nasploh - z nekaj izjemami, večinoma v Večeru, in za ceno osredotočenja na institucije, kot so vojska, notranja politika,

mednarodni odnosi - označuje tisk z reprezentacijami avtoritete in novinarstvo povezuje z viri družbene, kulturne in politične moči.

Prizadevanje Slovenije za samostojnost vznikne iz vizualne naracije dnevnik časopisov kot ideološko determiniranih družbenih in političnih procesov reprezentacije. Te pa vzdržuje stalen dotok fotografij, ki novinarstvo oskrbujejo s posebnim slovarjem, ki obogati konstrukcijo realnosti.

LITERATURA

- Barthes, Roland (1981): *Camera Lucida. Reflections on Photography*. New York: Hill and Wang.
- Benjamin, Walter (1969): *Theses on the Philosophy of History*. V Hannah Arendt (ur.), *Illuminations*, 253-264. London: Cape.
- Berger, John (1980): *About Looking*. New York: Pantheon.
- Burgin, Victor (1982): *Thinking Photography*. London: MacMillan.
- Hall, Stuart (1997): *The Work of Representation*. V Stuart Hall (ur.), *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*, 13-74. London: Sage/The Open University Press.
- LeGoff, Jacques (1992): *History and Memory*. New York: Columbia University Press.
- Mitchell, W.J.T. (1994): *Picture Theory: Essays on Verbal and Visual Representation*. Chicago: University of Chicago Press.
- Tagg, John (1988): *The Burden of Representation: Essays on Photographies and Histories*. Amherst: University of Massachusetts Press.

MIROVNE OPERACIJE KOT OBLIKA GLOBALNE MIROVNE PREVENTIVE PRED ŠIRJENJEM GROŽENJ¹

Povzetek. *Mirovne operacije so aktivnosti za vzpostavitev in ohranjanje mednarodnega miru, potekajo pod okriljem Organizacije združenih narodov, regionalnih organizacij, državnih alians ter ad hoc koalicij držav. V času hladne vojne so se razvile predvsem operacije za ohranjanje miru, v katerih je bila uporabljena vojaška sila, vendar z mandati, ki niso predvidevali uporabe orožja proti sprtim stranem. Obstaja vrsta tipologij mirovnih operacij, delijo se na operacije prve, druge in tretje generacije, tradicionalne in kompleksne, na opazovalne in oborožene, na operacije za ohranjanje miru, za graditev miru, za ustvarjanje miru, za vsiljevanje miru, za preventivno diplomacijo. Iz vseh tipologij je razvidno spreminjanje in prilagajanje mirovnih operacij novim kriznim potrebam. Najnovejše, t.i. politične mirovne operacije, so namenjene tudi pomoči pri oblikovanju novega političnega sistema. Povečanje števila operacij ter širjenje njihovih mandatov povzročata veliko novih problemov pri učinkovitosti, usklajevanju aktivnosti ter pri reševanju konfliktov, zlasti zato, ker je težavno doseganje soglasja svetovnih velesil o tem, kako vzpostaviti mir na nekem področju sveta. Sodobne mirovne operacije zaustavljajo morebitne grožnje svetovnemu miru tako, da krizo zadržujejo v regiji, kjer je nastala.*

Ključni pojmi: *mirovne operacije, Organizacija združenih narodov, operacije za ohranjanje miru, definicije, razvoj, tipologije in problemi mirovnih operacij.*

* Dr. Ljubica Jelušič, profesorica obramboslovja, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

¹ Tekst izhaja iz ugotovitev projekta "Slovenska vojska v mirovnih operacijah", ki ga sofinancirata Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport in Ministrstvo za obrambo Republike Slovenije, izvaja pa Obramboslovni raziskovalni center FDV IDV. Besedilo je bilo delno uporabljeno za predstavitev projekta v reviji Slovenska vojska ter za Slovenske politološke dneve 2003 v Portorožu v okviru teme Globalizacija groženj.

Uvod

Mirovne operacije so pogosto omenjana aktivnost mednarodnih organizacij, popularne pa postajajo tudi zato, ker se s sodelovanjem v njih legitimirajo številne sodobne, zlasti evropske vojaške organizacije. Sodelovati v mirovni operaciji za večino vojakov pomeni prispevati k mednarodnemu miru in stabilnosti. Čeprav potekajo že skoraj od konca druge svetovne vojne (od 1947 dalje), pa so medijsko popularne postale po koncu hladne vojne, ko je naraslo število operacij, in ko se je v zvezi z njimi odprlo mnogo moralnih, operativnih, finančnih in organizacijskih problemov.

Nekatere vojaške organizacije so odhod v mirovne operacije razglašale za novo nalogo, ki se bistveno razlikuje od tradicionalne obrambne naloge; za veliko vojska, zlasti iz manjših nevtrálnih in neuvrščenih držav, pa je bilo sodelovanje v mirovnih operacijah ena od desetletja dolgo opravljanih nalog, za katero pa nikoli ni bilo toliko medijskega blišča in pozornosti, kot to velja za zadnjih deset let. Številni vojaki so v mirovnih silah prispevali k ohranjanju miru, zlasti v deželah in konfliktih tretjega sveta, skoraj nikoli pa ni bilo mirovnih operacij tam, kjer so bile v konflikte vpletene svetovne velesile. Z razpadanjem nekdanje Jugoslavije po letu 1991 so se vojne preselile v regijo večdesetletnega miru, v osrčje Evrope. Za ohranjanje in tudi vsiljevanje miru v regiji so bile uporabljene oborožene sile mnogih držav. Evropejci so se zavedli, da je treba vojno zaustaviti ali pa jo vsaj omejiti na Balkanu, omejiti tudi njene posledice in vpliv teh posledic na preostale države razvite Evrope. Mirovne operacije na Balkanu, najprej na Hrvaškem, potem v Bosni in Hercegovini, na Kosovu, v Makedoniji, so postale oblika preventive pred širjenjem spopadov v sosednje države ter preventiva pred širjenjem neprijetnih posledic teh vojn, kot so begunci, ilegalci, organizirani kriminal, bolezní, korupcija, politična in gospodarska nestabilnost.

S pregledom razvoja in spreminjanja mirovnih operacij od druge svetovne vojne dalje želimo prikazati, da so te aktivnosti dolgoletna bolj ali manj opazna stalnica delovanja mednarodnih organizacij. Za sodelovanje v mirovnih operacijah se odločajo tako države, ki že desetletja na ta način prispevajo k miru v svetu, veliko pa je tudi novink, ki s tem dokazujejo svojo odgovornost za kolektivno mednarodno varnost. Med te novinke sodi tudi država Slovenija, ki svoje poklicne vojake in civilne policiste od leta 1997 pošilja v različne krizne predele sveta, zlasti pa skrbi za mir in stabilnost na Balkanu, saj je to regija, ki neposredno vpliva na stopnjo varnosti v sami Sloveniji.

Definicija mirovnih operacij

Mirovne operacije (Peace Operations) v najširšem pomenu besede razumemo kot vse oblike vojaških in nevojaških aktivnosti, ki potekajo v kontekstu političnih in diplomatskih prizadevanj za vzpostavitev in ohranjanje mednarodnega miru. Mirovne operacije so sredstvo zunanje politike vse od začetka devetnajstega stoletja, razmahnile so se po drugi svetovni vojni, nov pomen in zagon pa so dobile

po koncu hladne vojne oziroma po letu 1989. Mirovne operacije so ena od najbolj opaznih aktivnosti Organizacije združenih narodov (OZN), čeprav mnoge še vedno potekajo izven njenega okvira.

V slovenskem jezikovnem okolju smo izraz mirovne operacije dolga leta uporabljali kot sopomenko za izraz operacije za ohranjanje miru (angl. Peacekeeping Operations). Ker so v času do konca hladne vojne v mednarodnih kriznih okoljih dejansko potekale v glavnem mirovne operacije kot operacije za ohranjanje miru, to mešanje pojmov ni povzročalo preglavic. Danes, ko moramo razlikovati med operacijami za ohranjanje miru, operacijami za ustvarjanje miru (angl. Peacemaking Operations), operacijami za graditev miru (angl. Peace Building Operations), operacijami preventivne diplomacije (angl. Preventive Diplomacy) ter operacijami za vsiljevanje miru (angl. Peace Enforcement Operations), moramo tudi v slovenskem jeziku oblikovati pojmovne ustreznice za vse te vsebinsko zelo različne mednarodne aktivnosti.

V praksi mednarodnih mirovnih prizadevanj srečujemo še dva pojma, ki posegata na področje mirovnih operacij ter včasih povzročata pojmovno zmedo, in sicer: operacije v podporo miru (angl. Peace Support Operations, znane pod okrajšavo PSO) ter vojaške nevojne operacije (angl. Military Operations Other Than War, znane pod okrajšavo MOOTW).

Izraz operacije v podporo miru je stopil v veljavo, ko so se aktivnosti nekdanjih tradicionalnih mirovnih operacij za ohranjanje miru v okviru združenih narodov (ZN), v katerih so pretežno sodelovale vojaške sile, razširile na vrsto nevojaških akterjev oziroma organizacij ter na vrsto novih aktivnosti, zlasti policijskega, političnega, diplomatskega in ekonomskega značaja. Izraz operacije v podporo miru vključuje aktivnosti civilnih in vojaških organizacij za vzpostavitev miru ter preprečitev trpljenja človeštva.

Izraz vojaške nevojne operacije je prevzet iz ameriške vojaške doktrine in pomeni vojaške operacije, katerih glavni cilj je, da preprečujejo izbruh vojne, razrešujejo konflikte, ohranjajo mir ter podpirajo civilno politično oblast v kriznih področjih. Izraz vključuje naslednje oblike uporabe vojaške sile: nadzor nad oboroževanjem, boj proti terorizmu, uveljavljanje mednarodnih sankcij, nadzor ter preprečevanje trgovanja z drogami in nevarnimi narkotiki, humanitarna pomoč, zaščita prevozov, zagotavljanje svobodne plovbe ter tudi mirovne operacije.

Izraz mirovne operacije, ki ga že desetletja uporabljamo v slovenskem jeziku, je povsem primerna in najpogostejše uporabljana pojmovna ustreznica za dva angleška izraza, to je za Peace Operations ter za Peace Support Operations. Zanimivo je, da se je v Združenih narodih izraz Peace Operations povsem uveljavil šele po Poročilu s panela o mirovnih operacijah ZN (Report of the Panel on United Nations Peace Operations, 2000), ki se popularno imenuje Brahimijevo² poročilo.

² Panel, na katerem so ugledni strokovnjaki s področja mirovnih operacij prispevali priporočila za povečanje sposobnosti in učinkovitosti ZN v mirovnih operacijah, je vodil alžirski zunanji minister Lakhdar Brahimi. Poročilo je datirano z 17. 8. 2000, izdelano je bilo po naročilu generalnega sekretarja ZN Kofija A. Anana za jubilejno 55. zasedanje generalne skupščine ZN.

Mirovne operacije potekajo lahko le z neoboroženimi civilnimi ali vojaškimi opazovalci, ali z lažje oboroženimi razmejitvenimi vojaškimi silami, pa tudi z bojnimi skupinami s težkim orožjem. Skupni so jim cilji, sestava in mandat, ne pa tudi izvedba aktivnosti. Mirovne operacije ne vsebujejo kakih posebnih, povsem specifičnih aktivnosti; večinoma se uporabljajo naloge, ki so ekvivalent že obstoječih vojaških, policijskih ali drugih civilnih nalog. Res pa je, da lahko v mirovnih operacijah različni akterji izvajajo različne, ne povsem vsakodnevne aktivnosti. Vojaki opravljajo naloge, ki bi jih v normalnih okoliščinah opravljala policija, policisti opravljajo bolj vojaške naloge kot doma, nevladne organizacije, ki doma nasprotujejo vojski, morajo v mirovni operaciji z vojaškimi silami sodelovati, njihovo delovanje pogosto ni možno brez vojaškega varovanja.

Upošteva je navedene ugotovitve lahko širšo uvodno definicijo mirovnih operacij določimo še podrobneje, če rečemo, da so mirovne operacije vse oblike vojaških in nevojaških aktivnosti za vzpostavitev ter ohranjanje mednarodnega miru, za katere je značilno, da: imajo mednarodni mandat, praviloma s strani mednarodne organizacije (najbolj zaželeno s strani Varnostnega sveta Združenih narodov (VS ZN)); jih izvajajo mednarodne organizacije, regionalne organizacije ali ad hoc koalicije držav; jih izvajajo sile in osebje v večnacionalni sestavi; potekajo zaradi vzpostavitve ali ohranitve statusa quo oziroma zagotovitve mirnega in dogovorjenega prehoda iz statusa quo v neko drugo obliko politične skupnosti; potekajo v dobro lokalnega prebivalstva in niso namenjene zasedbi ali pripojitvi ozemlja; potekajo tako, da povzročajo čimmanj škode in ob uporabi minimalne sile.

V času po koncu hladne vojne imamo še dodatne poimenovalne zagate, kajti mirovne operacije, ki smo jih zgodovinsko in kulturno razumeli zlasti v kontekstu OZN, potekajo tudi pod okriljem nekaterih regionalnih organizacij in skupnosti, včasih z avtorizacijo ZN, včasih pa tudi ne. Gre za operacije za vzpostavljanje in ohranjanje miru v okviru zveze Nato, Evropske unije (EU), Zahodnoevropske unije (ZEU), Organizacije za varnost in sodelovanje v Evropi (OVSE), Ekonomske skupnosti zahodnoafriških držav (angl. Economic Community of West African States, znane pod okrajšavo ECOWAS), Skupnosti nekdanjih sovjetskih držav, imenovane Skupnost neodvisnih držav (angl. Commonwealth of Independent States, z okrajšavo CIS) in druge.

Večino dosedanje zgodovine mirovnih operacij ZN so naredile majhne, nevtalne, neuvrščene države, ki so prispevale večino vojaškega osebja. Svetovne velesile so na nastanek teh operacij politično vplivale, saj so bile lahko vzpostavljene le z njihovim soglasjem (zlasti petih stalnih članic VS ZN), vendar praviloma niso v večji meri v te operacije napotile svojih vojaških sil. Po koncu hladne vojne pa so se v mirovne operacije ZN dejavno vključile tudi vojaške sile svetovnih velesil (zaenkrat še brez Kitajske). Nove udeleženke v mirovnih operacijah vnašajo svoje politične poglede na rešitev posameznega konflikta, zahtevajo namestitev sil na strateški ravni, pristajajo na večjo količino prisile, vnašajo pa tudi svoja specifična notranja doktrinarna poimenovanja³.

³ Med bolj znane poimenovalne poskuse sodi Britanska vojaška doktrina o razširjenih operacijah za ohranjanje miru (*British Army Doctrine of Wider Peacekeeping*) (Gordon, Toase, 2001).

Zgodovina mirovnih operacij

Mirovne operacije zgodovinsko pripisujemo Združenim narodom, čeprav so tudi pred ustanovitvijo te organizacije obstajale večnacionalne vojaške aktivnosti za vzpostavitev ali varovanje meddržavnih meja v Evropi. Običajno so bile dogovorjene v okviru mirovnih pogodb po koncu vojn. Včasih so bile izvedene kot ekspedicijske operacije ene velesile, vendar s soglasjem drugih (npr. Švedske mirovne sile v deželi Schleswig-Holstein, 1848-1849, odobritev Berlinskega kongresa 1878 za Avstro-Ogrsko okupacijo in aneksijo Bosne in Hercegovine). Meja med mirovnimi operacijami za mednarodno stabilnost oziroma v imperialistične namene ni bila čisto jasna. Takoj po koncu prve svetovne vojne je bilo več mirovnih operacij vezanih za mirovne sporazume. Mednarodne sile so ohranjale mir na ozemljih, katerih prihodnost naj bi se določila s plebisciti (zavezniška komisija je leta 1920 nadzirala ozemlje Koroške, ker je mešano nemško-slovensko prebivalstvo moralo odločiti, ali bo ozemlje pripadalo Avstriji ali novi južnoslovanski kraljevini). Tudi Društvo narodov, ki je bilo ustanovljeno po koncu prve svetovne vojne, je izvajalo aktivnosti, primerljive z operacijami za ohranjanje miru v okviru ZN. Med najbolj znane mirovne operacije iz takratnega obdobja sodijo vojaške in policijske sile, ki so jih Velika Britanija, Italija, Nizozemska, Švedska ter Čehoslovaška poslale v nemško deželo Saar zaradi plebiscita o priključitvi k Nemškemu rajhu.

Vloga ZN pri vzpostavitvi modernih mirovnih operacij

Z ustanovitvijo OZN leta 1945 tudi mirovne operacije stopijo v novo fazo razvoja, lahko bi rekli v moderne mirovne operacije. Čeprav danes mirovne operacije za ohranjanje miru najpogosteje povezujemo z OZN, pa ta tehnika dokončanja konfliktov in vzpostavitve miru ni omenjena v Ustanovni listini Združenih narodov (UL ZN), temeljnem ustanovitvenem aktu te organizacije. Ob ustanovitvi OZN je bilo predvideno, da bodo velike sile, takoimenovanih Stalnih pet (Permanent Five) članic Varnostnega sveta (VS), imele vodilno vlogo pri ohranjanju mednarodnega miru in varnosti. V šestem poglavju UL ZN so v 33. do 38. členu predvideni mehanizmi mirnega reševanja sporov, kot so pogajanja, anketa, posredovanje, sprava, razsodništvo, sodna rešitev, uporaba regionalnih dogovorov ali druga mirna sredstva po lastni izbiri strank v sporu. To so diplomatsko-pravna sredstva. V sedmem poglavju UL ZN (od 39. do 51. člena) so predvidene akcije v primeru ogrožanja miru, kršitve miru in agresivnih dejanj. Ukrepi se nanašajo na sankcije in prisilne akcije. Tako 41. člen predvideva sankcije v obliki prekinitve gospodarskih odnosov, železniških, pomorskih, zračnih, poštnih, telegrafskih, radijskih in drugih telekomunikacijskih sredstev ter pretrganje diplomatskih odnosov. Če bi se akcije iz 41. člena izkazale za neustrezne, lahko VS ZN po 42. členu izvede ukrepe z zračnimi, pomorskimi in kopenskimi silami v obliki demonstracije, blokade ali druge ukrepe. 45. člen UL ZN predvideva tudi možnost izvršitve meddržavne prisilne akcije, za katero bi načrte izdelal ter vodil vojaške operacije na terenu Odbor

vojaškega štaba (46. člen UL ZN). Vse članice ZN so se zavezale, da bodo prispevale potrebne sile na poziv VS ZN.

Izkaže se, da mirovne operacije za ohranjanje miru ne sodijo v nobeno od zgoraj omenjenih kategorij. Zato jih nekateri umeščajo med šesto in sedmo poglavje UL ZN ali celo menijo, da so predpisane v šestem-in-pol poglavju UL ZN. Tega poglavja v resnici nikjer ni, le aktivnosti ohranjanja miru so takšne, da so neke vmes med diplomatsko-pravnimi, vendar povsem nevojaškimi in nenasilnimi sredstvi reševanja sporov, ter vojaško-nasilnimi sredstvi reševanja mednarodnih sporov. Izraz "poglavje šest-in-pol" (angl. chapter six-and-a-half) je prvi uporabil legendarni generalni sekretar ZN Dag Hammarskjöld (1905-1961)⁴. Operacije za ohranjanje miru, kot se razvijejo od leta 1947 dalje, zlasti v času hladne vojne, so v resnici odraz nesposobnosti VS ZN, da bi s soglasjem vseh stalnih članic oblikoval klasične operacije za vsiljevanje miru, kot jih je predvidevalo sedmo poglavje UL. Izjema pri tem pravilu sta bili Korejska vojna (1950 - 1953), ki je bila možna zaradi trenutne odsotnosti sovjetskega predstavnika pri glasovanju v VS, ter vojna v Zalivu (1990-1991), elementi delovanja v skladu s sedmim poglavjem pa so vidni še v operaciji v Kongu (1960 - 1964). Vse mirovne operacije, ki jih vodijo Združeni narodi, imajo v poimenovanju operacije kratico UN (United Nations). Operacije izvajajo mirovne sile, ki so sestavljene iz različnega osebja. Vojaško osebje v sestavi mirovnih sil ZN je postalo znano pod imenom "modre čelade" oziroma "modre baretke" zaradi opazne barve pokrival⁵.

Zgodovinski razvoj mirovnih operacij za ohranjanje miru

Obdobje po letu 1947, ko je nastala prva pobuda za morebitno operacijo za ohranjanje miru v okviru ZN, pa do danes, lahko razdelimo na tri ključne faze:

1. faza - od leta 1947 do 1956, ko se razvijajo predvsem opazovalne misije z manjšim številom vojaških oseb, s praviloma bolj diplomatskimi kot vojaškimi pooblastili.
2. faza - od sueške krize leta 1956 do 1988, ko se razvije vrsta dolgotrajnih operacij za ohranjanje miru, povezanih s konflikti hladne vojne. Obdobje se zaključi le še s petimi preostalimi mirovnimi operacijami, toda leto 1988 je tudi leto začetka konca hladne vojne.

⁴ Dag Hammarskjöld (1905-1961) je kot švedski državni uslužbenec in diplomat leta 1953 postal generalni sekretar ZN. Velja za enega najbolj sposobnih in najbolj učinkovitih generalnih sekretarjev, znan je bil po svoji intelektualni moči, administrativnih in diplomatskih sposobnostih ter po predanosti načelom ZN. Ustanovil je prvo mirovno operacijo za vzdrževanje miru, ki je vsebovala elemente uporabe sile, to je ob krizi v Sueškem prekopu leta 1956. Svojo zavzetost za mirovne operacije je plačal z življenjem. Umrli je leta 1961 v letalski nesreči v Kongu, kjer je poskušal ustanoviti mirovno operacijo mimo interesov veselel (Ramsbotham, Woodhouse, 1999: 110).

⁵ Za pripadnike enot v mirovnih operacijah ZN se je uveljavil izraz modre čelade (Blue Helmets) zaradi specifične barve njihovih pokrival. Modre čelade so bile prvič uporabljene v mirovni operaciji UNEF 1 na Sinaju, zato da bi se pripadniki mirovnih sil razlikovali od invazijske britanske vojske. Šlo je za običajne čelade sodelujočih vojakov, prebarvane z modro barvo. Kasneje so modre čelade in modre baretke postale standardno pokrivalo pripadnikov mirovnih sil ZN. Izraz The Blue Helmets je bil uporabljen tudi za poimenovanje publikacije, ki poroča o aktivnostih mirovnih sil ZN.

3. faza - po letu 1988, ko strmo naraste število mednarodnih oboroženih spopadov ter posledično število mirovnih operacij.

Posebnosti mirovnih operacij od 1947 do 1956

Kot odgovor na državljansko vojno v Grčiji leta 1947 je bila oblikovana pobuda za Posebni odbor ZN na Balkanu (United Nations Special Committee on the Balkans - UNSCOB). Leta 1948 je bila ustanovljena opazovalna misija ZN z namenom nadzirati arabsko-izraelski konflikt v Palestini (United Nations Truce Supervision Organization - UNTSO). Sestavljali so jo posredniki ZN ter vojaški opazovalci. V zgodovino mirovnih operacij je prišla kot ena najbolj dolgotrajnih, poteka namreč še danes, v njej sodelujejo tudi častniki Slovenske vojske. Tretja pobuda za mirovno operacijo je nastala zaradi indijsko-pakistanskega spora glede Kašmirja. Januarja 1948 je Varnostni svet ZN ustanovil Komisijo ZN za Indijo in Pakistan (United Nations Commission for India and Pakistan - UNCIP) z nalogo posredovanja v sporu. Ob prekinitvi ognja leta 1949 je ta komisija prešla v sestavo opazovalne misije (United Nations Military Observer Group in India and Pakistan - UNMOGIP), ki prav tako deluje še danes.

Ključne mirovne operacije od leta 1956 do konca hladne vojne

Prva uradno poimenovana operacija za ohranjanje miru (torej peacekeeping operacija) je bila ustanovljena na Sinajskem polotoku kot odgovor na krizo v Sueskem prekopu leta 1956. Namen operacije UNEF 1 (United Nations Emergency Force 1) je bil nadzorovati premirje ter umik francoskih, britanskih ter izraelskih oboroženih sil iz Egipta. To je bila prva oborožena mirovna operacija, katere pripadniki so relativno uspešno pomagali pri ohranjanju miru do leta 1967, ko ponovno pride do oboroženih sovražnosti. Operacija je bila dokaz za nevtrarno obnašanje oboroženih mirovnih sil v zadrževanju konflikta. Na istem kriznem območju je bila po končanih oboroženih spopadih leta 1974 ustanovljena opazovalna operacija UNDOF (United Nations Disengagement Observer Force), ki še danes nadzira stanje oborožitve ter oboroženih sil na meji med Izraelom ter Sirijo. Podobna mirovna operacija je bila ustanovljena leta 1978 po invaziji izraelskih oboroženih sil v Južni Libanon. Operacija UNIFIL (United Nations Interim Force in Lebanon) naj bi nadzorovala umik izraelskih oboroženih sil iz Libanona ter pomagala pri ponovni vzpostavitvi libanonske oblasti na državnem ozemlju. Med operacije, ki so utemljile praktični in normativni okvir vzdrževanja miru pod ZN, sodi tudi operacija ONUC (United Nations Operation in Congo). Je zgodovinsko druga oborožena operacija za ohranjanje miru (po UNEF 1) in ena največjih operacij ZN. Belgijska kolonija Kongo se je leta 1960 znašla v državljanski vojni. Prvi mandat operacije leta 1960 je bila zahteva po umiku belgijskih kolonialnih sil. Leto kasneje, 1961, je Varnostni svet spremenil mandat operacije v mandat z močnejšo intervencijsko politiko, vendar dolgoročno operacija ni mogla rešiti notranjih političnih problemov v Kongu, zlasti zaradi vmešavanja in interesa Sovjetske zveze, da bi bila operacija pod njenim vplivom. Operacija v Kongu pomeni prelomnico v zgodovini mirovnih operacij ZN zaradi več razlogov. Ramsbotham in Woodhouse (1999: xii) sta navedla tri glavne razloge, in sicer

prvič, ZN so morali delovati na neznanem terenu ter v okolju, kjer so državne institucije propadle; drugič, to je bila prva operacija z velikim številom civilnih udeležencev, za civilno policijo pa je to bila sploh prva operacija, v kateri so se policisti pojavili kot mirovniki; tretjič, operacija vzpodbudi vprašanja glede uporabe sile po 7. členu Ustanovne listine ZN. Čeprav je bila to najprej operacija za ohranjanje miru, pa je Varnostni svet ob spoznanju, da s tem ne more doseči zastavljenih ciljev, odobril bolj robustno uporabo oborožene sile. Tako je operacija dobila elemente operacije za vsiljevanje miru.

Dekolonizaciji otoka Cipra izpod britanske oblasti je v šestdesetih letih prejšnjega stoletja sledil izbruh nasilja med grško in turško skupnostjo (ob izdatni podpori matičnih držav obeh etničnih skupnosti). ZN so leta 1964 ustanovili mirovno operacijo UNFICYP (United Nations Peacekeeping Force in Cyprus), ki naj bi preprečila obnovitev oboroženih spopadov ter nadzirala premirje na razmejitveni črti med obema skupnostima⁶.

V času hladne vojne je bilo vzpostavljenih še nekaj mirovnih operacij, npr. v Libanonu, Zahodnem Irianu, na Novi Gvineji, v Dominikanski republiki, na indijsko-pakistanski meji, vendar pa so bile manjšega obsega in niso imele večjega vpliva na razvoj in načela mirovnih operacij nasploh. Leta 1988 je potekalo le še 5 mirovnih operacij, tri opazovalne misije na Bližnjem Vzhodu, manjša opazovalna misija v Kašmirju ter UNFICYP.

634

Mirovne operacije po koncu hladne vojne

Po letu 1988 je prišlo do naglega naraščanja števila mirovnih operacij pod zastavo ZN, pa tudi njihovi mandati so se v primerjavi s preteklimi operacijami močno spremenili. V tradicionalnih operacijah hladne vojne je bil mandat večinoma povezan z eno glavno nalogo - praviloma razmejevanjem ali opazovanjem sprtih strani. Po koncu hladne vojne vidimo multipliciranje nalog ter zelo barvito sestavo sil (vojaška, civilna policija, diplomati, civilni uslužbenci, nevladne organizacije). Za številčno primerjavo še tole: v času hladne vojne je bilo med leti 1948 in 1978 vzpostavljenih 13 mirovnih operacij, v desetletju med 1978 do 1988 ni bila ustanovljena nobena nova operacija, v času med 1988 do 1996 pa je bilo vzpostavljenih kar 29 novih mirovnih operacij (Ramsbotham, Woodhouse 1999: xiii). Ta številčnost je povezana s povečanim številom oboroženih spopadov ter s povečanim interesom ZN, da sodelujejo pri graditvi miru na konfliktnih področjih. Lahko bi celo rekli, da postanejo mirovne operacije najbolj vidna in hkrati tudi najbolj protislovna naloga Združenih narodov po koncu hladne vojne. Ena skupina kritikov je opozarjala na nemoč Združenih narodov, če se v notranjih konfliktih in državljanskih vojnah uporablja samo tradicionalno razmejevanje sprtih strani. S tem se vzroki konfliktov ne rešujejo, temveč poglobljajo. Sami pripadniki mirovnih sil so postavljeni v zelo nevarne pogoje dela, saj je državna stran praviloma zelo šibka in brez avtoritete, uporniške skupine pa pogosto ne spoštujejo mirovnih sporazumov niti pravil mednarodnega humanitarnega prava. Druga skupina kri-

⁶ Operacija je zanimiva tudi za slovensko javnost, saj je v njej sodelovalo osem kontingentov Slovenske vojske.

tikov je opozarjala, da je mešanje vojaških, humanitarnih in političnih ciljev v mirovnih operacijah lahko nevarno ter da je treba operacije omejiti na enostavne razmejitvene vloge tradicionalnega vzdrževanja miru. Mešanje ciljev vodi v pristranskost mirovnih sil, pogosto tudi v napačno uporabo vojaških sil v namene, ki niso strogo vojaški, pokažejo pa se tudi razlike v političnih ciljih držav, ki prispevajo kontingente v mirovne operacije.

Tipologije mirovnih operacij

V obravnavi mirovnih operacij obstaja več tipologij, ki pa so posledica različnih kriterijev, po katerih se operacije razvrščajo. V literaturi, ki razmejuje mirovne operacije iz obdobja hladne vojne in po njej, se uporablja tipologija operacij za ohranjanje miru prve in druge generacije, pri čemer gre za razvrščanje operacij za ohranjanje miru. Glede na stopnjo oboroženosti pripadnikov se taiste operacije delijo na opazovalne in lažje oborožene operacije. Glede na število in raznovrstnost udeležencev v operacijah se le-te delijo na tradicionalne in kompleksne. Po koncu hladne vojne se uveljavi nova tipologija operacij za ohranjanje miru Marracka Gouldinga, ki precizneje določa operacije glede na intenzivnost uporabe sile ter glede na stopnjo razvitosti državne infrastrukture v sprejemnicah mirovnih sil.

Ko izstopimo iz skupine operacij za ohranjanje miru, pa dobimo še večje število razvrščanj, zlasti pomembno je razlikovanje med operacijami, ki so posledica mehanizmov kolektivne varnosti, ter med operacijami za ohranjanje miru. Grizold trdi, da pomenijo mehanizmi kolektivne varnosti kaznovalni kooperativni proces, ki se aktivira z določitvijo skupnega sovražnika, medtem ko so operacije za ohranjanje miru utemeljene na predpostavki, da sovražnika ni, so le sprte strani (Grizold, 1999: 44). Pri operacijah za ohranjanje miru je torej krivda za predhodni oboroženi spopad bolj ali manj enakovredno razporejena med vse sprte strani.

Prva in druga generacija operacij za ohranjanje miru

Zgodovina mirovnih operacij pod okriljem ZN je polna kritik na račun neuspešnosti tovrstne oblike reševanja mednarodnih sporov. Razmestitev mirovnih sil ZN je namreč v številnih primerih pomenila zamrznitev bolj ali manj ugodnega vojaškega položaja sprtih strani, ki naj bi se zaradi prisotnosti mirovnih sil ne mogle /ali smeje več spopasti, toda tudi diplomatskih in političnih oblik reševanja sporov ni bilo. V tovrstnih kritikah mirovnih operacij je bilo zapostavljeno dejstvo, da mirovne operacije, skladno s svojimi mandati, niso bile namenjene reševanju konfliktov, temveč preprečitvi vojaškega spopada. Politične sile sprtih strani in mednarodna skupnost pa bi morale iskati politične rešitve. Sodobne mirovne operacije, nastale po koncu hladne vojne, presegajo tako postavljene omejitve. Poleg ohranjanja miru vzpostavljajo pogoje za red, stabilnost in razvoj kriznih regij. S tem razlikovanjem smo prišli do prve možne tipologije mirovnih operacij, ki jih glede na koncept uporabe mirovnih sil razlikujemo kot

mirovne operacije prve generacije (first-generation peacekeeping) ter mirovne operacije druge generacije (second-generation peacekeeping). Mirovne operacije prve generacije zadevajo obdobje od leta 1947 do 1988 oziroma obdobje hladne vojne, se pravi prvo in drugo fazo razvoja operacij za ohranjanje miru. Za obdobje po letu 1988 je značilna prevlada mirovnih operacij druge generacije, vendar se nadaljujejo tudi operacije prve generacije.

Splošne značilnosti mirovnih operacij prve generacije

Večinoma so bile to mirovne operacije zaradi sporov v procesu dekolonizacije (od 13 vzpostavljenih operacij samo ena ni bila povezana z dekolonizacijo). Ustanovljene so bile samo v tistih kriznih regijah, kjer je bilo doseženo soglasje članic Varnostnega sveta ZN, in mirovne sile so jamčile za dogovore, ki so bili sprejeti v OZN. V razdeljenem VS ZN, kjer se je vedno odvijalo rivalstvo med stalnimi članicami, ni bilo soglasja za vojaške kolektivne akcije v duhu 7. poglavja UL ZN, pač pa je bilo mogoče včasih doseči soglasje o uporabi nenasilnih oziroma šibkejših sil. Takšne mile akcije niso ogrožale interesov velikih sil. Veliko konfliktov, zlasti zaradi napetosti med Vzhodom in Zahodom, sploh ni bilo obravnavanih v VS ZN⁷.

Ker mirovne operacije za ohranjanje miru niso bile predvidene v UL ZN, tudi ni bilo standardov za njihovo vodenje, zato je bilo potrebno opredeliti bolj ali manj obvezujoča načela njihovega poteka.

Temeljna načela operacij za ohranjanje miru prve generacije

Dag Hammarskjöld kot generalni sekretar ZN ter Lester B. Pearson, predsednik generalne skupščine ZN v letih 1952 do 1953, sta definirala temeljna načela mirovnih operacij za ohranjanje miru (povzeto po: Ramsbotham, Woodhouse 1999), ki v veliki meri veljajo še danes:

1. Načelo soglasja sprtih strani za ustanovitev mirovne operacije - mirovna operacija je možna šele po premirju ter na podlagi soglasja vpletenih držav. Brez privolitve sprtih strani operacije ni mogoče izvesti, razen če VS ZN ne premeni mandata operacije v operacije po 7. poglavju UL ZN z uporabo prisilne akcije.
2. Načelo neuporabe sile - mirovne sile morajo omejevati uporabo sile samo na samoobrambo in še to kot skrajno sredstvo.
3. Načelo prostovoljnega prispevka kontingentov vojakov iz majhnih, nevtrálnih držav - sestava mirovnih sil je zagotovilo pravičnosti v sporu. Najbolj je zaželeno vojaško osebje iz nevpletenih držav, VS ZN se je izogibal uporabi vojakov iz petih stalnih članic VS, ter iz konflikta sosednjih držav.
4. Načelo nepristranskosti - nevpletene države (manjše, nevtralne države) lažje

⁷ V perspektivi vojaškega napada na Irak 20.3.2003, do katerega je prišlo brez posebne avtorizacije VS ZN, bi bilo dobro pomniti, da je bilo v zgodovini delovanja VS podobnih situacij veliko.

izpolnjujejo pričakovanja glede enakopravne obravnave sprtih strani. Mirovne sile ne smejo ustvarjati vojaške prednosti za katerokoli stran v sporu niti ne smejo obtoževati sprtih strani.

5. Načelo nadzora nad mirovno operacijo s strani generalnega sekretarja.
6. Načelo sodelovanja sprtih strani z mirovnimi silami, ki jim je treba omogočiti svobodo gibanja in izvajanja nalog.

Skladno z omenjenimi načeli so desetletja dolgo mirovne operacije za ohranjanje miru sledile mirovnim sporazumom; k njihovi vzpostavitvi so morale dati soglasje vse sprte strani; če je prišlo do obnovitve oboroženih sovražnosti, je bilo mirovne operacije konec; pripadniki mirovnih sil so večinoma prihajali iz manjših držav in skoraj nikoli iz velesil oziroma iz držav, stalnih članic VS ZN. Načela so postala osnova za delovanje mirovnih sil zlasti v času hladne vojne, vendar se je po koncu hladne vojne pokazalo, da so tudi vzrok za neučinkovitost in dolgotrajnost nekaterih mirovnih operacij.

Mirovne operacije druge generacije

V štirih letih (1988 - 1992) je bilo ustanovljenih 13 novih mirovnih operacij, torej toliko kot v celotnem predhodnem obdobju. Številčnost mirovnih operacij je odvisna od povečanega števila spopadov zaradi popuščanja napetosti po koncu hladne vojne, od upadanja pomena veta v VS ZN ter od povečane vloge ZN pri reševanju mednarodnih sporov.

Nekatera načela iz operacij prve generacije se ohranjajo, nekatera pa so se spreminila. Tako se v nekaterih primerih opušča soglasje sprtih strani kot pogoj za delovanje VS ZN. V notranjih konfliktih, v državljanskih vojnah, je težko dobiti soglasje vseh sprtih strani. Povečana je pripravljenost za uporabo sile, ki je bila prej dopustna le v samoobrambi. Uporaba sile proti eni od sprtih strani pa ruši tudi načelo nepristranskosti. V teh operacijah sodelujejo sile stalnih članic VS ZN ter tudi članic ZN, ki jim sicer ustave prepovedujejo pošiljanje vojakov v tujino (npr. Nemčija). Nekaterе države spremenijo svoje dolgoletne odločitve o pošiljanju neoboroženih vojakov v pošiljanje vojakov z orožjem za uporabo v samoobrambi, npr. Švica ⁸.

⁸ Švicarski vojaki so sodelovali v mirovnih operacijah neoboroženi. Presoja Švice je bila, da se na ta način sprtim stranem jasno pokaže nevtralna pozicija Švice, poleg tega pa naj bi neoboroženi vojaki ne vzbujali potrebe po nasilnih reakcijah sprtih strani. Od leta 2002 so po sklepu državljanov na referendumu tudi švicarski vojaki lahko oboroženi.

Opazovalne in oborožene operacije

Namen tipologije je razlikovati med tistimi operacijami, kjer običajno sodelujejo častniki kot opazovalci različnih mirovnih procesov, procesov razoroževanja, izpolnjevanja sklenjenih sporazumov. Opazovalci sicer imajo osebno oborožitev, ki pa ima bolj simbolno vrednost. V redkih primerih in za kratka obdobja so opazovalne misije okrepljene s pehotnimi enotami, pogosteje pa z logističnimi enotami, zlasti ko gre za večje število opazovalcev. Njihova naloga je zbiranje informacij ter posredovanje le-teh generalnemu sekretarju in VS ZN. V nasprotju z opazovalnimi operacijami imajo oborožene operacije z mandatom predvideno ustrezno orožje, zlasti gre za lahko oborožitev pehotnih enot, ki imajo zaradi lastne varnosti na voljo oklepna vozila, ki pa, čeravno so to lahko tudi bojna oklepna vozila, niso oborožena in opremljena za daljše spopade s sprtimi stranmi. Orožje je namenjeno samoobrambi udeležencev. Načela uporabe so strogo določena in morajo biti spoštovana. V okviru oboroženih lahkih pehotnih enot v operacijah se pojavljajo tudi logistične enote, ki so lahko obsežne, vendar v nekaterih primerih neoborožene.

Tradicionalne in kompleksne mirovne operacije

638

Tradicionalne operacije za ohranjanje miru naj bi bile operacije, v katerih sodelujejo samo vojaške osebe in katerih mandat je omejen samo na razmejevanje sprtih strani. Cilj teh operacij ni reševanje spora ali odpravljanje vzrokov zanj, za te naloge skrbijo same sprte strani oziroma politični in diplomatski predstavniki mednarodne skupnosti, vojaške sile samo vzdržujejo status quo, razmerje sil, v katerem so možna pogajanja. Ta tip operacij nekateri sodobni analitiki, zlasti pa del svetovnega javnega mnenja, zmotno kritizirajo kot neučinkovite, češ da niso razrešile konflikta. To niti ni bil osnovni namen operacij. Kot rečeno, za neuspešnost takih operacij niso krive vojaške mirovne sile, krivdo je treba iskati v sprtih straneh in v neuspehu političnih dejavnikov za razrešitev spora. Kompleksne mirovne operacije naj bi zato bile odgovor na nemoč tradicionalnih operacij, zlasti pri razrešitvi osnovnega konflikta. Za kompleksne operacije je značilno sodelovanje vojaških in nevojaških sil, pri čemer so zlasti nevojaške mirovne sile zelo raznovrstne. Sodelujejo civilni policisti⁹, visoki uradniki, civilni opazovalci, strokovnjaki za politične sisteme, nevladne organizacije, večinoma kot sestavni del mandata mirovne operacije. V zadnjem desetletju opažamo naraščanje števila nevladnih organizacij, ki so prisotne v regiji mirovne operacije, niso pa njen uradni sestavni del, vseeno pa si vojaške mirovne sile prizadevajo tudi za njihovo varnost. Namen te velike vojaško-ekonomsko-socialno-politične infrastrukture, ki se naseli v krizni regiji, je restrukturirati državne organe, vzpostaviti dele ekonomije, zdravstva, šolstva, sodnega sistema in zlasti oblikovati nov politični sistem.

⁹ O vlogi civilne policije v mirovnih operacijah glej: Hansen, 2002.

Angleški avtorji so nekoliko priredili omenjeno tipologijo, in sicer tako, da opozarjajo na taktično raven tradicionalnih operacij, to pomeni, da v njih sodelujejo manjše vojaške enote taktičnih sestavov, in njihov namen pa je le ohranjanje miru na taktični ravni. V primerih, ko ni mogoče doseči soglasja sprtih strani za prihod tradicionalnih mirovni sil, je potrebno vzpostaviti operacijo na strateški ravni. To potem ne nujno pomeni povečati vojaške enote v operaciji, temveč organizirati operacijo od strateške ravni navzdol, se pravi, zaustaviti sprte strani v njihovih oboroženih spopadih ter predvideti, kako urediti njihove odnose v prihodnje. Torej ne le zaustaviti spopad, ga omejiti, vzroke za konflikt pa pustiti na mrtvi točki, temveč razreševati bistvo spora v skladu z načeli mednarodnega prava (Gow, Dandeker, 2001).

Tipi operacij za ohranjanje miru po koncu hladne vojne: Marrack Goulding

Gouldingova tipologija (1993: 456-9) opisuje šest skupin operacij, pri čemer kot kriterij razlikovanja upošteva njihove mandate oziroma predvidene vloge.

1. Preventivna namestitev sil ZN pred izbruhom oboroženega spopada, na zahtevo ene od sprtih strani in samo na njenem ozemlju. Primer take operacije je bil UNPREDEP¹⁰ v Makedoniji.
2. Tradicionalna interpozicijska (vmesna) razmestitev mirovni sil, ki ustvarjajo pogoje za uspeh političnih pogajanj. Mirovne sile nadzirajo prekinitev ognja, ločujejo sprte strani, poročajo o kršitvah, vendar se v spor ne vpletajo in skrbno pazijo na nepristranskost. Interpozicijske mirovne sile so lahko neoborožene opazovalne sile, oborožene interpozicijske sile ali mešanica obojega.
3. operacije za uresničevanje sprejetih mirovni ali drugih splošnih sporazumov med sprtimi stranmi. Mirovne sile opravljajo naloge, kot so spoštovanje premirja, spoštovanje človekovih pravic, razorožitev sprtih strani, skladiščenje in uničevanje orožja, ustanavljanje in usposabljanje novih oboroženih sil, nadzor nad policijskimi enotami. Običajno so take operacije možne ob sodelovanju vseh petih stalnih članic VS ZN. Mirovne sile morebitnih kršilcev dogovorjenih sporazumov ne morejo kaznovati.
4. operacije za zaščito humanitarne pomoči še v času oboroženih spopadov. To je nov tip operacij, ki predvideva uporabo vojaške sile za zaščito konvojev ali za samo razdeljevanje humanitarne pomoči.
5. operacije za stabilizacijo razmer in vzpostavitev državnosti. Mirovne sile imajo širok spekter nalog, od humanitarne pomoči, ustvarjanja razmer za prekinitev ognja, do razorožitve enot, doseganja političnega kompromisa med sprtimi

¹⁰ Kritiki mednarodnih institucij krivijo udeležence v tej operaciji za njen neuspeh. Pri tem pozabljajo ali pa sploh ne vedo, po kakšnih pravilih je bila operacija vzpostavljena, ter da je bila ukinjena zaradi užaljenosti Kitajske, ki je z vetom v VS ZN zaustavila nadaljevanje operacije. S tem je hotela kaznovati makedonsko vlado, ki je priznala Tajvan v upanju na obljubljeno finančno pomoč.

- stranmi, izgradnje političnih struktur, oživitve gospodarstva in drugih infrastrukturnih sistemov. V teh operacijah je možna širša uporaba sile, tudi v skladu s 7. poglavjem UL ZN.
6. operacije za preprečitev kršenja dogovorov v sporu. Te operacije predvidevajo uporabo prisile, pri čemer sprte strani dosežejo vnaprej sporazum, po katerem lahko mirovne sile ZN uporabijo silo proti katerikoli strani, ki bi kršila premirje ali sporazum kot tak. Tudi v primeru teh operacij gre za uporabo sile, ki bistveno presega samoobrambne namene, in s tem tudi presega namene tradicionalnih operacij za ohranjanje miru.

Mirovne operacije po koncu hladne vojne: spoznanja, kritike in razvoj

Po koncu hladne vojne so mirovne operacije ZN za ohranjanje miru doživele tudi formalno opredelitev na ravni ZN, in ne le v teorijah mednarodnih odnosov ali varnostnih študij. Varnostni svet ZN, ki se je sestel 31. januarja 1992, je generalnemu sekretarju ZN dodelil nalogo, da pripravi analizo in priporočila o povečevanju sposobnosti ZN za preventivno diplomacijo, ustvarjanje miru in ohranjanje miru. Poročilo je prišlo v javnost junija 1992 pod naslovom Dnevni red za mir: Preventivna diplomacija, ustvarjanje miru in ohranjanje miru (An Agenda for Peace: Preventive Diplomacy, Peacemaking, and Peacekeeping). Butros Butros-Gali je v njem ugotovil, da je v spopadih po koncu druge svetovne vojne umrlo vsaj 20 milijonov ljudi, ZN pa v mnoge od teh spopadov niso smeli poseči zaradi pravice do veta prizadetih velesil (velesile so do 1990 dale veto v 279 primerih). Dokument je priporočal ZN, da se vključijo v reševanje vzrokov za spopade, zlasti ekonomskega zaostajanja, socialne nepravilnosti in političnega nasilja. ZN bi morali identificirati situacije, ki lahko vodijo v spopade ter s pomočjo diplomacije preprečiti izbruh nasilja.

Če do izbruha nasilja že pride, bi ZN morali nastopiti v vlogi ustvarjanja miru in reševanja zadev, ki so vodile v spopad. S pomočjo aktivnosti za ohranjanje miru pa bi ZN morali vzdrževati mir v okoliščinah, kjer so bili spopadi zaustavljeni. ZN bi morali pomagati v graditvi miru, kjer bi zlasti znova vzpostavili nacionalne institucije in državno infrastrukturo. Vloga ZN se tako razširi v čas pred izbruhom nasilja, v čas poteka spopadov, po prekinitvi ognja ter po vzpostavitvi trajnejšega miru. Dokument Dnevni red za mir je vse aktivnosti ZN na področju miru in varnosti natančno definiral. Ključni izrazi nove svetovne varnostne arhitekture so tako postali: preventivna diplomacija, ustvarjanje miru, ohranjanje miru, pokonfliktna graditev miru. Za vse te aktivnosti ni bilo več mogoče uporabljati ustaljenega izraza "peacekeeping", kajti dejavnosti so ta ozek pojem presegle. Uveljavljati se začne izraz mirovne operacije (Peace Operations).

Politične mirovne operacije - mirovne operacije nove, morda tretje generacije?

Iz besednjaka ZN se izrazi v povezavi z razvojem mirovnih operacij prenesejo tudi v uradne doktrinarne dokumente držav, zlasti velesil, ki do konca hladne vojne v mirovnih operacijah niso sodelovale, le da so tam definirani kot operativni in manj kot politični pojmi. Iz priročnika ameriške vojske 100-23 "Mirovne operacije" lahko vidimo, kako se politična definicija mirovnih operacij spremeni v logiko operacij, v katerih mora svoje mesto določiti tudi vojaška organizacija (US Army Field Manual 100-23, 1994).

Vse nove operacije, torej tiste, ki presegajo pojem operacij za ohranjanje miru, se v nečem močno razlikujejo od že znanih operacij za ohranjanje miru. Prisotnost vojaške organizacije je v nekaterih operacijah ali vsaj v nekaterih fazah teh novih operacij bistveno manjša, kot pa je to veljalo za operacije za ohranjanje miru, ki so v bistvu temeljile na vojaškem osebju. V teh operacijah so vojaki le redki posamezniki, npr. vojaški opazovalci ali vojaški svetovalci. V desetih trenutno potekajočih operacijah je od ene do osem vojaških oseb, medtem ko je civilnih uslužbencev tudi po več sto. V nove operacije, vendar tudi v operacije ohranjanja miru, se v večjem obsegu vključuje civilna policija, težišče osebja pa je v civilnih mednarodnih in lokalnih uslužbencih, ki na diplomatski način rešujejo spore. Zato se mnoge od teh akcij vodijo znotraj Oddelka za politične zadeve ZN¹¹ in ne znotraj Oddelka za operacije za ohranjanje miru¹². Publikacija ZN "UN Peace Operations, Year in Review" tudi kaže na to novodobno ločevanje dveh tipov operacij: 1. operacije za ohranjanje miru ter 2. politične misije in misije za graditev miru (<http://www.un.org/Depts/dpko/yir>).

Ker so t.i. "politične operacije" še novost v zgodovini mirovnih operacij, o njihovi uspešnosti še ne moremo soditi. Glede na dejstvo, da so usmerjene bolj v preprečevanje sporov ter v ponovno vzpostavitev političnih, ekonomskih, diplomatskih in drugih odnosov med sptimi stranmi, sklepamo, da so namenjene pre-

¹¹ Oddelek za politične zadeve (Department of Political Affairs (DPA)) je nov organ v sestavi ZN, ki je nastal s preoblikovanjem drugih organov leta 1992 kot politična pomoč generalnemu sekretarju ZN pri zadevah s področja mednarodnega miru in varnosti, pri nadzoru ter reševanju sporov znotraj držav članic ZN. Oddelek ima izvršna pooblastila na področju preventivne diplomacije, ustvarjanja miru, ter graditve miru. Generalni sekretar tudi imenuje posebne odposlance, ki v njegovem imenu delujejo v kriznih žariščih. Oddelek za politične zadeve naj bi torej prevzel politično stran dejavnosti, ki so vezane za mir ali grožnjo svetovni varnosti. Tako sodijo v DPA tudi nekatere zadeve s področja uravnavanja in omejevanja oboroževanja ter tudi razorožitve (Ramsbotham, Woodhouse, 1999: 255-7).

¹² Oddelek za operacije za ohranjanje miru pri ZN (Department of Peacekeeping Operations (DPKO)) načrtuje in nadzira operativno in politično stran operacij za ohranjanje miru. Oddelek se je kadrovsko in funkcijsko zelo razvil po letu 1993, ko je poleg enot za načrtovanje vojaškega sodelovanja v mirovnih operacijah dobil še enote za načrtovanje sodelovanja civilne policije, za načrtovanje razminiranja, urjenja ter zbiranja izkušenj iz potekajočih operacij. Oddelek skrbi za pripravo novih operacij, daje predloge za podaljšanje potekajočih operacij, pa tudi za njihovo zaključevanje. Določa pravila delovanja ZN v mirovnih operacijah in skrbi za usklajevanje vseh dejavnosti v posameznih mirovnih operacijah. Vendar pa DPKO nima poveljevalnih pristojnosti. Poveljevanje v operaciji je vedno prenešeno na poveljniška sil na terenu operacije (Ramsbotham, Woodhouse, 1999: 255-7).

seganju ene od glavnih kritik zgodovinsko bolj popularnih operacij za ohranjanje miru, ki so konflikte zamrzile, niso pa jih reševale. S terminologijo, ki jo uporabljamo v mirovni študijah, bi rekli, da so operacije za ohranjanje miru v bistvu operacije za graditev negativnega miru, ko sicer ni veliko fizičnega nasilja, se pa ohranja strukturno nasilje in nerazvoj. Nove, politične operacije pa so zaradi svoje naravnosti v graditev miru v bistvu operacije za graditev pozitivnega miru. Zaradi prenosa težišča delovanja z vojaške organizacije in civilne policije na politične institucije bi jih lahko poimenovali z delovnim naslovom mirovne operacije tretje generacije.

Združeni narodi kot svetovna protikrizna agencija?

V zgodovini Združenih narodov je bilo ustanovljenih 55 operacij za ohranjanje miru, od tega le 13 v času vrhuncev hladne vojne, in preostalih 42 po letu 1988. Gledano kvantitativno bi lahko sklepali, da je po koncu hladne vojne narasla vloga Združenih narodov pri reševanju svetovnih konfliktov, da se ZN pojavljajo v vlogi arbitra v vseh tipih kriznih žarišč (v času hladne vojne le tam, kjer niso bili prizadeti interesi protagonistov hladne vojne), da se ZN dejansko in končno spreminjajo v nekakšno svetovno vlado. Število novih mirovniških operacij bi nas lahko zavedlo v sklep, da je po koncu hladne vojne več oboroženih spopadov kot v preteklosti. Vendar takega sklepa ne moremo empirično potrditi. Ugotovimo lahko samo, da je bilo ZN "dovoljeno" vstopiti v večje število kriznih žarišč kot pa v času hladne vojne. To bi kazalo na večjo legitimnost ZN in na večjo pripravljenost ZN na spopad s kriznimi žarišči. In vendar je ravno v času izjemnega uspeha ZN na področju širjenja mirovniških operacij prišlo tudi do najostrejših kritik zlasti tradicionalnih operacij za ohranjanje miru. Kritike so povezane s problemom učinkovitosti mirovniških operacij v razmerah, vzpostavljenih po t.i. "novih vojnah" (Kaldor, 1999), ki so znotrajdržavne vojne, večinoma državljanske vojne, kjer je centralna, vladna stran, nesposobna izvajati suverenost oblasti na ozemlju celotne države, in kjer so vojskujoče se strani paradržavnega, celo paravojaškega tipa, več ali manj povsem brez političnega, javnega, kaj šele demokratičnega nadzora. Nevladni akterji v novih vojnah praviloma ne spoštujejo mednarodnega humanitarnega in vojnega prava (le-to zavezuje države podpisnice mednarodnih dokumentov), ne spoštujejo diplomatskih pravil niti političnih dokumentov, ki jih podpisujejo njihovi predstavniki, nekateri celo nimajo kakih večjih političnih ciljev. Kljub temu, da so to notranje državljanske vojne, imajo pomembne mednarodne posledice in tudi vpletanje mednarodnih dejavnikov je zelo veliko.

Vzpostavljanje mirovniških operacij, v katerih se pričakuje privolitev sprtnih strani v prihod tujih sil in spoštovanje skupnih, s strani držav, postavljenih procedur, je v prej omenjenih razmerah videti zelo sporno. Združeni narodi so v Brahimijevem poročilu iz leta 2000 odgovorili na upravičene kritike - prihodnost mirovniških operacij ZN je v bolj robustnih operacijah, ki vsebujejo tudi vsiljevanje miru, če je to potrebno. Toda ZN nimajo na razpolago stalnih vojaških sil, ki bi jih lahko napotili v take akcije! Rešitev se ponuja v regionalnih varnostnih organizacijah,

kakršna je zveza Nato. Le-ta je ravno v času svoje krize legitimnosti v letu 1992, torej v iskanju novih funkcij in izhoda iz krize identitete, videla mirovne operacije kot prostor svojega po-hladnovojnega razvoja in ponudila svoje usluge najprej Organizaciji za varnost in sodelovanje v Evropi, nato pa še Združenim narodom. Tako so nastali prototipi novih robustnih mirovnih operacij s pripravljenostjo na vsiljevanje miru, kot so IFOR/SFOR in KFOR. To pomeni, da je pri doktrini mirovnih operacij ZN viden razvoj v dve smeri: prva smer je bila omenjena v razpravi o "političnih operacijah", druga smer razvoja pa je preusmerjeno težišče iz operacij za ohranjanje miru, torej ohranjanje statusa quo, v operacije za vzpostavljanje miru, če je po mnenju ZN za stabilizacijo razmer v mednarodni varnosti to potrebno. Vendar pa ZN še ne intervenirajo kot nadvladna organizacija, temveč za izpolnitev takega mandata določijo regionalne organizacije ali druge institucije, ki razpolagajo z ustrezno vojaško silo za hitro posredovanje. To je prvo veliko odstopanje od načel Hammarskjölda in Pearsona.

Drugo veliko odstopanje od teh načel je aktivno poseganje v notranje zadeve države ali skupnosti, kjer poteka mirovna operacija. Mirovne sile ZN niso več nevtralne opazovalke in razmejevalke sprtih strani, ki se morajo same dogovoriti o svoji prihodnosti, temveč aktivno določajo načine pokonfliktna obnove regije zlasti na področju civilne infrastrukture in institucij, ki morajo preprečiti ponovitev spopadov. V tej novosti vidimo odgovor na kritike, ki so ZN očitale nesposobnost za rešitev konfliktov.

Tretja novost v delovanju mirovnih sil ZN je tesno povezana s prvima dvema: namreč, robustne mirovne operacije za vsiljevanje miru ter politiko vpletanja v notranje zadeve formalno sicer suverenih držav (čeprav nesposobnih za izvajanje te suverenosti) lahko opravljajo le vojaško, politično, ekonomsko in diplomatsko močni akterji v mednarodni skupnosti. Takih akcij ne morejo več opravljati majhne, nevtralne, od spopadov oddaljene države. Vstop velesil ter vojaško-političnih zaveznikov v mirovne operacije po koncu hladne vojne pomeni tudi vstop bolj radikalnih in nasilnih rešitev v nekatera svetovna krizna žarišča. Ravno na tej točki je vidno, zakaj nekateri sodobni kritiki mirovnih operacij tudi z omenjenim razvojem niso preveč zadovoljni. Velesile so namreč v mirovne operacije vnesle hitrejša odločanja za uporabo določb 7. poglavja UL ZN. Če so v času hladne vojne postavljale ZN na stranski tir vselej, ko je bil prizadet kak njihov neposredni interes v kriznem žarišču, so se v novejšem času preusmerile na uporabo ZN v prid svojim neposrednim interesom. Zlasti v primerih, ko gre za širšo uporabo vojaške sile v imenu vsiljevanja miru, se postavi vprašanje, ali je uporaba vojne kaj bolj upravičena, če je avtorizirana s strani VS ZN, in ali so smrtne žrtve kaj bolj upravičene, če jih "dovoli" ali celo omogoči VS ZN¹²? Z veliko mero ironije bi lahko rekli, da se uporaba vojaške sile z avtorizacijo mednarodne skupnosti, praviloma VS ZN, za uveljavitev splošno sprejetih načel in resolucij, imenuje mirovna operacija za vsiljevanje miru, podobna operacija brez avtorizacije mednarodne skupnosti pa je vojna.

¹² Žrtve pokola v Srebrenici (pod zaščito ZN) julija 1995 in iz zadnje vojne v Iraku (brez zaščite ZN) marca-aprila 2003 so svojevrstni odgovor na taka sholastična vprašanja.

Izkušnje iz obdobja po koncu hladne vojne kažejo, da ZN niso primeren instrument za vojaško vsiljevanje miru. Varnostni svet ZN lahko avtorizira in legitimizira vojaške akcije, toda ZN so preslabo pripravljeni in opremljeni za vodenje takih operacij (Berdal, 2001: 45). Kako tvegano je lahko tako početje, kažeta dva najbolj šokantna primera iz zadnjih desetih let: vloga ZN v spopadih, ki vodijo v genocid v Ruandi leta 1994, ter padec varnega območja Srebrenica (varovanega s strani sil ZN) julija 1995, ki vodi v množične poboje zajetih ljudi.

Veliko število novih mirovniških operacij po koncu hladne vojne prinaša s seboj tudi veliko novih težav v njihovem usklajevanju, vodenju in tudi v sprejemljivosti s strani različnih držav v ZN. Izjemno je naraslo število udeležencev ter količina denarja, ki je namenjena mirovnim operacijam. Mirovne operacije za ohranjanje miru so dobivale vrsto novih nalog, zato so nekateri strokovnjaki že govorili o multi-dimenzionalnih operacijah (mi smo jih imenovali kompleksne operacije). Opiralo se je vprašanje, kateri nalogi dati prednost: tradicionalnemu ohranjanju miru ali pa novim nalogam, kot so bile podpora pri izvedbi volitev (opazovanje, organizacija ali celo izvedba celotnih volitev, npr. ONUEN v Nikaragvi, UNTAG v Namibiji, UNTAC v Kambodži, ONUMOZ v Mozambiku), povratak ali varovanje beguncev in razseljenih oseb (npr. UNPROFOR v nekdanji Jugoslaviji, UNTAC v Kambodži), pomoč pri delitvi humanitarne pomoči, opazovanje in poročanje o izpolnjevanju temeljnih standardov človekovih pravic (npr. ONUSAL v Salvadorju, UNTAC v Kambodži, UNMIH na Haitiju), preventivna razporeditev sil (npr. UNPREDEP v Makedoniji), ali celo razmejevanje oboroženih sil, ki so paravojske, zasebne ali neregularne enote, njihova demobilizacija, zbiranje in uničevanje orožja (npr. v Angoli, Kambodži, Mozambiku). Toda naraščale so tudi strateške napake, ki jih je povzročalo pomanjkanje konsistentne doktrine mirovniških operacij druge generacije.

Zelo samokritično poročilo o padcu Srebrenice iz leta 1999 je bilo v ZN temeljni dokument za nadaljnje analize in priporočila na področju mirovniških operacij. Ta priporočila so zapisana v dokumentu, znanem po popularnem naslovu "Brahimijevo poročilo". Brahimijevo poročilo je poročilo ZN, kar mu daje veliko težo in ugled. Poročilo zahteva, da morajo biti mandati, ki jih Varnostni svet določi za posamezno mirovno operacijo, jasni, verodostojni in uresničljivi. Zlasti je to važno za operacije za vsiljevanje miru. Za VS je bilo namreč značilno, da ravno v nevarnih situacijah daje prednost nejasnim mandatom in se z uresničljivostjo mandатов ne ukvarja preveč. Že soglasje k mandatom je bilo v mnogih primerih med članicami VS težko dobiti, kaj šele podrobnosti o njihovem uresničevanju. Brahimijevo poročilo opozarja, da je cena za tako neodgovorno ravnanje prevelika (primer Srebrenice). Dokument ZN "Dnevni red za mir" iz leta 1992 je vnesel v razprave o mirovniških operacijah nove kategorije, ki so kot abstraktni izrazi sicer lahko definirane (preventivna diplomacija, ustvarjanje miru, ohranjanje miru, pokonfliktna graditev miru), toda v praksi so manj razločljive in še zlasti v praksi birokratskega aparata zahtevajo reforme. Tu pa prepoznamo dolgotrajne napetosti in spore med dvema oddelkoma ZN, Oddelkom za politične zadeve in Oddelkom za operacije za ohranjanje miru, med katerima pristojnosti niso povsem jasno razmejene. Kompleksnost novih operacij namreč zahteva veliko usklajevanja na

horizontalni ravni, med birokratsko enakovrednimi telesi, ki pa niso povsem pripravljena na odstopanje od svojih predvidenih nalog. Zlasti sporno je ločevanje politične in operativne dimenzije mirovne operacije, kar vidimo skozi delitev del med obema prej omenjenima oddelkoma. Mirovne operacije namreč vsebujejo prekrivanje političnih, vojaških, humanitarnih, policijskih, vladnih in nevladnih sestavin, v ločenih oddelkih pa te kompleksnosti ne morejo povsem uskladiti.

Brahimijevo poročilo se zavzema za uporabo bolj prisilnih metod reševanja konfliktov, če sprte strani nočejo na dolgi rok korektno sodelovati v mirovnem procesu. Ta pristop ne ustreza državam manj razvitega sveta, ki so združene v t.i. Skupini 77. Trdijo namreč, da poročilo vpeljuje način razmišljanja zahodnega sveta ter da zapostavlja svetost načel o suverenosti in nevmešavanju držav v notranje zadeve drugih držav (Berdal, 2001: 49).

Med pomembnejša priporočila iz Brahimijevega poročila lahko štejemo zahtevo po oblikovanju združenih sil za mirovne misije (Integrated Mission Task Forces (IMTF)), ki bi bile sestavljene iz osebja držav članic, vendar dodeljenega ZN kot enota za načrtovanje in podporo misijam. Poročilo tudi opozarja na potrebo po bolj učinkoviti koordinaciji uporabe civilne policije v mirovnih operacijah.

Zaključek

Mirovne operacije ZN so v desetletjih razvoja presegle zamisli ustvarjalcev Ustanovne listine ZN in zamisli prvih snovalcev aktivne oblike mednarodnega preoblikovanja kriznih žarišč v mirne in satbilne regije, njihova praksa je mnogokrat silila ZN v institucionalne spremembe, v doktrinarne prilagoditve in povečevanje učinkovitosti v pripravah naslednjih mirovnih operacij. Vojaki, ki so bili na začetku zgodovine operacij ZN skoraj edino osebje teh operacij, so samo še ena od sestavin, in vse bolj le še soizvajalci različnih nalog, skupaj s civilno policijo, civilnimi uradniki, nevladnimi organizacijami. V izvedbo operacij so se vključevale države iz različnih predelov sveta, najprej samo nevtralne in v spopade ne vključene države, nato pa vse bolj vse za mir in varnost zainteresirane države, tudi velesile. Novost v mirovnih operacijah ZN je sodelovanje naddržavnih ali regionalnih varnostnih organizacij. Zdi se, da se ZN počasi spreminjajo v koordinatorja mirovnih prizadevanj različnih držav in organizacij, vendar spet samo v primerih, ko je doseženo soglasje med velesilami o skupni obliki reševanja krize. Če takega soglasja ni, se krize rešujejo brez nadzora ZN, običajno z ad hoc koalicijami zainteresiranih držav.

Glede sodelovanja vojakov v mirovnih organizacijah so se mnogi vedno znova vračali k besedam večkrat citiranega generalnega sekretarja ZN Daga Hammarskjölda, ko je dejal, da so vojaki manj primerni za mirovne operacije, vendar so edini, ki lahko opravijo to delo. Toda sposobnost za uporabo sile je predpogoj, nikakor pa ne zadostna kvaliteta za uporabo katerekoli organizacije v mirovnih operacijah. Danes, ko imamo poleg oboroženih mirovnih operacij tudi politične operacije, v katerih so vojaki osebje v manjšini, lahko sklepamo, da sta grožnja z uporabo sile ali celo sama uporaba sile le del celotnega procesa mirovnih prizadevanj, in da je mir, vzpostavljen s pomočjo sile, le del prehojene poti do pozitivnega miru, stabilnosti in razvoja krizne regije.

LITERATURA

- Berdal, Mats (2001): *United Nations Peace Operations: The Brahimi Report in Context*. V: Kurt Spillmann et al., *Peace support Operations: Lessons Learned and Future Perspectives*. Bern: Peter Lang. str. 35 - 53.
- Gordon, D. S., Toase, F. H. (2001): *Aspects of Peacekeeping*. London: Frank Cass.
- Goulding, Marrack (1993): *The Evolution of United Nations Peacekeeping*. *International Affairs* 69(3).
- Gow, James, Dandeker, Christopher (2001): *The Legitimation of Strategic Peacekeeping: Military Culture, the Defining Moment*. V: D.S.Gordon, F.H.Toase, *Aspects of Peacekeeping*. London: Frank Cass.
- Grizold, Anton (1999): *Evropska varnost*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Haltiner, Karl W. (2000): *Policemen or Soldiers? Organizational Dilemmas in the Constabularization of Armed Forces*. V: Marjan Malešič (ur.): *International Security, Mass Media and Public Opinion*. Ljubljana: Ergomas, Faculty of Social Sciences.
- Hansen, Annika S. (2002): *From Congo to Kosovo: Civilian Police in Peace Operations*. New York, London: Oxford University Press; The International Institute for Strategic Studies. Adelphi Paper 343.
- Johansson, Eva (2001): *The UNknown Soldier*. Karlstad: Karlstad University Studies.
- Kaldor, Mary (1999): *New and Old Wars*. London: Polity Press.
- Moskos, Charles C. (1975): *UN peacekeepers: The constabulary ethic and military professionalism*. *Armed Forces & Society* 1.
- Ramsbotham, Oliver, Woodhouse, Tom (1999): *Encyclopedia of International Peacekeeping Operations*. Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Report of the Panel on United Nations Peace Operations. A/55/305. S/2000/809.
- UN General Assembly. Report of the Secretary-General Pursuant to General Assembly Resolution 53/35 - The Fall of Srebrenica. A/54/549, New York: United Nations, 15.11. 1999.
- US Army Field Manual 100-23: *Peace Operations*, 1994.
- Ustanovna Listina Združenih narodov in statut Meddržavnega sodišča.
<http://www.un.org/Depts/dpko/yir/>, 9.4.2003

POSTMODERNO PROSTORSKO PLANIRANJE?

Povzetek: *Kriza prostorskega planiranja je za nekatere logična posledica prehoda iz moderne v postmoderno družbo. V novih pogojih je težko izvajati hierarhizirano formalno sistemsko družbeno regulacijo, ker je ena temeljnih značilnosti postmoderne individualizirana raznovrstnost, ki prinaša nestabilnost in nepredvidljivost. Toge formalne procedure zato težko dosegajo legitimnost. Razprava pritrjuje tezam, da je vseobsežno prostorsko planiranje neperpektivno in neuresničljivo. Vendar pa to ne pomeni, da prostorsko planiranje ni več potrebno in aktualno. V sklepu razprave je poudarjeno, da se mora prostorsko planiranje odpreti, demokratizirati in preobraziti v odprto "soodločevalsko" planiranje. Takšno "postmoderno" planiranje je operativno in obenem sposobno dosegati legitimnost.*

Ključni pojmi: *prostorsko planiranje, postmoderna, legitimnost, odločevalski procesi*

Usmerjanje in planiranje prostorskega razvoja je dejavnost, s katero hočemo v določenem časovnem razdobju doseči določene prostorske razmere. Bistvena dejavnika te teleološke aktivnosti sta torej dva elementa: a) razpoznavni (transparentni) cilji in b) sposobnost usmerjanja kompleksnega sistema akterjev in virov. Oba elementa sta medsebojno smiselno povezana, kajti povsem razumljivo je, da morajo biti cilji določeni glede na sposobnost njihovega doseganja. Prav to razločuje operativno planiranje od sestavljanja nerealnega spiska želja.

Ta medsebojna povezava praktično pomeni, da je določanje ciljev omejeno s sposobnostjo njihove realizacije. Tako pridemo do legitimnosti kot ključnega planerskega vprašanja. Realni vpogled v družbeno upravičenost prostorskega planiranja nam omogoči tudi realno postavitev ciljev, ki jih hočemo s tem delovanjem uresničiti. Ker je "klasični", t.j. tradicionalno prevladujoči sistem prostorskega planiranja z državno avtoriteto formalizirana in institucionalizirana aktivnost, je seveda učinkovitost planiranja v veliki meri odvisna od splošno priznane legitimnosti države oz. državnih institucij. Ker lahko legitimnost brez večjih pomenskih izgub prevedemo kar v zaupanje, se ključno, t.j. izhodiščno planersko vprašanje glasi: ali v sodobnih družbah (konkretno tudi v slovenski družbi) obstaja potrebna stopnja zaupanja v državne institucije. Od odgovora na to vprašanje je odvisna oblika in vsebinska ambicioznost planskega postopka oz. planskega dokumenta. Tako univerzalno zastavljeno vprašanje je nedvomno

Dr. Drago Kos, izredni profesor na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani

aktualno tudi pri nas. To pa seveda ne pomeni, da nima doseganje legitimnosti v našem družbenem kontekstu tudi številne posebne lokalne značilnosti¹.

Razprava in raziskovanje krize legitimnosti "države blaginje" se je začela že v sedemdesetih letih kot reakcija na množične študentske proteste. Sčasoma je izgubila razredne socialne poudarke, okrepila pa se je "tehnična" razlaga legitimističnih problemov v modernih, vse bolj kompleksnih družbah. Preobremenjenost in slaba "vodljivost" družb je po mnenju številnih analitikov posledica prevelike kompleksnosti oz. diferenciranosti modernih družb (Offe, 1987). Obenem pa se družbe visoke moderne soočajo z naraščajočo različnostjo političnih zahtev (Kaase in Newton, 1999), kar še dodatno otežuje usklajevanje in usmerjanje družb.

Zaradi neučinkovitosti tradicionalnih državnih usmerjevalnih institucij se povečuje vpliv in legitimnost novih družbenih gibanj, t.j. organizacij civilne družbe, po mnenju nekaterih pa je sem treba prišteti še t.i. "kvazi civilne inštitucije". Predvsem v osemdesetih in začetku devetdesetih je v teoriji, deloma pa tudi v praksi prevladalo staišče, da se je težišče legitimnosti premaknilo močno v smeri civilne družbe. To je pomenilo, da nova družbena gibanja bolj realno zastopajo interesno strukturo nastajajočih postmodernih družb. Pri tem pa ne smemo zane-mariti opozoril, ki so se pojavila nekoliko kasneje, da je vključevanje neinstitu-cionalnih oblik participacije lahko tudi grožnja politični zakonitosti². Tu se odpira vznemirljiva razprava o radikalističnem potencialu znotraj civilne družbe, ki zlasti pri prostorskih in okoljskih vprašanjih že tradicionalno dobiva močne pospeške.

V nasprotju s staro, t.j. moderno družbo, ki je temeljila na centraliziranih in hierarhično organiziranih sistemih, pa postmoderna družba ni več kompatibilna z linearno hierarhizirano centralizirano državo. Vendar to ne pomeni, da je nova politika istovetna z neoliberalnim zavzemanjem za svobodni trg. Ideja ni manj države, ampak več drugačne države. Namesto centralne države se obnavlja moč regionalne in lokalne ravni. Sestopanje centralno državne avtoritete gre po neka-terih optimističnih predvidevanjih (Mlinar, 1995) prav do individualnega nivoja. Individualizmu pa seveda bolj kot togo formalizirano delovanje ustrezajo bolj flek-sibilne institucionalne navezave in bolj dinamičnečasne ali kratkotrajne interesne koalicije.

Po nekaterih interpretacijah je nova postmoderna, postmaterialistična politika dejansko gibanje za več demokracije (Inglehart, 1995), druge, manj optimistične interpretacije, pa predvidevajo, da bo njen rezultat poleg zmanjševanja zaupanja v državo, tudi nestalnost, nepredvidljivost ter instrumentalna oblika množične poli-tike (Kaase in Newton, 1999), kar vse skupaj predstavlja precej neprijazno okolje za tradicionalno planersko urejanje družbe in prostora.

Večinsko mnenje se nagiba k oceni, da se je v razvitih EU družbah v devetde-setih letih zadovoljstvo z delovanjem formalne demokracije precej zmanjšalo. Po mnenju nekaterih pa na osnovi empiričnih raziskav ni mogoče nedvoumno potrditi teze o padajoči legitimnosti državnih institucij. Kaase in Newton (1999)

¹ Več o tem v Kos, 1998

² Gl. razpravo o agencijah in "kvazi nevladnih organizacijah" (Rydin, 1998).

ugotavljata, da se je v zadnjem desetletju močno preoblikovala kulturna podoba zahodnih demokracij, in da poleg krize legitimnosti tradicionalnega državnega delovanja, zaznavamo tudi naraščanje participacije oz. širjenje političnega repertoarja. Na tem je utemeljena tudi optimistična teza o večji prilagodljivosti državnih (demokratskih) institucij, kot se je zdelo še pred kratkim. Prav zaradi tega sklepa, da na osnovi podatkov, ki so na voljo, ni mogoče zagovarjati napovedi o preobremenjeni vladi, o krizi zakonitosti ter o nasprotovanju racionalnemu izbiranju.

Primerjava Slovenije z zahodnoevropskimi družbami daje na žalost bolj prav pesimistom. Javnomenjske raziskave odkrivajo, da je zadovoljstvo z delovanjem države in s stanjem demokracije v obdobju 1991 do 1998 ves čas dokaj nizko (Toš, 1999). Tudi raziskave v drugih vzhodnoevropskih družbah kažejo, da je zaupanje v institucije bistveno nižje, kot velja za zahodne družbe. To še posebej velja za izraženo zaupanje v politične oz. državne institucije. Pokaže se, da je tudi zaupanje v civilne institucije nižje kot v zahodni Evropi (Toš, 1999: 242-243). Čeprav je zaupanje v Sloveniji, v primerjavi z drugimi vzhodnoevropskimi deželami, višje, pa vseeno močno zaostaja za zahodno Evropo, v obdobju 1991 - 1998 pa je opazen tudi negativni trend. Večja izjema je le izobraževalni sistem.

Razprava Nade Turnšek o vrednotni strukturi pokaže, kakšno je mesto Slovenije v procesu kulturne modernizacije in postmodernizacije, kot ju je empirično utemeljil Inglehart (1995). Ker opozarja na implikacije, ki jih imajo spremembe vrednotne usmeritve prebivalcev Slovenije za prihodnje uravnavanje razvoja družbe, tu navajamo njene ključne ugotovitve³:

1. V upadu je prepričanje, da bo mogoče le z ekonomsko rastjo ter znanostjo in tehnologijo rešiti vse probleme človeštva.
2. Značilno je tudi zavračanje vsakršne oblasti, tako religiozne kot politične, obenem pa narašča potreba po participaciji državljanov v odločanju in vplivu na življenje in delo, vključno s politično participacijo.
3. Postopno se izboljšuje tudi ocena blaginje prebivalcev: ocena sreče, zdravja ter zadovoljstva z življenjem.
4. V porastu je zaupanje v medosebnih odnosih.
5. Relativno visoka je tudi zavest o potrebi po varstvu okolja ter pozitiven odnos do ženskega gibanja.
6. Posebej indikativno pa je povečevanje potrebe po prostem času in socialnih stikih. Zelo jasna je torej težnja po izboljšanju kakovosti življenja.
7. V ospredju niso zgolj makroekonomski cilji družbe, ampak tudi cilji in pravice posameznika.

Oblikovanje novega sistema prepričanj je bolj kot z ekonomsko rastjo, povezano z dvigovanjem izobrazbene ravni prebivalstva in oblikovanjem demokratične kulture, ki se ne omejuje zgolj na strankarsko - reprezentativno demokracijo, pač pa vključuje tudi elemente participativne demokracije; ta temelji

³ Tekst je na voljo na spletni strani Urada za makroekonomske analize Vlade RS.

tudi na vključevanju interesov manjšin in civilne pobude v procese odločanja. Prav ta nov sistem vrednot bo lahko pripomogel, da bi tudi na politični ravni prišlo do oblikovanja vizije razvoja družbe, ki bo imela za izhodšče kakovost življenja ter pravice posameznika.

Naslednja značilnost vrednotnega vzorca Slovencev je nizka stopnja demokratične kulture. Kot je v svojem raziskovanju potrdil Inglehart (1995), imajo demokratične kulture naslednje značilne attribute: visoko stopnjo zaupanja v medosebnih odnosih, visoko stopnjo zadovoljstva z življenjem, nizko stopnjo etnocentrizma in ekstremizma, visoko raven politične participacije ter zmerne dohodkovne razlike; to so deli notranje povezanega sindroma, ki ga avtor imenuje "prodemokratična kultura". Za Slovence je značilna visoka stopnja etnocentrizma in ksenofobije, kar nas uvršča tako leta 1992 kot leta 1995 med prvo tretjino na lestvici 43 držav. Drugi kazalec slabo razvite demokratične kulture je izjemno nizka stopnja zaupanja v medosebnih odnosih. Slovenci se precej bolj nagibajo k trditvi, "da ljudem na splošno ni za zaupati" kot k trditvi, da "ljudem na splošno lahko zaupamo".

Naslednji kazalec demokratičnosti družbe je razpon dohodkovnih razlik. Značilno je, da Slovenci zelo slabo ocenjujemo kakovost življenja glede na večino elementov, ki to kakovost določajo. Na splošno je relativno malo ljudi, ki se imajo za srečne in so zadovoljni s svojim življenjem kot celoto; ocena kakovosti življenja je slaba tako z vidika zdravja kot z vidika finančnega stanja v gospodinjstvu. Kot ugotavlja Inglehart (1995) ima raven subjektivnega zadovoljstva v določeni družbi pomembne politične konsekvence, saj opozarja tudi na stopnjo legitimnosti družbenih ustanov in družbene ureditve nasploh. Če namreč prebivalci ocenjujejo, da je (v določenem režimu) njihovo življenje v celoti zadovoljujoče, potem to predstavlja podporo sistemu in zagotavlja neke vrste legitimiteto političnim institucijam. Avtor (prav tam) ugotavlja, da obstaja visoka korelacija med stabilno demokracijo in subjektivnim zadovoljstvom z življenjem. Zadovoljstvo z življenjem kot celoto je zato precej boljši napovedovalec stabilne demokracije kot zadovoljstvo s političnim sistemom. To je razumljivo, saj politika za večino svetovnega prebivalstva predstavlja le manj pomembno področje življenja, razen tega je ocena političnega sistema vezana na trenutne institucije in zato v večji meri niha.

Vrednote in prepričanja Slovencev so najbolj povezane z njihovo starostjo in izobrazbo, nekoliko manj pa z dohodkom, spolom in drugimi karakteristikami. Najslabše ocenjujejo kakovost svojega življenja najstarejši prebivalci, tisti z osnovno izobrazbo, s podpovprečnim dohodkom, in deloma tudi ženske. Postmaterialistično usmerjeni so značilno bolj zadovoljni s svojim življenjem kot celoto, v večji meri imajo občutek, da lahko odločajo o svojem življenju. Kot pomembno spremembo v načinu življenja zagovarjajo zmanjšanje pomena materialnih dobrin in pogostejše ugotavljajo, da je vodenje države bolj v prid močnim skupinam kot vsem prebivalcem. "Ranljive skupine prebivalcev" pričakovano močneje izražajo potrebo po zagotavljanju socialne varnosti. Njihova ocena položaja se kaže v odnosu do lastne prihodnosti in prihodnosti družbe v tem smislu, da poudarjajo zlasti varnost, predvidljivost in stabilnost. To vidijo predvsem v povečevanju vloge države, ki naj prevzema večji delež v produkciji kot tudi večjo

odgovornost za socialno varnost prebivalcev. Ta orientacija ni prisotna le pri ranljivih skupinah prebivalstva. Tudi najbolj izobraženi prebivalci so naklonjeni viziji družbe z majhnimi dohodkovnimi razlikami, prepričani so, da bi morala država zagotoviti določeno socialno varnost. Vendar pa je zaupanje anketirancev v sistem (državo) nasploh slabo; nezaupanje se nanaša tudi na (ne)pripravljenost države, da vzpostavi takšen družbeni red, ki bo zagotavljal blaginjo za vse prebivalce.

V nadaljni analizi bi bilo smiselno analizo vrednotne orientacije poglobiti glede na prostorske razsežnosti. Tudi za planiranje bi bili koristni podatki o morebitnih večjih prostorskih razlikah v vrednotni strukturi, ker bi na ta način lažje napovedovali, kakšen naj bo plan oz. celoten planerski sistem.

Kriza prostorskega planiranja

Razprave o zaupanju v sistem urejanja in planiranja prostora v precejšni meri odražajo zgoraj predstavljene spremembe legitimnosti države in državnih institucij. Najbrž ni presenetljivo, da urejanje prostora v določeni meri deli usodo naraščajoče negotovosti, predvsem pa mednivojskega in medinstitucionalnega premeščanja družbene moči, ki se močno odraža v formalnih in dejanskih pristojnostih in učinkovitosti.

Tudi zaradi tega se je v sodobnih razpravah o prihodnosti prostorskega planiranja ustalila teza, da je klasično vseobsežno prostorsko planiranje (comprehensive spatial planning) stvar preteklosti. Ta navidezni radikalizem temelji v spremenjenih okoliščinah, ki se ujemajo z zgoraj opisanim preskokom od modernega centralno državnega hierarhičnega urejanja v postmoderni decentrični in manj hierarhičen sistem urejanja družbenih zadev.

Spremenile pa so se tudi potrebe. Motiv za razvoj vseobsežnega prostorskega planiranja je bila močna potreba po urejenem in funkcionalnem prostorskem razvoju in prostorska integriteta nacionalne države (Mastop, 1998). Prostorsko planiranje je bilo dejansko eden glavnih instrumentov vzpostavljanja nacionalne države (nation building). Tudi ta vidik je treba upoštevati pri presoji legitimnosti v Sloveniji. Prostorska integracija celotnega ozemlja mlade države bo vsaj še nekaj časa upravičevala tudi nekoliko bolj centralistične planerske pristope.

Po krizi planiranja v zahodnem svetu, ki je bila neposredna posledica neoliberalne ekonomije, t.j. "reaganizma" in "thacherizma", je v devetdesetih ponovno oživela podpora planiranju. Ponovna afirmacija planiranja kot načina izogibanja anarhiji in neredu je v postmoderni zmeda na nek način pričakovana. Še zlasti to velja za prostorsko planiranje, kajti posledice tržnega sistema imajo posebne, dolgoročne posledice v naravnem in grajenem okolju. Planiranje ima vlogo preprečevanja najhujših posledic in še bolj preprečevanja najslabših ekscesov, in na ta način omogoča prilagajanje dolgoročnim strukturnim spremembam:

1. Planiranje lahko olajša družbi pot k novim organizacijskim vzorcem in lahko napravi tranzicijo manj motečo in bolečo.

2. Planiranje se ukvarja s procesom ekonomske nestabilnosti in procesom tranzicije (v postmoderno).
3. Planiranje lahko v odnosu do grajenega in naravnega okolja poskrbi zato, da se ekonomski, socialni in ekološki sistemi nepopravljivo ne zrušijo (Rydin, 1998).

Seveda pa se je treba ves čas zavedati, da uspeh planiranja ni zagotovljen, čeprav je seznam argumentov, ki govorijo v prid planiranju, lahko še precej daljši. Motnje in grožnje funkcioniranju trga prihajajo v obliki eksternalij. Planiranje pa je posebej prikladno za ukvarjanje z eksternalijami, regulira in preprečuje najbolj negativne eksternalije.

Vendar postmoderno planiranje ni bilo več vseobsežno določanje rabe prostora, pač pa precej manj "kolonialistično" strateško planiranje, ki se močno razlikuje od prejšnjih vseobsežnih planerskih pristopov. To planiranje je opisano kot družbena praksa, ki usklajuje zainteresirane akterje in omogoča njihovo sodelovanje pri izdelavi strategij, politik in planov. Strateško planiranje poizkuša zgolj usmerjati parcialne odločitve in ima torej predvsem koordinativno funkcijo.

Ta omejitev planiranja pa seveda ni potekala prostovoljno in avtomatično, pač pa se je izoblikovala kot racionalna reakcija na dejstvo, da je postmodernizem dejansko prelomil z modernistično idejo širokopoteznega in detaljnega planiranja. Postmoderna družba je fragmentiran palimpsest preteklih oblik, ki se prekrivajo ena nad drugo, je kolaž sodobnih rab, med katerimi so številne precej kratkotrajne. Ker metropola, t.j. center, ne more poveljevati preštevilnim izjemam, delom in koščkom, je cilj urbanega (prostorskega) planiranja preprosta občutljivost do domačih tradicij, lokalnih zgodovín, posebnih želja, potreb in stilov, dejavnost, ki posplošuje specializirane, celo visoko urejene arhitekturne forme, ki segajo od intimnih osebnih prostorov, prek tradicionalne monumentalnosti, do veselih spektaklov. Vse to lahko po Harveyu (1996) prosperira v silovitem eklekticismu arhitekturnih stilov.

Matop (1998) bolj suhoparno pozitivistično, torej bolj v skladu s planersko tradicijo, omenja štiri bistvene novosti, ki so značilne za strateško planiranje. Čeprav je Slovenija še vedno v fazi izgradnje nacionalne države in centralna integrativna funkcija planiranja še vedno ni povsem nepotrebna, pa se tem novostim ne bomo mogli izogniti. Kot bomo videli, se tudi strateško planiranje integrativni funkciji dejansko ne izogne.

Značilnosti "novega planiranja" so po Mastopu naslednje:

Odprtost navzven

Čeprav je nacionalni planerski sistem še vedno zamejen z nacionalnimi teritorialnimi mejami, v razmerah globalne medsebojne odvisnosti plana ni mogoče tesno zapreti, t.j. tako kot nekdaj, omejiti predvsem na notranji nacionalni prostor. Moderne družbe so vse bolj odprte, in čeprav je normativno urejanje prostora še vedno diskrecijska nacionalna pravica, je povsem jasno, da nadnacionalno dogajanje močno vpliva tudi na notranji nacionalni prostorski razvoj. Pravzaprav že dolgo to sploh ni novost, saj si npr. že dolgo časa ni mogoče predstavljati nacional-

no izključno (samozadostno) načrtovanje transportne ali pa komunikacijske infrastrukture.

Prestrukturiranje navznoter

Prestrukturiranje razmerij na relaciji centralna - regionalna - lokalna raven tudi predpostavlja, da planiranje ne more biti več klasična centralno državna hierarhična avtoritarna dejavnost, pač pa mora upoštevati načelo "delitve oblasti" med različnimi nivoji. Vertikalna dimenzija se v določeni meri umika horizontalni. Ker se sočasno dogaja dvosmerni proces, ki vsebinsko močno spreminja nacionalne (državne) pristojnosti, je že v izhodiščih smiselno obravnavati in razmejiti planerske kompetence glede na nivo planiranja. Nekatere se premeščajo na nadnacionalno raven, druge pa se vračajo na nižje ravni (regionalne, lokalne). Ta logika nas sili v opazovanje celotnega nabora nivojev, od globalnega do individualnega ter k pozornosti tudi do verjetnih "intermedialnih koalicij".

V tako majhnem in specifičnem prostorskem sistemu kot je Slovenija, so te spremembe še ustrezno bolj poudarjene, čeprav je zaradi znanih zgodovinskih razlogov neobremenjeno razpravljanje o spreminjanju nacionalnih kompetenc pod vtisom še ne izživete centralno državne integracijske funkcije plana prav pri nas precej oteženo.

Implementacijska razsežnost plana

Strateško planiranje mora biti opremljeno tudi z implementacijskimi instrumenti. To pomeni, da je bistvena komponenta takšnega plana t.i. performativna strategija. Ta zahteva je uresničljiva in realna prav zaradi tega, ker strateško planiranje ne obdeluje detaljno celotnega prostora, pač pa se podrobneje in selektivno ukvarja zgolj z nekaterimi strateško najpomembnejšimi projekti. V tem pogledu ima strateško planiranje dva nivoja. Na ravni celote je precej splošno in običajno ne presega zgolj izhodiščnega načelno konceptualnega nivoja, posamezni projekti pa so lahko tudi precej podrobno obdelani. Z razdelavo ustreznih, t.j. bistvenih projektov, ohranjamo tudi pomembno integrativno funkcijo plana. Zdi se, da je bila na nek spontan in necelovit način ta metoda pri nas uporabljena že pri načrtovanju avtocestnega sistema. Seveda pa prav zaradi umanjkanja dolgoročnega strateškega premisleka o integrativnih potencialih tega velikega posega v prostor, morda še bolje ponazarja vpliv zunanjih dejavnikov na nacionalno planiranje⁴ (glej Kos et al., 1997).

Predstavljanje prostorskega razvoja

Predstavljanje (imaging) kot tradicionalna planerska metoda ima pomembno mesto v strateškem planiranju. Njeno ponovno uporabo zagovarjajo številni strokovnjaki. Predstave o razvoju teritorija so primerne zlasti kot instrument komunikacije, torej kot sredstvo za razvoj skupnih dojemanj zelenega prostorskega stanja, problemov in kot spodbuda za razvoj akcijskih strategij. Konkretno predstave so dober in močan instrument komunikativne planske strategije in prav zato so potencialno bistveni element sodobnega strateškega planiranja.

⁴ Glej več v Kos et al., 1997.

Namesto podrobnih, laični javnosti težko dostopnih planerskih postopkov in izdelkov, je zaradi mobilizacijskih razlogov smiselno precej napora vložiti v predstavljanje bodočega (prostorskega) razvoja, vendar ne zgolj kot vsiljevanje nekega "končnega" stanja, temveč kot spodbuda za sodelovanje širšega kroga zainteresiranih. Ta širitev kroga poklicanih je seveda lahko tudi zelo naporna in celo mučna, vendar je to skoraj edini način, kako ustvariti pogoje za širšo legitimizacijo in uresničevanje planskih ciljev.

Skratka, moderno strateško planiranje na nacionalni ravni postaja projektivno investicijsko strateško planiranje z odprtimi procedurami, v katerih akterji poizkušajo pridobiti družbeno podporo za svojo razvojno perspektivo.

Bistvene spremembe, ki jih prinaša, so naslednje:

1. Strateško planiranje nima enega samega "komandnega" mesta, pač pa več akterjev lahko zahteva, da je določena razsežnost njegova kompetenca;
2. Planiranje ni omejen proces, pač pa "neskončna" operacija;
3. Planiranje ni podrobno in natančno organizirano, pač pa bolj nekakšen odločevalski "hapening" medsebojno odvisnih akterjev (Mastop, 1998).

Sprejem teh izhodišč in načel predpostavlja:

1. da je klasično vseobsežno planiranje dejansko že zastarelo,
2. da projektno planiranje izpostavlja problem integracije, t.j., kako zagotoviti povezave s širšim družbenim in institucionalnim kontekstom in
3. da je integrativni proces dinamičen, torej utemeljen na spreminjajočih konceptualizacijah.

Odprtost planerskih postopkov

Poudarili smo že, da številne kritike planiranja z leve in desne izhajajo dejansko iz krize legitimnosti države in državnih institucij, in da ta neugodni položaj dodatno slabi tudi padajoča legitimnost racionalnih strokovnih presoj. Kredibilnost glavnih subjektov planiranja je zelo nizka in zdi se, da še pada. Planiranje, kot zgolj birokratsko strokovno delovanje, ima malo možnosti, da bi bilo uspešno. Zato seveda ne preseneča, da je v okoljih z dolgoletnimi izkušnjami v usmerjanju prostorskega razvoja prevladujoča smer prenove planiranja uvajanje "kolaborativnega" oz. "soodločevalskega planiranja". To je dejansko nova varianta participativnega planiranja Rydin (1998), ki predpostavlja usmerjanje planerskih postopkov k iskanju soglasja vseh vpletenih akterjev. "Komunikacija je vitalni element planerjevega dela: ustvarjanje skupnih ciljev, posredovanje znanja, razvoj skupnih rešitev in družbeno učenje". Podcilja sta ojačitev različnih, tudi manjšinskih glasov, in preizkušanje ekonomske racionalnosti znotraj planerskega sistema (Rydin, 1998).

Osnovni cilj sodelovanja pri planiranju je legitimizacija vedno bolj raznovrstnih interesov, iskanje učinkovite oblike dialoga med predstavniki različnih interesov in vključevanje novih znanj v planerske procedure. Realizem pa seveda zahteva, da tovrstna ekspanzija planerskih aktivnosti upošteva tudi zmožljivost "institucionalnih kapacitet" (Mastop, 1998).

Spremembe bi seveda zahtevale obširnejši opis in analizo. Tu se zadovoljimo zgolj s poudarkom, da so klasične planerske procedure, ki so potekale skoraj izključno od zgoraj navzdol, in ki so vse pogostejše sprožale legitimizacijske probleme, postale preveč okorne in jih je bilo zato nujno treba začeti dopolnjevati ali pa celo zamenjevati z različnimi oblikami participativnega planiranja. Slednje pa seveda predpostavlja tudi nastajanje novih institucij in prenovo obstoječih. Zaradi tega se moderno strateško planiranje ne more izogniti ideološkim, političnim in ekonomskim vpašanjem in dilemam. Njihova jasna artikulacija pa lahko povzroča tudi napetosti med različnimi resorji in nivoji, seveda tudi znotraj domicilnega prostorsko planerskega resorja. Vendar, kakor kažejo zgledi iz planersko najbolj razvitih in uspešnih držav (npr. Velike Britanije), je strateško planiranje, ki predpostavlja prestrukturiranje mednivojskih kompetenc in odpiranje odločevalskih planerskih procedur zainteresiranim, v "tranzicijskih" postmodernih razmerah edina operacionalna planerska usmeritev.

Soodločevalsko planiranje je v sodobni planerski teoriji po Rydinu dejansko že splošno sprejet pristop, ki predpostavlja naslednje novosti:

- razvoj organizacij za sodelovanje in komuniciranje,
- zagotavljanje konsenza, vendar ne na račun dolgoročnih splošnih ciljev in zaščite šibkejših glasov,
- omogočanje "glasov" v planiranju in korigiranje najglasnejših, ki preglasijo šibkejše, in preprečevanje neobvladljive inflacije raznovrstnosti (Rydin, 1998),
- za zagon in učinkovitost takšnega planiranja je treba precej pozornosti nameniti naslednjim temam:

a) jezik: ena večjih in zelo opaznih težav soodločevalskega planiranja temelji v tem, da so različni jeziki sodelujočih v prostorskem planiranju velika ovira za uspešnost partnerskega vključevanja. Tu se odpira obširna razprava, ki temelji na Foucaultovi diskurzivni teoriji. Tudi za razpravo o planiranju je torej uporabna teorija o obstoju diskurzivnih "konstant", (storylines), ki izpostavlja, da se tudi v navidezno zelo različnih in celo nasprotnih diskurzih pojavljajo avtomatično privzete "pripovedne" oz. konceptualne in terminološke stalnice. Najopaznejši vidik teh ne/zavedno sprejetih predpostavk so t.i. "buzz word" (čarobne besede), ki se inflatorno pogosto pojavljajo tudi v planerskih razpravah in argumentacijah. Primer takšne "mante" je npr. "trajnostni razvoj". To je zelo kompleksen koncept, ki pa se ga, odkar je ustoličen, izrekovalcem sploh ne zdi več potrebno pojasnjevati. Kljub temu se zdi, da v komunikacijski situaciji, za katero je značilna "diskurzivna koalicija" (Rydin, 1998: 356), dobro funkcionira, čeprav si ga lahko udeleženci zelo različno razlagajo ali pa si ga sploh ne razlagajo. Obratno pa se dogaja z zgodbami, ki so nove, ki še niso del diskurzivne koalicije. Tovrstna argu-

mentacija se srečuje z nadpovprečnimi "otvoritvenimi" težavami, četudi je morda ustrezno logično in empirično podprta. V tem kontekstu je seveda pomemben tudi "socialno konstruktivistični" pristop, ki predpostavlja, da so načini, kako definiramo vprašanja, razumemo probleme in iščemo možne rešitve, odvisni od družbene pozicije udeležencev. Na tej osnovi se lahko vzpostavi težko premostljiv prepad npr. med laiki in strokovnjaki, ki naj bi sodelovali v planerskem postopku.

b) ustvarjanje soglasja na osnovi konflikta ali "iskanje skupnega v različnem": teorija predlaga tri načine za doseganje soglasja, t.j. cilja, ki se zdi profesionalnim planerjem na prvi pogled tako visoko postavljen, da je že kar utopističen: 1) reinterpretacija razlik med različnimi odgovornimi skupnostmi; 2) obravnavanje razlik pomeni obenem tudi raziskovanje podobnosti; 3) najbolj razdelan in seveda tudi zahteven pa je predlog, ki je usmerjen v obnovo solidarnosti, recipročnosti in medsebojne odvisnosti.

c) premislek o naravi kolektivnega delovanja: predvsem je smiselno razmišljati o takšnih spremembah kolektivnega delovanja, da bo individualna in skupinska "cost benefit" analiza ugodna za tiste, ki so pripravljeni sodelovati v reševanju skupnih planerskih aktivnosti. Motivacijo za takšno delovanje pa naj bi spodbujeval ustrezni lastniški režim, ki bi nagrajeval aktivno udeležbo v teh procesih.

d) vloga profesije v procesih izvajanja politik: ni treba posebej poudarjati, da soodločanje v planiranju pomeni tudi za profesionalne planerje veliko spremembo v statusu in profesionalnih znanjih. Potrebne komunikacijske kompetence bistveno presegajo zgolj t.i. PR spretnosti. Eden od razlogov neuspešnosti planiranja je prepad med "gradnjo vizije" in skromnostjo njene implemetnacije. Zelo pomembno vprašanje je torej tudi forma, ki naj jo ima plan. Na eni skrajnosti je plan, ki ni dosti več kot zgolj zbirka ciljev, ki naj bi jih dosegli, druga skrajnost pa je detajlni plan, ki poleg ciljev določa tudi mehanizme, s katerimi naj bi dosegali cilje. Prva varianta predpostavlja zgolj mreže in partnerstva, ki se vzpostavljajo pri doseganju ciljev plana. Druga varianta pa predpostavlja koncentracijo moči, za izvedbo takšnega detajlnega plana. Med tema dvema skrajnostima pa je mogoče oblikovati mnogo variant in kratkoročnih zaveznih, ki vodijo k doseganju dolgoročnih ciljev.

LITERATURA

- ESDP - European Spatial Development Perspective, EC, Bruxelles, 1999.
- Harvey, David (1996): *Justice, Nature & Geography of Difference*, Blackwell, Oxford.
- Inglehart, Ronald (1995): Changing values, economic development and political change. v: *International Social Science Journal*. Vol. 47, št. 3, UNESCO.
- Kaase, M in Newton, K. (1999): *Zaupanje v vlado*, Liberalna akademija in Znanstvena knjižnica FDV, Ljubljana
- Kos, D. et al. (1997): *Socialno prostorski vplivi avtocest v Sloveniji*. Del 2. FDV, Ljubljana
- Kos, Drago (1998): *Sociološki vidiki v republiškem prostorskem planu*, FDV, Ljubljana.
- Mastop, J.M. (1998): *National planning: new institutions for integration*. Referat na XII AESOP Kongresu: Planning, Professionals and Public Expectations, Aveiro, Portugal, 22-25 July 1998
- Mlinar, Zdravko ur. (1995): *Osamosvajanje in povezovanje v evropskem prostoru*. FDV. Ljubljana.
- Offe, Claus (1987): *The Utopia of Zero-Option: Modernity and Modernization as Normative Political Criteria*. V. *Praxis International*. Vol. 7, no. 1. New York
- Rydin, Yvonne (1998): *Urban and Environmental Planning in the UK*, Macmillan, London
- Toš, N. (1999): *Zaupanje Slovencev v demokratični sistem*, Liberalna akademija in Znanstvena knjižnica FDV, Ljubljana

REDEFINIRANJE PRAVIC IN PRIVATIZACIJA- POGOJA USPEŠNE PRENOVE

Ob napovedanih spremembah v zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju

Povzetek: Prispevek obravnava nekatere aktualne vidike predstojećih sprememb v sistemu zdravstvenega varstva in zdravstvenega zavarovanja. Loči med "reformo" in "prenovo". Temelj prenove je v razrešitvi neskladja med potrebami po zdravstvenem varstvu in finančnimi možnostmi njihovega zadovoljevanja. Problem je možno reševati z vzpostavljanjem ustreznega, strokovno utemeljenega in socialno sprejemljivega razmerja med deležem sredstev v breme javne in osebne porabe. Ustrezno razmerje je mogoče/potrebno doseči le s redefiniranjem pravic iz zdravstvenega zavarovanja in sočasnem novem modeliranju sistema zdravstvenega zavarovanja. Prenova sistema mora vzpostaviti družbeno pravičnejše odnose, povečati vlogo solidarnosti in diferencirati obveznosti pri zagotavljanju finančnih sredstev v odnosu na gmotno stanje posameznika. Smotno zastavljena in vsestransko utemeljena privatizacija tako v zdravstvenem zavarovanju, kakor tudi pri izvajalcih zdravstvene službe je eden ključnih dejavnikov uspešne prenove.

Ključni pojmi: sistem zdravstvenega varstva, zdravstveno zavarovanje, dopolnilno prostovoljno zdravstveno zavarovanje, model zdravstvenega zavarovanja, prenova, pravice v zdravstvenem zavarovanju, redefiniranje pravic, privatizacija zavarovanja, privatizacija zdravstvene službe.

O nujnosti določenih sprememb v sistemu zdravstvenega varstva in zdravstvenega zavarovanja se v javnostih govori že nekaj let. Razprave o tej problematiki so postale še posebej intenzivne v zadnjem obdobju. O potrebnih posegih se veliko govori in piše, medtem ko predvidenih pristopov in predlaganih rešitev doslej strokovno kompetentno ni še predstavil nihče.

Temeljno vprašanje pri napovedovanih spremembah je v tem, ali gre za spremembo sistema samega ali le za spremembe v že obstoječem ter delujočem siste-

* Dr. Berni Strmčnik, predsednik strokovnega sveta Triglav, Zdravstvena zavarovalnica, d.d. Koper.

mu zdravstvenega varstva in zdravstvenega zavarovanja? Če se predvidene spremembe nanašajo na sam sistem zdravstvenega varstva in zdravstvenega zavarovanja, potem je utemeljeno govoriti o reformi sistema, če pa se predstoječe spremembe nanašajo samo na popravke, nadgradnjo, dograditev in posodobitev že obstoječega sistema, potem je možno govoriti izključno le o njegovi prenovi.

Prenova in ne reforma sistema

V svetu prevladujejo trije temeljni modeli sistemov zdravstvenega varstva in zdravstvenega zavarovanja, in sicer: (1) takoiimenovani Bismarckov sistem, (2) sistem nacionalnega zdravstvenega varstva ali Beveridgev sistem in (3) tržni sistem. Čistih sistemov ni, obstaja le široka paleta najrazličnejših izvedenk (I. Gracar, 1998).

Bismarckov sistem (Avstrija, Nemčija itd.) temelji na obveznem zdravstvenem zavarovanju vseh državljanov in se izvaja po načelu solidarnosti, kar pomeni, da za enake pravice vseh zavarovanih oseb, državljani z višjimi prihodki po enakem kriteriju prispevajo več, državljani z nižjimi prihodki pa manj. Značilnost tega sistema je v načinu zbiranja sredstev s prispevno stopnjo, po kateri v določenem razmerju plačujejo delodajalci in delojemalci ter v ustrezno modificirani obliki tudi drugi zavezanici za plačevanje tovrstnega prispevka. Zdravstvene storitve opravlja javna zdravstvena služba, ki jo izvajajo javni zavodi in zdravniki zasebniki na podlagi koncesije ter pogodbe z nosilcem javnega obveznega zdravstvenega zavarovanja. Vzporedno deluje tudi široka mreža privatne zdravstvene službe. Na zgodovinskem izročilu Bismarckovega sistema temelji aktualni slovenski sistem.

Sistem nacionalnega zdravstvenega varstva (Anglija, Italija, Irska itd.), ki je bil uveden po II. svetovni vojni najprej v Angliji (ekonomist Beveridge), za njo pa so ga povzele tudi druge države, ne pozna obveznega zavarovanja, sredstva za zagotavljanje določenih pravic pri zdravstvenem varstvu se zbirajo v državnem proračunu na osnovi davkov. Pravice do zdravstvenih storitev (predvsem le za bolnišnično zdravljenje) so zagotovljene in dostopne vsem državljanom, opravlja pa jih javna služba, ki se financira iz državnih sredstev. Praviloma ob njem obstaja in deluje močno razvit vzporedni sistem privatnega prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja, ki se ga poslužuje srednji in premožnejši družbeni sloj, s čimer si zagotavlja višji standard zdravstvenih storitev oziroma višjo raven zdravstvenega varstva.

Tržni sistem (ZDA itd.) ne pozna niti obveznega zdravstvenega zavarovanja niti programa zagotovljenih pravic za vse državljane. Pozna le posebne programe za določene družbene skupine, in sicer za ostarele oziroma onemogle (MediCare) ter državljane brez premoženja, torej za socialno ogrožen del prebivalstva (Medicaid). Sredstva za izvajanje teh programov zagotavlja država iz proračuna. Sistem temelji na široko razvejanem privatnem zdravstvenem zavarovanju, ki deluje po tržnih načelih. Zdravstveno zavarovanje je stvar posameznika in dogovora z delodajalci. Desetine milijonov državljanov ZDA nimajo nikakršnega zdravstvenega zavarovanja. V času prvega Clintonovega mandata so tekle široke aktivnosti za reformo (sic!)

sistema zdravstvenega varstva. Predvidena je bila uvedba nacionalnega zdravstvenega varstva, ki pa ni uspela, saj bi se zaradi implementacije predlaganega sistema povečali davki. Zdravstvene storitve opravlja privatna zdravstvena služba, razen za osebe, katerih stroške zdravljenja v državnih ustanovah iz že omenjenih programov poravnava država.

Kaj torej pomeni napovedovana slovenska "reforma" sistema? Če je mišljena kot zamenjava sistema, (samo tak pristop pa se lahko označuje z reformo sistema), potem sta načeloma podani le dve možnosti, in sicer, da obstoječi sistem zamenjamo bodisi za sistem nacionalnega zdravstvenega varstva ali za tržni sistem. Tržni sistem kategorično odpade, saj je za evropski gospodarski kulturni prostor in s tem tudi za nas, z zgodovinsko utemeljeno tradicijo socialnega zavarovanja in ustavno deklarirano socialno državo, povsem nesprejemljiv. Sistem nacionalnega zdravstvenega varstva pa ima, gledano z našega aktualnega slovenskega aspekta, izključno le eno samo, sicer pomembno prednost, ki pa nikakor ni zadosten razlog, da bi ga uvedli. Ker temelji zbiranje sredstev v tem sistemu na podlagi davkov, so pridobitnejši oziroma premožnejši sloji prebivalstva bistveno bolj obremenjeni s prispevanjem za potrebe zdravstvenega varstva, kot pa je to v našem sistemu, kjer se zaradi togega in nedodelanega sistema prispevkov bogatejši družbeni sloj spretno in legalno izogiba višjim obveznostim ter s tem večji solidarnosti do manj premožnih oziroma revnejših slojev.

Osnovni problem večje učinkovitosti delovanja našega aktualnega sistema zdravstvenega varstva in zdravstvenega zavarovanja, ki je v svoji temeljni strukturi in vsebinskih opredelitvah nedvomno dober, leži v neskladju med potrebami po zdravstvenih storitvah, zdravilih in medicinsko tehničnih pripomočkih ter razpoložljivimi finančnimi sredstvi. Po eni strani je na razpolago premalo denarja, da bi lahko, na podlagi zakonsko zagotovljenih dokaj obsežnih pravic, iz obveznega zdravstvenega zavarovanja učinkovito pokrivali stroške uporabljenih storitev in s tem sočasno zagotavljali optimalno zadovoljevanje potreb ter stabilno financiranje oziroma nemoteno poslovanje zdravstvene službe, po drugi strani pa uporaba že razpoložljivih sredstev ni dovolj smotrna in racionalna.

Problem je torej v financiranju zdravstvenega varstva. Opazovati ga moremo in moramo z vidika zagotavljanja ter vidika distribucije sredstev. Ustreznejša in učinkovitejša ureditev financiranja zdravstvenega varstva ne terja spremembe, torej reforme obstoječega sistema, temveč spremembe v sistemu samem, njegovo dograditev in izpopolnitev, torej prenovo. Predvidena prenova mora v tem pogledu prinesiti take rešitve, da se bodo bodisi ustrezno povečali prihodki ali zmanjšali in racionalizirali odhodki, oziroma primerno kombinacijo rešitev na obeh področjih.

Iz zapisanega sledi, da o reformi sistema zdravstvenega varstva in zdravstvenega zavarovanja strokovno utemeljeno ne moremo govoriti, ker pri predvidenih spremembah gotovo ne gre za spremembo sistema, temveč le za spremembe v obstoječem sistemu. Gre torej le za njegovo prenovu.

Nekateri vidiki prenove pri zagotavljanju sredstev

Zagotavljanje finančnih sredstev za izvajanje zdravstvenega varstva v ožjem pomenu besede (torej sekundarno zdravstveno varstvo, ki se ukvarja z zgodnjim odkrivanjem, pravočasnim zdravljenjem in rehabilitacijo obolelih oziroma poškodovanih, za razliko od zdravstvenega varstva v širšem pomenu ali primarnega zdravstvenega varstva, ki obsega aktivnosti in ukrepe za ohranjanje, napredovanje, krepitev ter varovanja zdravja) je možno prenoviti v dveh pogledih, in sicer (1) dopolnitev osnov za prispevke v obveznem zdravstvenem zavarovanju in (2) z dodelavo modela zdravstvenega zavarovanja.

Dopolnitev osnov za prispevke v obveznem zdravstvenem zavarovanju

Finančna sredstva za uveljavljanje pravic iz obveznega zdravstvenega zavarovanja se zagotavljajo s prispevki za obvezno zdravstveno zavarovanje in z zakonsko obveznimi doplačili za uporabljanje zdravstvenih in z njimi povezanih storitev, za oskrbo z zdravili ter medicinsko tehničnimi pripomočki. Z zakonom (Zakon o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju, 23. člen, v nadaljevanju: ZZVZZ) in izvedbenim predpisom Vlade RS opredeljena obvezna doplačila se domala stoddostno poravnava iz premij dopolnilnega prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja, saj imajo tovrstno zavarovanje sklenjeno domala vsi zavezanci za doplačila (zavezanci za doplačila so zavarovane osebe obveznega zdravstvenega zavarovanja, ki jim zakona nalaga plačilo obveznih doplačil). Nezavarovani državljani poravnava stroške doplačil neposredno ob uporabi zdravstvenih in z njimi povezanih storitev, pri oskrbi z zdravili in medicinsko tehničnimi pripomočki.

Povedano z drugimi besedami, zdravstveno varstvo se financira z javnimi sredstvi (prispevki za obvezno zdravstveno zavarovanje) in osebnimi sredstvi (premijske za prostovoljno zdravstveno zavarovanje in direktna poravnava doplačil) v razmerju 82: 18 (Letno poročilo za leto 2001, ZZS 2002; Poslovno poročilo za leto 2001 Vzajemna zdravstvena zavarovalnica d.v.z. za leto 2001, 2002 in Poslovno poročilo za leto 2001, ADRIATIC, d.d. zavarovalna družba Koper, 2002). Delež osebnih sredstev je sorazmerno visok, ni pa še na ravni, kot je bil uveljavljen v razvitejših evropskih državah že pred desetletjem - na primer: Nizozemska 29,7%, Francija 27,7%, Italija 24,3%, povprečje EU 23,6% (M. Schneider, 1993). Vzpostavljane ustreznega razmerja med obema viroma je eno ključnih vprašanj prenove aktualnega sistema.

Obstoječi sistem prispevnih stopenj ne zagotavlja pravičnega in realnega obremenjevanja vseh slojev prebivalstva, saj je dokaj številčen krog premožnejših državljanov neustrezno, torej premalo obremenjen, glede na svoje prihodke in svoje premoženje. Prispevki se plačujejo od osnov, ki jih določa zakon po proporcionalnih prispevnih stopnjah, razen v primerih, ko se plačujejo v pavšalnih zneskih (ZZVZZ, 45. člen). Z zakonsko opredeljenimi osnovami za prispevke ne pokrivamo vseh virov prihodkov in premoženja državljanov (dobički, promet z vrednostnimi papirji, prihodki iz posameznih dejavnosti itd.).

Osebe, ki samostojno opravljajo gospodarsko ali poklicno dejavnost kot edini

ali glavni poklic ZZVZ, 15. člen) na primer, ob vstopanju v obvezno zdravstveno zavarovanje prijavljajo relativno nizke plače, temu ustrezno pa so zato nizki tudi prispevki, ki jih plačujejo za zdravstveno in pokojninsko zavarovanje¹. Posledično se tako ravnanje negativno odraža v prenizkih prispevkih za obvezno zdravstveno zavarovanje, ki so povsem nesorazmerni glede na prihodke in gmotno stanje teh kategorij zavarovanih oseb. Realnejšo osnovo za prispevke v obveznem zdravstvenem zavarovanju teh oseb nedvomno predstavlja prijavljena dohodninska osnova.

Enak pristop pri prenovi osnov za prispevke v obveznem zdravstvenem zavarovanju kaže uvesti tudi za kmete in člane njihovih gospodarstev ter druge osebe, ki opravljajo kmetijsko dejavnost kot edini ali glavni poklic (ZZVZZ, 15. člen). Osnova za določanje njihovih prispevkov je katastrski dohodek od kmetijskih in gozdnih zemljišč, ki nikakor ne odraža realnih prihodkov kmetov in članov njihovih gospodarstev. Prispevki te kategorije zavarovanih oseb so nesorazmerni z realnimi prihodki iz kmetijske in dopolnilnih dejavnosti (kmečki turizem) in drugih virov (prihodki od subvencij) ter bistveno prenizki glede na prispevke zaposlenih zavarovancev. Kmetje so v pogledu prispevkov za obvezno zdravstveno zavarovanje nesporno privilegirana kategorija zavarovancev.

Ustrezna preureditev osnov za prispevke v obveznem zdravstvenem zavarovanju, aktiviranje dodatnih virov pri premožnejšem sloju prebivalstva in kvalitetnejša izterjava pri nediscipliniranih zavezancih, gotovo predstavljajo pomemben dejavnik povečanja finančnih sredstev. Dopolnitev virov bi v tem pogledu pomenilo povečanje razpoložljivih finančnih sredstev, hkrati pa bi pomembno poglobila odnose solidarnosti, ki je ena temeljnih zgodovinskih značilnosti obveznega zdravstvenega zavarovanja, zato predstojeca prenova tega segmenta nikakor ne bo mogla obiti.

Dodelava modela zdravstvenega zavarovanja

Zdravstveno zavarovanje je v R Sloveniji obvezno in prostovoljno (ZZVZZ, 12. člen). Obvezno zdravstveno zavarovanje je javna služba, ki jo izvaja Zavod za zdravstveno zavarovanje Slovenije kot javni zavod (ZZVZZ, 69. člen). Prostovoljno zdravstveno zavarovanje je po aktualni zakonodaji možno implementirati kot dopolnilno zdravstveno zavarovanje in kot prostovoljno zavarovanje za večji obseg pravic ali višji standard storitev, ter za pravice, ki jih obvezno zdravstveno zavarovanje ne vključuje, in je zavarovalniška dejavnost, ki jo izvajajo zavarovalnice kot poslovno gospodarski subjekti (ZZVZZ, 61. člen). Uzakonjeni sta torej le dve obliki izvajanja zdravstvenega zavarovanja: obvezno in prostovoljno, ne pa tudi način njegovega izvajanja ter posamezne vrste zdravstvenega zavarovanja.

¹ Odkar obstaja možnost dodatnega prostovoljnega pokojninskega zavarovanja, je višina priglašene plače v zvezi s pokojnino izgubila še zadnjo varovalko, ki je obstajala doslej (nevarnost nizke pokojnine), kajti z dodatnim pokojninskim zavarovanjem in drugimi oblikami nalaganja finančnih sredstev, problem socialne varnosti na stara leta za te kategorije tudi iz tega aspekta ne obstaja več.

Dopolnilno zdravstveno zavarovanje podrobneje opredeljuje Zakon o zavarovalništvu (UL RS št. 13/00), ki hkrati kot zavarovalno vrsto, strokovno povsem neustrezno, definira tudi zdravstveno zavarovanje.

Dosežena raven razvoja zdravstvenega zavarovanja in upoštevanje deset let izkušenj pri izvajanju obstoječega modela zdravstvenega zavarovanja, narekujejo v predstojeci prenovi določene posege v ustrezno preureditev samega modela zavarovanja tudi zaradi zagotovitve dodatnih finančnih virov. Posodobljen model zdravstvenega zavarovanja mora predstavljati strukturo, ki je pogojena z različnim načinom izvajanja zdravstvenega zavarovanja, njegovimi različnimi oblikami in posameznimi vrstami.

V pogledu načina zagotavljanja finančnih sredstev za uveljavljanje zavarovanih pravic ločimo (1) javno zdravstveno zavarovanje, ki je javna služba, in se izvaja po načelih javnih financ in v breme javne porabe ter (2) privatno zdravstveno zavarovanje, ki je zavarovalniška dejavnost in bremeni osebno porabo ali poslovne stroške delodajalcev.

Glede na obliko izvajanja zavarovanja ločimo (1) obvezno zdravstveno zavarovanje in (2) prostovoljno zdravstveno zavarovanje. Znotraj obeh oblik obstajajo posamezne zavarovalne vrste.

V obveznem zdravstvenem zavarovanju ločimo dve vrsti, in sicer (1) splošno obvezno zdravstveno zavarovanje, ki je javna služba, in deluje kot obvezno zavarovanje celotnega prebivalstva s stalnim bivališčem v Republiki Sloveniji za pravice v vsebini in obsegu, kot jih določa zakon in (1) posebno obvezno zdravstveno zavarovanje kot zavarovalniško dejavnost, ki deluje kot obvezno zdravstveno zavarovanje za posamezen segment pravic, vezan za določen status zavarovancev ali določene dejavnosti in aktivnosti izven dela.

Pri prostovoljnem zdravstvenem zavarovanju ločimo štiri vrste, in sicer (1) nadomestno zavarovanje (substitutiv insurance) namenjeno osebam, ki so iz določenih razlogov izvzete iz obveznega zdravstvenega zavarovanja, (2) dopolnilno zavarovanje (residual insurance) za del stroškov uporabljenih storitev, ki jih obvezno zavarovanje ne krije, (3) dodatno zavarovanje (supplementary insurance) za dobrine, ki so izključene iz obveznega zdravstvenega zavarovanja in (4) vzporedno zavarovanje (alternativ or parallel insurance) za omejitve pri izvajalcih (M. Toth, F. Košir, 1998).

Prenovljeni sistem zdravstvenega zavarovanja ima torej naslednjo strukturo:

1. glede na način zagotavljanja finančnih sredstev:
 - * javno zdravstveno zavarovanje in
 - * privatno zdravstveno zavarovanje,
2. glede na obliko izvajanja in vrsto zavarovanja:
 - * obvezno zdravstveno zavarovanje z dvema vrstama:
 - splošno obvezno zavarovanje,
 - posebno obvezno zavarovanje in
 - * prostovoljno zdravstveno zavarovanje s štirimi vrstami:
 - nadomestno zavarovanje,
 - dopolnilno zavarovanje,

- dodatno zavarovanje in
- vzporedno zavarovanje.

Splošno obvezno zdravstveno zavarovanje se v pogledu načina izvajanja implementira izključno kot javno zavarovanje, posebno obvezno zdravstveno zavarovanje in vse vrste prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja pa kot privatno zavarovanje.

Model, ki ga predlagamo, razširja obseg privatizacije zdravstvenega zavarovanja, ki sedaj zajema samo obliko prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja, tudi v obliko posebnega obveznega zdravstvenega zavarovanja, kar predstavlja možnost aktiviranja dodatnih virov za pokrivanje potreb zdravstvenega varstva, in je hkrati pogoj za ustrezno in prepotrebno redefiniranje obstoječih pravic v zdravstvenem zavarovanju.

Redefiniranje pravic pomeni njihovo prerazporejanje na podlagi strokovno in socialno relevantnih kriterijih glede na način zagotavljanja finančnih sredstev za pokritje stroškov njihovega uveljavljanja in s tem glede na vrsto zdravstvenega zavarovanja. Redefiniranje pravic v tem pogledu je mogoče opraviti s prenosom določenih obstoječih pravic iz splošnega javnega obveznega zdravstvenega zavarovanja v posebno privatno obvezno zdravstveno zavarovanje in v privatno prostovoljno zdravstveno zavarovanje. Redefiniranje pravic mora temeljiti na vzpostavitvi ustreznega razmerja med tem, kakšen bo obseg pravic, katerih uveljavljanje bo še naprej strošek javnega splošnega obveznega zdravstvenega zavarovanja, in kaj je možno kot strokovno utemeljeno in socialno sprejemljivo prenesti v poslovne stroške delodajalcev oziroma v osebno porabo.

Širitev obsega privatizacije v zdravstvenem zavarovanju in redefiniranje pravic iz zdravstvenega zavarovanja sta neločljivo povezana procesa, ki ju je moč ločiti le iz metodoloških razlogov.

Prenova modela zdravstvenega zavarovanja obsega dva aspekta, in sicer (1) z ustrezno privatizacijo določenega segmenta obstoječega obveznega zavarovanja povezano z redefiniranjem pravic oziroma njihovim prenosom iz javnega v privatno obvezno ali privatno prostovoljno zavarovanje in (2) z dodelavo dopolnilnega prostovoljnega zavarovanja.

Privatizacija dela obveznega zdravstvenega zavarovanja

Prenova modela zdravstvenega zavarovanja z uvajanjem privatizacije v socialno sprejemljivem in strokovno utemeljenem obsegu zajema dva vidika, in sicer (1) prenos obveznega zdravstvenega zavarovanja za poškodbe pri delu in poklicne bolezni iz obstoječega splošnega obveznega zdravstvenega zavarovanja v posebno obvezno zdravstveno zavarovanje, ki se izvaja kot privatno zavarovanje in sodi v domeno zavarovalniške dejavnosti in (2) prenos posameznih pravic iz sedanjega splošnega obveznega zdravstvenega zavarovanja v privatno posebno obvezno ali prostovoljno zdravstveno zavarovanje.

Nesporno je to velik sistemski in zelo občutljiv poseg v sedanjo ureditev pravic iz obveznega zdravstvenega zavarovanja. Poseg terja skrbno analizo obstoječih pravic in njihovega prerazporejanja po pomembnosti za ohranitev dosežene ravni

zdravstvenega varstva oziroma narodovega zdravja. Pri tem ne bo mogoče izhajati zgolj in samo iz strokovno relevantnih kriterijev, temveč bo potrebno izvesti določena odstopanja tudi iz čisto pragmatičnih (političnih in socialnih) razlogov.

Privatizacija zavarovanja za poškodbe pri delu in poklicne bolezni

Po obstoječi zakonski ureditvi je zavarovanje za poškodbe pri delu in poklicne bolezni sestavina splošnega obveznega zdravstvenega zavarovanja, ki temelji na solidarnosti. Sredstva za pokrivanje stroškov zdravljenja se zagotavljajo po posebnih prispevni stopnji v višini 0,53% in jo plačujejo delodajalci in drugi zavezanci iz 49. člena aktualnega ZZVZZ, kar predstavlja letno okrog 12 milijard SIT. Prispevek bi moral biti po veljavni zakonodaji diferenciran (Zakon o varnosti in zdravju pri delu). Zakonsko določen rok (dvanajst mesecev po uveljavitvi zakona!) za implementacijo diferenciranih prispevnih stopenj, ki ga je določil navedeni zakon je potekel že pred več kot dvema letoma, vsi zavezanci pa še vedno plačujejo po enaki prispevni stopnji, ne glede na različna tveganja, ki obstajajo v posameznih dejavnostih, in neodvisno od višine stroškov zdravljenja poškodb pri delu in poklicnih bolezni pri posameznem zavarovalcu, kar pomeni neutemeljeno ohranjanje nesprejemljive socializacije skrbi za zdravje in varnost pri delu.

V posebno obvezno zdravstveno zavarovanje nesporno sodi tudi zavarovanje vseh oseb, ki se s športom ukvarjajo poklicno. V odvisnosti od rizičnosti posamezne športne panoge se delodajalcem določijo tudi diferencirane premije.

Izločitev segmenta pravic v zvezi s poškodbami pri delu in poklicnimi boleznimi iz sedanjega javnega obveznega zdravstvenega zavarovanja v posebno zavarovanje na podlagi ločenega zakona je predlagano tudi v študiji "Development of Slovenian system of Occupational Health and Safety", ki je bila leta 2000 izdelana pri Ministrstvu za delo, družino in socialne zadeve ob sodelovanju tujih strokovnjakov v okviru in ob sofinanciranju programa Phare.

Sprememba karakterja tega zavarovanja prinaša z nacionalnega aspekta pomembne pridobitve. V osnovi se spremeni značaj stroškov zavarovanja, saj se prispevki, ki sedaj bremenijo bruto plače, s tem prenesejo v poslovne stroške delodajalcev, s čimer se znižuje obseg javne porabe. Neutemeljena solidarnost tudi za tovrstne stroške zdravljenja bo presežena, saj bodo premije diferencirane po posameznih dejavnostih v odvisnosti od stopnje rizičnosti. Diferenciranje premij se izvede glede na objektivna tveganja po posameznih dejavnostih in še dodatno znotraj njih po posameznih podjetjih oziroma ustanovah, pač glede na gibanje obsega poškodb pri delu in poklicnih bolezni pri posameznem zavarovalcu. Prerazporeditev tega segmenta pravic bi bil prispevek k napredovanju varnosti in zdravja pri delu, saj bi zavarovalnice s svojimi zavarovalnimi mehanizmi vzpodbujale naložbe v izboljševanje delovnih pogojev, s čimer bi pomembno prispevale k izboljševanju zdravja in varnosti pri delu ter si hkrati potencialno zniževale stroške škodnih primerov. Taka rešitev bi pomenila tudi dodatne prihodke za zdravstveno službo, še zlasti za bolnišnice, saj bi storitve s tega segmenta zavarovanja ne bile več vsebina tripartitno dogovorjenega programa storitev, temelječega na limitiranih sredstvih, saj so zavarovalnice dolžne poravnati vse račune za strokovno

doktrinarno utemeljeno uporabljene zdravstvene storitve za vsak konkreten primer iz tega zavarovanja.

Privatizacija zavarovanja nekaterih pravic

Redefiniranje nekaterih segmentov pravic v obstoječem obveznem zdravstvenem zavarovanju pomeni tudi razvrščanje obstoječih pravic na tiste, ki bi bile še naprej razporejene v splošno obvezno zdravstveno zavarovanje, in druge, ki bi postale strošek osebne porabe, oziroma bi se zanje bilo potrebno obvezno zavarovati v posebnem obveznem zdravstvenem zavarovanju ali pa v prostovoljnem zavarovanju. Upošteva je dejstvo, da je Slovenija ustavno deklarirana socialna država (Ustava Republike Slovenije, 2. člen), je pri redefiniranju pravic potrebno zagotoviti, da bo slojem prebivalstva z nižjimi dohodki uveljavljanje obstoječih pravic tudi po prenovi še naprej zagotovljeno v breme javnih sredstev in splošnega obveznega zdravstvenega zavarovanja.

Izhodiščno se pri tem postavlja vprašanje, katere so tiste obstoječe pravice iz splošnega obveznega zdravstvenega zavarovanja, ki jih je, ne da bi pri tem prizadeli raven zdravstvenega varstva in stopnjo narodovega zdravja, možno prenesti iz bremena javne porabe v osebno porabo?

Ločiti je potrebno (1) med pravicami do zdravstvenih storitev in (2) tako imenovanimi socialnimi pravicami iz zdravstvenega zavarovanja.

Redefiniranje pravice do zdravstvenih storitev

Poleg implementacije posebnega obveznega zdravstvenega zavarovanja za poškodbe pri delu in poklicne bolezni je možno (in potrebno) v posebno privatno obvezno zdravstveno zavarovanje prenesti tudi pravice v zvezi z nekaterimi poškodbami izven dela. Mednje se uvrščajo zlasti poškodbe pri rekreativnih in drugih dejavnostih visokega tveganja. Ni utemeljenih razlogov, da je sestavina vsesplošne solidarnosti tudi uporaba zdravstvenih in z njimi povezanih storitev v tistih primerih, ko je zgolj od ravnanja posameznika in njegove osebne volje odvisna vključenost v posamezne dejavnosti in aktivnosti ter s tem izpostavljenost tveganju za nastanek določenih poškodb in posledično drago zdravljenje.

Uporaba zračnih plovil v rekreativne namene (športna motorna in jadralna letala, zmaji, padala), uporaba vodnih plovil pri spuščanju po divjih rekah, spuščanje po soteskah in kanjonih, planinarjenje in alpinizem in nenazadnje zimski športi so dejavnosti, povezane z neizogibnimi nevarnostmi, pri katerih posledično nastajajo poškodbe, ki zahtevajo zdravniško oskrbo in mnogokrat tudi dolgotrajno in drago zdravljenje.

Zdravljenje poškodb, ki so posledica prometnih nezgod, bremeni stroške splošnega obveznega in na solidarnosti temelječega zdravstvenega zavarovanja. Določen del stroškov nosilec tega zavarovanja v dolgotrajnih in zahtevnih postopkih sicer regresira od sodno spoznanih povzročiteljev, večinoma pa ne.

Na ravni ambulantnega zdravljenja na vseh treh ravneh izvajanja zdravstvenih dejavnosti je možno določiti standard prvih kurativnih pregledov z letno ome-

jitvijo njihovega števila, izvzemši pri tem kronične bolezni in poškodbe. Vse strokovno doktrinarno neutemeljene zahteve zavarovancev (zlasti po specialistični obravnavi) se prenesejo v osebno porabo. Pri zdravlilih je možno določiti kvote s sočasno jasno opredeljenimi korektivi za utemeljena odstopanja. Spremeniti je možno tudi način priznavanja stroškov cene zdravil, in sicer na tak način, da se za zdravila istega generičnega imena v breme obveznega zavarovanja priznava strošek le do višine najcenejšega zdravila določenega lastniškega oziroma komercialnega imena; razlika do dražjih zdravil je samoplačniki strošek.

Podrobnejša členitev, še zlasti pa obrazložitve in utemeljitve posameznih možnih rešitev terjajo obsežen pristop, ki je v okviru te razprave neizvedljiv. Pri redefiniranju posameznih pravic nikakor ne gre za njihovo ukinjanje, temveč kaže le na novo opredeliti standard uporabe storitev pri njihovem uveljavljanju.

Redefiniranje socialnih pravic iz zdravstvenega zavarovanja

Socialne pravice iz zdravstvenega zavarovanja obsegajo nadomestilo plače med začasno zadržanostjo od dela, pogrebnino, posmrtnino in potne stroške. Predstavljajo specifičen segment pravic, o katerem so izrekli resne pomisleke tudi tuji strokovnjaki, ko so kot delegacija "Svetovne banke" leta 1997 proučevali slovenski sistem zdravstvenega varstva in zdravstvenega zavarovanja (Issues and Options for Health Reform in the Republic of Slovenia, 1998).

Gre preprosto za dejstvo, da so tovrstne pravice v naši ureditvi odmerjene sorazmerno bogato. To še zlasti velja za nadomestilo plače med začasno zadržanostjo od dela. Stroški nadomestila plače bremenijo bodisi javno obvezno zdravstveno zavarovanje bodisi delodajalca. Višino nadomestila v prvem primeru določa zakon (ZZVZZ, 31. člen), v drugem primeru pa panožne kolektivne pogodbe. V obeh primerih, še zlasti pa, ko stroški nadomestila plače bremenijo delodajalce, ne vzpodbujajo zaposlenih k večji skrbi za ohranjanje, napredek in varovanja svojega zdravja, saj višina nadomestila plače za čas odsotnosti z dela nikakor ne ogroža njihove socialne varnosti. Nasprotno, trditi je mogoče, da je višina nadomestila vse prepogosto dejavnik neutemeljene uporabe zdravstvenih storitev in s tem nepotrebno uveljavljanje pravice do nadomestila plače. Nadomestila plače so pomemben strošek dela, ki bremeni enoto proizvoda in s tem znižuje konkurenčno sposobnost našega gospodarstva.

Nadomestila plače med začasno zadržanostjo od dela kaže zakonsko preurediti tako, da bodo delovala kot dejavnik zmanjševanja zdravstveno neutemeljene odsotnosti dela in s tem tudi zmanjševanja tovrstne porabe. V pogledu višine jih je potrebno postopoma, skozi nekaj let, preurediti na evropsko primerljive odstotke, spremeniti pa je možno tudi način uveljavljanja pravice. Utemeljeno je uvesti omejitev pravice v tem pogledu, da se za prvih 5 dni odsotnosti od dela zavarovancu ne prizna nikakršno nadomestilo, razen v primerih poškodb pri delu, poklicnih in kroničnih bolezni. Kadar začasna zadržanost od dela traja več kot 15 dni, potem se pravica nadomestila prizna tudi za prvih pet dni. Možno je uveljaviti institut diferencirane višine nadomestila tako,

da se ob vsaki nadaljnji odsotnosti z dela zaradi bolezni v enem koledarskem letu odstotek višine nadomestila zmanjšuje. Prav tako je mogoče pravico do nadomestila plače v primeru poškodb izven dela, zlasti pri dejavnostih oziroma aktivnostih visokega tveganja, prenesti iz solidarnega javnega obveznega zdravstvenega zavarovanja v posebno obvezno zdravstveno zavarovanje.

Podobno velja tudi za preostale socialne pravice, katerih redefiniranje in ustreznejša ureditev je neizbežna. Uvesti se mora kriterije gmotnega stanja zavarovanca oziroma njegove družine in premožnejšim slojem te pravice pomembno zmanjšati oziroma ukiniti. Utemeljeni posegi na podlagi ekonomskih, socialnih in strokovno medicinskih kriterijev predstavljajo pomemben element predstojee prenov.

Dopolnilno zavarovanje da ali ne?

Kot sestavni del predvidenih sprememb se napoveduje ukinitve dopolnilnega prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja. Pri tem se zlasti izpostavlja in poudarja njegova nepravilnost do revnejših slojev prebivalstva. Načeloma je njegova ukinitve možna, vendar je vezana za sočasno nadomestitev izpada okoli 60 milijard SIT sredstev (Statistični zavarovalniški bilten, 2002), ki jih iz tega zavarovanja letno prejmejo izvajalci zdravstvenih storitev. Dopolnilno prostovoljno zdravstveno zavarovanje je pomemben institut zbiranja osebnih sredstev za pokrivanje stroškov zdravstvenega varstva. Pri snovanju prenove zdravstvenega zavarovanja je potrebno imeti finančni vidik tega zavarovanja nenehno pred očmi, saj bi v primeru napačnih odločitev lahko prišlo do kolapsa celotnega sistema zdravstvenega zavarovanja s težkimi posledicami. Problemi, ki nastajajo v zvezi z izvajanjem dopolnilnega prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja, ne izhajajo samo iz karakterja zavarovalne vrste, temveč so predvsem posledica neustreznih ali nedorečenih in celo kolizijskih zakonskih določil.

Nadomestitev izpadlih sredstev zaradi morebitne ukinitve tega zavarovanja je hipotetično možna na več načinov.

Prvi način je povečanje prispevne stopnje. Veljavna prispevna stopnja za javno obvezno zdravstveno zavarovanje znaša skupaj s prispevno stopnjo za poškodbe pri delu in poklicne bolezni 13,45% (6,36% prispeva delojemalec, delodajalec pa prispeva 6,56% na bruto plačo za splošno obvezno zdravstveno zavarovanje in 0,53% za poškodbe pri dele in poklicne bolezni). Skupno zbrana sredstva iz naslova prispevne stopnje za obvezno zdravstveno zavarovanje so v letu 2001 znašala 297,5 milijarde SIT (Letno poročilo Zavoda za zdravstveno zavarovanje Slovenije za leto 2001).

Nadomestitev zaradi ukinitve dopolnilnega zdravstvenega zavarovanja izpadlih sredstev s povečanjem prispevne stopnje bi pomenila njen porast za najmanj 2,45 odstotne točke, tako da bi nova prispevna stopnja znašala skupno okoli 15,90%. Tak porast prispevne stopnje bi pomenil povečanje poslovnih stroškov v gospodarstvu in dodatno obremenitev plač zaposlenih. Glede na dejstvo, da je obremenjenost gospodarstva s prispevki previsoka, kar močno znižuje njegovo konkurenčno sposobnost na svetovnih, še posebej na visoko razvitih evropskih

trgih, je tako povečanje prispevne stopnje močno vprašljivo.

Poleg tega je potrebno upoštevati, da znaša javna poraba (državni proračun, sredstva Zavoda za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Slovenije, Zavoda za zdravstveno zavarovanje Slovenije, državni skladi) 44,5% bruto domačega proizvoda (Gradivo k memorandumu o proračunu za leto 2003 in 2004). Takšen delež javne porabe v BDP je po mnenju strokovnjakov ter posameznih institucij že sedaj previsok in negativno vpliva na makroekonomska gibanja. Dodatno povečanje prispevne stopnje za splošno obvezno zdravstveno zavarovanje bi delež javne porabe še povečalo, kar je verjetno nesprejemljivo.

Drugi način so ustrezni transferji iz državnega proračuna. Skupni socialni transferji na primer, so leta 2001 po podatkih Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve samo iz državnega proračuna znašali skupaj 158,5 milijarde SIT, kar predstavlja 13,3% celotnega proračuna. Vključitev tudi manjkajočih sredstev zaradi ukinitve dopolnilnega prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja pomeni porast socialnih transferjev za okrog 60 milijard SIT, kar bi povečalo že obstoječe obveznosti državnega proračuna iz tega naslova za okoli 34,00%. Skupni socialni transferji iz državnega proračuna bi tako narasli iz realiziranih 13,3% na 17,8%. Pri tem je potrebno upoštevati, da se za potrebe obveznega zdravstvenega zavarovanja že itak izvajajo določeni transferji iz državnega proračuna. Z vidika deleža javne porabe v BDP s tako rešitvijo ne bi dosegli nikakršnega kvalitetnega premika.

Tretja možnost je ponovna uvedba nekdanje participacije. Participacija (soudeležba na deležu stroškov uporabljenih zdravstvenih in z njimi povezanih storitev, oskrbe z zdravili in medicinsko tehničnimi pripomočki) v letih, ko se je izvajala tudi pri nas (1975 - 1992), ni odigrala predvidene vloge. Delovala ni niti kot finančni dejavnik (inflacija jo je tako rekoč sproti izničevala) niti kot vzgojni ukrep, saj se stopnja rabe zdravstvenih storitev zaradi nje ni zmanjševala.

V zadnjih letih se je kar nekajkrat pojavila ideja o njeni ponovni uvedbi (Zdravniška zbornica Slovenije in drugi). Uvedba participacije (lepše: soprispevek) pomeni prenos finančnega bremena na bolnike. Z vidika nadomestitve izpadlih sredstev ob morebitni ukinitvi dopolnilnega prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja pomeni asocialen ukrep, ki bi še dodatno materialno prizadel že itak z boleznijo ali s poškodbami prizadete državljane.

Poleg tega bi moral biti soprispevek v finančnem pogledu dokaj visok (odvisen od vrste uporabljenih storitev), saj je obseg iz naslova dopolnilnega prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja izpadlih sredstev več kot dvakrat večji, kot je v finančnem pogledu znašal obseg nekdanje participacije v najugodnejših letih njenega delovanja, ko so se iz tega naslova zbrana sredstva oblikovala v višini 7,5% vseh sredstev za zdravstveno varstvo. Višina osebnega soprispevka bi se zaradi nadomestitve izpadlih sredstev dodatno povečala še zaradi dejstva, da bi bilo iz socialnih razlogov nujno potrebno tega bremena oprostiti sorazmerno širok krog državljanov.

Ukinitve dopolnilnega prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja zaradi izpada sredstev, ki se z njim zagotavljajo za uporabo zdravstvenih storitev ni mogoča, saj opisani načini nadomestitve niso izvedljivi. Dopolnilno prostovoljno zdravstveno zavarovanje je mogoče le ustrezno predelati oziroma modificirati v tis-

tih sestavinah, ki so se v dosedanjem izvajanju pokazale kot neustrezne.

Pri koncipiranju novih rešitev je potrebno izhajati iz opredelitve: ali bo pristop temeljil na prenosu dela obstoječih pravic javnega obveznega zdravstvenega zavarovanja v drug način ali obliko oziroma vrsto zdravstvenega zavarovanja ali pa bo temeljil le na prenosu dela stroškov uporabe zdravstvenih in z njimi povezanih storitev, oskrbe z zdravili in medicinsko tehničnimi pripomočki izhajajočih iz uveljavljanja pravic, ki bi ostale tudi poslej opredeljene v splošnem obveznem zdravstvenem zavarovanju. Prenos pravic lahko omogoči ukinitvev dopolnilnega prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja, prenos stroškov pa terja le njegovo ustrezno modifikacijo. Povsem napačne so namreč trditve, da smo v preteklih letih izvajanja dopolnilnega prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja obremenjevali državljane s prenosom pravic iz splošnega obveznega v prostovoljno zdravstveno zavarovanje. Prenašali so se v resnici le stroški, kajti dopolnilno prostovoljno zdravstveno zavarovanje zavarovanim osebam ne prinaša nikakršnih novih in dodatnih pravic, saj je izključno le oblika (metoda, način) pokrivanja z zakonom in izvedbenim predpisom določenega deleža stroškov uporabljenih zdravstvenih in z njimi povezanih storitev, oskrbe z zdravili in medicinsko tehničnimi pripomočki, ki temelje na pravicah iz splošnega obveznega zdravstvenega zavarovanja.

670

Prenova dopolnilnega zavarovanja

Dopolnilno prostovoljno zdravstveno zavarovanje, ki temelji na zakonsko opredeljenem načelu medgeneracijske vzajemnosti (Zakon o zavarovalništvu, 14. člen), je nepravilno do širokega kroga prebivalstva z najnižjimi prihodki. Po podatkih Zavoda za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Slovenije kar okoli 12% vseh upokojencev zaradi stroškov premije letno izgubi eno mesečno pokojnino, medtem ko premožnejši sloji plačujejo premijo, ki z vidika njihovih realnih prihodkov, predstavlja le simbolične zneske. Ta problem so anticipirali že avtorji zakona, ko so ugotavljali: "Prostovoljno zavarovanje (mišljeno je le dopolnilno zavarovanje, opomba: B.S.) je namreč zavarovanje posameznika, vezano praviloma na plačilo določenega zneska (premije) in ne na določen odstotek od plače. To pomeni, da bo velikost premij pomembna, saj bo v vsakem primeru sorazmerno bolj prizadela zavarovane osebe z nižjimi dohodki" (T. Košir, M. Mencej, 1992).

Obstoječa implementacija dopolnilnega prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja je socialno krivična do manj premožnih oziroma revnejših slojev prebivalstva. Za enako kritje praviloma plačujejo zavarovanci enako premijo, kar manj premožnim predstavlja velik, premožnejšim pa simbolični strošek. Ker lahko znašajo stroški doplačil k uporabljenim zdravstvenim storitvam tudi izredno visoke zneske (več stotisoč tolarjev), je sklenitev zavarovanja edina možnost izoginitve pred pretečo finančno nevarnostjo. Dopolnilno zavarovanje je "de iure" sicer prostovoljno, a je hkrati "de facto" tudi nujno.

Predelava dopolnilnega prostovoljnega zavarovanja narekuje spremembo karakterja te zavarovalne vrste, in sicer z uvedbo solidarnosti, ki je sedaj prisotna samo na relaciji zdravi -bolni, tudi v pravno formalnem pogledu glede na premoženjsko stanje posameznih slojev prebivalstva. Premožnejše sloje prebival-

stva je potrebno pri uporabljanju zdravstvenih storitev s stroški zakonsko obveznih doplačil finančno sorazmerno bolj obremeniti.

Pristop, temelječ na upoštevanju realno prisotne socialne diferenciacije prebivalstva, terja čimbolj objektivno razporeditev celotne populacije glede na posameznikov gmotni položaj. Kot najbolj optimalna rešitev se ponuja nova razporeditev zavezancev za doplačila glede na njihovo uvrstitev v dohodninske razrede.

Podatki Davčne uprave Republike Slovenije kažejo, da so zavezanci za dohodnino glede na dohodninske razrede v povprečju zadnjega triletnega obdobja (1999 do 2001) razporejeni takole:

Dohodninski razred	Število zavezancev	Struktura v %	Količnik
1	2	3	4
1. razred	727.477	63,04	1,00
2. razred	320.587	27,78	1,50
3. razred	63.211	5,48	3,00
4. razred	20.304	1,76	4,00
5. razred	13.982	1,21	6,00
6. razred	8.433	0,73	8,00
skupaj	1.153.994	100,00	-

Na podlagi gornjih podatkov je mogoče implementirati solidarnostni model dopolnilnega zdravstvenega zavarovanja, ki bi temeljil na tem, da bi premožnejši sloji prebivalstva kot zavezanci za doplačila prispevali večja sredstva od manj premožnih slojev.

Vse prebivalce Slovenije, ki niso zavezanci za dohodnino, ter otroke in mladiho (skupno prek 800.000 oseb) se zakonsko izloči iz sistema obveznih doplačil, kar pomeni, da se stroški njihovega zdravljenja v celoti krijejo iz sredstev splošnega obveznega zdravstvenega zavarovanja. Podobno kot v aktualni ureditvi, se zakonsko določi tudi posamezne izjeme (civilni in vojaški invalidi vojne itd.). Za vse ostale zavezance za doplačila, skupno bi jih bilo nekaj nad milijon, pa se določi diferencirana lestvica obveznih doplačil glede na posameznikovo razporeditev v dohodninski razred.

Upošteva se povprečna razmerja v višini dohodninske osnove po posameznih dohodninskih razredih, se za višino zakonsko obveznih doplačil določijo količniki. Prikazali smo jih v četrtem stolpcu gornje preglednice. Predlagani pristop pomeni, da bi morala biti zakonsko obvezna doplačila za uporabnike zdravstvenih storitev, ki so glede na svoje dohodke razporejeni v peti dohodninski razred kar šestkrat višja od zavezancev za doplačila iz prvega dohodninskega razreda. Pri zavezancih za doplačila iz šestega dohodninskega razreda bi morala biti obvezna doplačila celo osemkrat višja.

Implementacija dopolnilnega prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja, ki bi temeljila na diferenciranem obsegu obveznih doplačil glede na gmotni položaj posameznih družbenih slojev, bi bila socialno pravičnejša, saj bi v tej zavarovalni

vrsti prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja ponovno uveljavili načelo solidarnosti.

Distribucija sredstev in privatizacija zdravstvene službe

Nič manj problemov ni pri distribuciji sredstev. Financiranje izvajanja zdravstvenih dejavnosti je za izvajalce v načelu nestimulativno, kar onemogoča racionalizacijo porabe na posameznih ravneh izvajanja zdravstvenih dejavnosti. Zlasti v zadnjem obdobju se tudi v tem pogledu vlagajo precejšnji napor, še zlasti na sekundarni in terciarni ravni oziroma pri bolnišničnem zdravljenju, vendar prepotrebni učinkov še ni. Bistvenega pomena pri tem je dokajšnja odsotnost spoznanja, da se racionalizacija porabe razpoložljivih sredstev prične na ravni osnovne zdravstvene dejavnosti oziroma konkretno pri osebnem izbranem zdravniku. Preureditev sistema plačevanja uporabljenih zdravstvenih storitev je velik in strokovno zahteven projekt, katerega razčlenjevanje presega okvir te razprave. Obravnavamo ga le kot dejavnik ustrežnejše distribucije sredstev v povezavi z uvajanjem privatizacije tudi na primarni ravni izvajanja zdravstvenih dejavnosti.

Pogumnejše, predvsem pa postopno in na strokovno uveljavljenih kriterijih temelječe uvajanje privatizacije pri izvajanju zdravstvenih dejavnosti in v zdravstvenem zavarovanju predstavlja najoptimalnejši vidik redefiniranja pravic in hkrati odločilni dejavnik racionalizacije ter učinkovitosti delovanja sistema zdravstvenega varstva. Implementacija privatizacije v določenem obsegu je pogojena s korenito spremembo neutemeljenih in za današnji čas povsem nesprejemljivih pomislov glede njene uvedbe.

Ob moderno organizirani in uspešno delujoči javni zdravstveni združbi je potrebno uvesti kot vzporedni sistem izvajanja zdravstvenih storitev tudi ustrezno organizirano mrežo privatne zdravstvene službe, temelječe na profitnem načelu. Uvedba take privatne prakse temelji na dejstvu, da imamo tudi v naših pogojih opraviti z dokaj izrazito socialno diferenciacijo prebivalstva, ki jo sicer priznavamo na gmotni ravni, oči pa si zatiskamo pred dejstvom, da jo moramo priznati tudi na ravni možnosti. Nikakor ne moremo govoriti o socialni enakosti, socialni pravičnosti in se zavzemati za neuresničljiv egalitarizem tudi pri možnostih zadovoljevanja potreb po zdravstvenih storitvah, saj si premožnejši sloji lahko (in si tudi že) zagotavljajo uporabo zdravstvenih storitev na lastne stroške mimo sistema zdravstvenega zavarovanja in praviloma na moralno sporen, v vsakem primeru pa nelegalen način. Prestopiti moramo črto realnosti in premožnejšim slojem omogočiti, da bodo legalno, na podlagi uzakonjenih sistemskih rešitev, svoje potrebe po nekaterih zdravstvenih storitvah zadovoljevali hitreje in z višjim standardom na lastne stroške v privatni zdravstveni službi in ne samo v breme javnega, na solidarnosti temelječega splošnega obveznega zdravstvenega zavarovanja, temveč tudi z uporabno osebnih finančnih sredstev.

Privatne zdravniške prakse, temelječe na tržnih zakonitostih, razumljene torej kot evropsko uveljavljen način organizacije in izvajanja zdravstvene službe, pri nas, razen na področju zobozdravstvene dejavnosti in delno v specialistično ambu-

lantni dejavnosti in v skromnem obsegu tudi v bolnišnični dejavnosti (Kirurški sanatorij Rožna dolina), ne poznamo. Zdravstvene dejavnosti se izvajajo praktično izključno kot javna služba v dveh oblikah, in sicer v javnih zavodih ali pri zdravnikih zasebnikih na podlagi koncesije. Opraviti imamo torej le z dvema oblikama javne zdravstvene službe. "V sistemu zdravstvenega varstva, ki temelji na obveznem zdravstvenem zavarovanju (in takšen je naš slovenski sistem; opomba: B.S.), so ambulate pretežno privatne, bolnišnice pa tako javne kot tudi privatne" (Baur, Ester, 1993). Pri nas taka ureditve še ni dosledno uveljavljena.

Privatno prakso je mogoče sistemsko vpeljati in uveljaviti na vseh treh ravneh izvajanja zdravstvenih dejavnosti, torej na primarni, sekundarni in terciarni ravni.

Privatizacija na primarni ravni

Zdravniki zasebniki v osnovni zdravstveni dejavnosti, ki opravljajo ožjo dejavnost splošne medicine, ne delujejo kot zdravniki s privatno prakso na tržnih osnovah. Svojo dejavnost opravljajo na podlagi koncesije, torej dovoljenja države za opravljanje javne zdravstvene službe in pogodbe z nosilcem splošnega obveznega zdravstvenega zavarovanja, pod enakimi pogoji in po enakih cenah kot javni zavodi. Njihovo delo se finančno pokriva iz javnih in ne zasebnih sredstev, kot je to edino možno v pogojih privatne prakse. Odsotnost privatne prakse pomeni ohranjanje rigidnosti, togosti in neracionalnosti v delovanju ter poslovanju osnove zdravstvene dejavnosti kot javne zdravstvene službe, saj v sedanjih pogojih deluje brez kakršne koli konkurence.

Na primarni ravni je možno/potrebno uzakoniti privatno prakso tudi za zdravnike splošne medicine. Brezpogojno se ohrani institut osebnega izbranega zdravnika. Privatnim splošnim zdravnikom se zakonsko zagotovi možnost sklepanja pogodb z nosilcem splošnega obveznega zdravstvenega zavarovanja za izvajanje določenega obsega programa za vse tiste zavarovane osebe, ki si ga izberejo za svojega osebnega zdravnika. Omogoči se jim samostojno oblikovanje cen nad ravni, ki jo za vse zavarovane osebe priznava javni zdravstveni službi nosilec obveznega zdravstvenega zavarovanja, do realnejšega nivoja vrednosti storitev. Zavarovane osebe obveznega zdravstvenega zavarovanja, ki bi si osebne zdravnika izbrale med splošnimi zdravniki privatniki, bi same nosile razliko stroškov uporabljenih storitev, nad deležem, ki ga sicer zanje za tovrstne storitve prizna in poravnava obvezno zdravstveno zavarovanje. Standardiziranje obsega predpisovanja zdravil, napotitev na diagnostične in terapevtske storitve sekundarnega in terciarnega nivoja bi preprečevalo uveljavljanje višje ravni zdravstvenega varstva v breme javnega splošnega in na solidarnosti temelječega obveznega zdravstvenega zavarovanja. Uporaba storitev prek predpisanega standarda gre izključno v breme osebnih sredstev. Vlada letno določa dohodkovni cenzus, nad katerim si zavarovane osebe morajo izbrati osebne zdravnika, ki splošno medicino izvaja kot privatno prakso.

Uvedba privatizacije tudi na tej ravni bi, ob sočasnem, natančno določenem razmerju obsega delovanja javne in privatne službe, povečala dostopnost do

zdravstvenih storitev in omogočila večje angažiranje osebnih sredstev pri zadovoljevanju potreb po zdravstvenih storitvah, in nenazadnje bi zdravnikom privatnikom omogočila tudi izboljšanje njihovih prihodkov.

Na področju zobozdravstvene in lekarniške dejavnosti, ki jo tudi uvrščamo na primarno raven, je obstoječa organizacija dokaj ustrezna. Dispanzerjev, ki delujejo v okviru javne zdravstvene službe, po našem globokem prepričanju ni mogoče privatizirati.

Privatizacija na sekundarni in terciarni ravni

Pri izvajanju specialistično ambulantne dejavnosti je stanje relativno zadovoljivo. Poleg zdravnikov, ki izvajajo to dejavnost kot javno službo na podlagi koncesije, deluje tudi povsem privatna, torej na tržnem principu temelječa specialistično ambulantna dejavnost, za katero nadaljnjo širitev v bistvu ne obstajajo sistemske prepreke.

V pogledu redefiniranja pravic je potrebno uvesti vzporedni sistem zadovoljevanja potreb tudi v specialistično ambulantni dejavnosti. Iz naše pol pretekle prakse, ga poznamo kot "samoplačniške" ambulate, ki pa v sistem niso bile vpeljane na dovolj natančno opredeljenih elementih njihove organizacije in delovanja. V nasprotju od pretečene prakse, morajo biti organizirane na podlagi pogodb o zakupu prostorov in opreme, prihodki iz opravljenih storitev pa ne smejo biti prihodek ustanove, temveč prihodek tistega, ki na zakupljenih kapacitetah za ustrezno zakupnino opravlja posamezno ožjo dejavnost. Bolniki stroške uporabljenih storitev plačujejo sami ali pa jih zanje poravnava zavarovalnica, kjer imajo sklenjeno ustrezno vzporedno prostovoljno zdravstveno zavarovanje.

V bolnišnični dejavnosti, ki se izvaja v splošnih bolnišnicah na sekundarni ravni, v klinikah ter institutih pa na terciarni, je možno/potrebno za primere neurgentnih operativnih posegov, za katere so praviloma uveljavljene dolge čakalne dobe, oziroma za neurgentna, vendar koristna in potrebna ter odložljiva zdravljenja, uvesti vzporedne možnosti uporabe bolnišničnih storitev v pogojih privatne prakse.

Taki vzporedni sistemi so v svetu poznani, najbližji našim razmeram pa se ponuja Irski model (več o tem: White Paper Private Health Insurance, Department of Health and Children, Government of Ireland, Dublin, 1999). V javnih bolnišnicah, ki so javni zavodi, je vzpostavljen sistem sožitja javne in privatne zdravstvene dejavnosti. Bolnišnice kot javni zavodi opravljajo storitve v breme javnega socialnega sistema, poleg tega pa posamezni njeni zdravniki zlasti v deficitarnih strokah, za katere so značilne relativno dolge čakalne dobe, opravljajo bolnišnično dejavnost kot privatno prakso. V irskih javnih bolnišnicah morajo zdravniki na podlagi zakonskih določb v javni zdravstveni službi tedensko opraviti najmanj 36 ur. Preostali razpoložljivi delovni in dodatni prosti čas lahko izkoristijo za opravljanje storitev iz svoje ožje dejavnosti oziroma stroke v obliki privatne prakse. Z bolnišnico imajo sklenjene pogodbe o zakupu določenih kapacitet. Na zakupljenih posteljah zdravijo (svoje) paciente kot samoplačnike oziroma tiste, ki

imajo za stroške bolnišničnega zdravljenja pri zavarovalnicah sklenjeno tako imenovano vzporedno privatno prostovoljno zdravstveno zavarovanje. Pacient se mora že ob prihodu v bolnišnico opredeliti (in to seveda izkazati), ali gre strošek njegovega zdravljenja v breme javne ali osebne porabe.

Tak model, ustrežno prilagojen našim razmeram, bi lahko uspešno implementirali tudi v naših pogojih. Domala v vseh slovenskih bolnišnicah obstajajo nadštevilske bolniške postelje v fizičnem smislu, ki presegajo v pogodbah z Zavodom za zdravstveno zavarovanje Slovenije določeno število postelj za opravljanje bolnišnične dejavnosti v breme stroškov splošnega javnega obveznega zdravstvenega zavarovanja. Te postelje bi bile lahko na podlagi zakupnih pogodb prenesene v privatno dejavnost. Pravila delovanja vzporednega sistema javne in privatne zdravstvene dejavnosti v bolnišnicah je potrebno natančno opredeliti s podzakonskim izvedbenim aktom.

Sistem vzporedne bolnišnične zdravstvene dejavnosti bi pomembno prispeval k skrajševanju čakalnih dob in zmanjševanju stroškov splošnega obveznega zdravstvenega zavarovanja, odpravil oziroma zmanjšal bi tudi sedanji sistem zadovoljevanja tovrstnih potreb prek poznanstev in zvez, kar ima za posledico, da si premožnejši (ti imajo zveze in poznanstva, revnejši jih nimajo!) hitreje in kakovostneje zagotavljajo uveljavljanje pravic po sistemu protekcij in v breme solidarnostno zbranih sredstev, namesto da bi te potrebe zadovoljevali na legalen in transparenten način v breme svojih osebnih stroškov. Sistem vzporedne bolnišnične zdravstvene dejavnosti v naši praksi v bistvu že obstaja, s to razliko, da je ilegalen, amoralen in v smislu racionalizacije stroškov bolnišničnega zdravljenja kategorično neučinkovit oziroma celo škodljiv. Protekcijsko preskakovanje čakalnih dob pomeni njihovo dodatno podaljševanje!

Zaključek

Želene in pričakovane učinke prenove sistema zdravstvenega varstva in zdravstvenega zavarovanja je mogoče doseči tudi z ustrežno implementacijo zgoraj opisanih možnosti poseganja v obstoječi sistem oziroma njegovo ustrezno nadgradnjo in dopolnitev. Pri tem je potrebno ob splošnem javnem obveznem zdravstvenem zavarovanju zakonsko implementirati tudi posebno obvezno zdravstveno zavarovanje. Iz sistema pravic splošnega javnega obveznega zdravstvenega zavarovanja se mora izločiti segment pravic za poškodbe pri delu in poklicne bolezni skupaj s pravicami do zdravljenja poškodb, nastalih izven dela pri izvajanju določenih dejavnosti oziroma aktivnosti ter zanje implementirati posebno obvezno zdravstveno zavarovanje, ki se izvaja kot zavarovalniška dejavnost. Dopolnilno prostovoljno zdravstveno zavarovanje naj se ne ukine, temveč se ga ustrezno predela tako, da se vanj na novo vgradi načelo solidarnosti, kar pomeni, da se z zakonsko obveznimi doplačili občutneje obremeni premožnejše sloje prebivalstva, pri čemer se kot kriterij obremenitve uporabi razporeditev posameznika glede na dohodninski razred s tem, da se vse zavarovane osebe splošnega javnega obveznega zdravstvenega zavarovanja, ki niso zavezanci

za doplačila, v celoti oprosti plačevanja doplačil. Opravijo se nekateri omejitveni posegi v pravice v tem smislu, da se standardizirajo v pogledu njihovega obsega. Sistemsko se sankcionira kot samoplačniške vse storitve, ki jih zavarovane osebe zahtevajo, zdravnik pa skladno z diagnozo in doktrino ni prepričan o njihovi utemeljenosti. Poleg tega se opravijo sprejemljive korekcije pri tako imenovanih socialnih pravicah iz zdravstvenega varstva, med katere gre uvrstiti tudi stroške nastanitve in prehrane pri bolnišničnem in zdraviliškem zdravljenju. In nenazadnje, uvede se privatizacija na tržnem načelu v socialno in strokovnem sprejemljivem obsegu tudi v posamezne zdravstvene dejavnosti, kjer je še ne poznamo.

S predlaganimi posegi bi uveljavili socialno pravičnejši in ekonomsko ustrežnejši sistem zdravstvenega varstva in zdravstvenega zavarovanja. Hkrati bi zagotovili tudi relativno stabilno finančno poslovanje izvajalcev zdravstvenih storitev. Z uvedbo ustrezne privatizacije pa bi omogočili tudi višjo kakovostno raven uporabe zdravstvenih storitev pri uveljavljanju pravic iz zdravstvenega zavarovanja.

LITERATURA

- Baur, Ester (1993): Health Care in 8 Countries: Growth of expenditure a problem for social insurance systems and private insurers. SwissRe, Zurich.
- Gracar, I. (1998): Analiza socialnih in ekonomskih neskladij v sistemu zdravstvenega zavarovanja v Sloveniji, Ljubljana, FDV, magistrska naloga, Ljubljana.
- Košir, T., Mencej, M. (1992): Zdravstveni zakoni, Center marketing, Ljubljana.
- Scheider, M (1993): Gesundheitssysteme im internationalen Vergleich, Basys.
- Toth, M., Košir, F. (1998): Prostovoljno zdravstveno zavarovanje v Evropi in Sloveniji, Zbornik, V. Dnevi slovenskega zavarovalništva, Portorož.
- Development of Slovenian system of Occupational Health and Safety, Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, Program Phare, Ljubljana, 2000.
- Gradivo k memorandumu o proračunu za leto 2003 in 2004, Urad za makroekonomske analize RS, Ljubljana 2001.
- Issues and Options for Health Reform in the Republic of Slovenia. The World Bank, Health Innovations International Pty Ltd, Sidney Australia, 1998.
- Letno poročilo za leto 2001, Zavod za zdravstveno zavarovanje Slovenije, Ljubljana 2002.
- Poslovno poročilo za leto 2001 Vzajemna zdravstvena zavarovalnica d.v.z. za leto 2001, Ljubljana 2002.
- Poslovno poročilo za leto 2001, ADRIATIC, zavarovalna družba, d.d Koper, Koper 2002.
- Statistični zavarovalniški bilten, Slovensko zavarovalno združenje, Ljubljana, avgust 2002
- Ustava Republike Slovenije, Ljubljana, UL RS št. 33/91.
- White Paper Private Health Insurance, Department of Health and Children, Government of Ireland, Dublin 1999.
- Zakon o varnosti in zdravju pri delu, UL RS št. 56/99.
- Zakon o zavarovalništvu, UL RS št. 13/00.
- Zakon o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju, UL RS št. 9/92, 13/93, 9/96, 29/98, 6/99, 56/99 in 99/01.

USPEŠNOST POLICIJSKIH POSTAJ - OCENE ŽUPANOV IN SVETNIKOV

Povzetek: *Autor se v prispevku ukvarja z vprašanjem odnosa med policijskimi organizacijami in lokalnimi skupnostmi. V uvodnem delu prispevka na teoretični ravni obravnava vprašanje odnosa med lokalnimi skupnostmi in policijskimi organizacijami, v osrednjem delu prispevka pa prikazuje rezultate raziskave, ki je bila opravljena v maju in juniju 2002 na vzorcu 2300 županov in svetnikov v 128 občinah v Republiki Sloveniji. Temeljni namen raziskave je bil dobiti odgovore na vprašanja, kako župani in svetniki ocenjujejo delo policijskih postaj na naslednjih področjih: zadovoljstvo z delom policijskih postaj, stopnja njihovega varnostnega počutja v kraju bivanja, stopnja njihove podpore policijskemu delu, ocene možnosti in želja njihovega vpliva na delo policijskih postaj in stopnja njihovega zadovoljstva s posameznimi segmenti dela policijskih postaj. Autor je med drugim ugotovil, da župani in svetniki najbolje ocenjujejo stopnjo svoje podpore policijskemu delu, sledi stopnja zadovoljstva z delom policijskih postaj, nekoliko nižje ocenjujejo stopnjo zadovoljstva s posameznimi segmenti dela policijskih postaj in stopnjo varnostnega počutja v kraju bivanja, najslabše pa ocenjujejo možnosti in želje po vplivanju na delo policijskih postaj.*

Ključni pojmi: *lokalna skupnost, občina, policijska postaja, uspešnost, župani, svetniki, ocenjevanje dela.*

Uvod

Odnos med nekdanjimi občinami in policijskimi postajami je bil pred sprejetjem zakonodaje o lokalni samoupravi bistveno drugačen kot je danes. Vse od leta 1968 so bile nekdanje občine ustanoviteljice policijskih postaj, ki so hkrati skrbele za materialne pogoje njihovega delovanja. Komandirji policijskih postaj so bili imenovani s strani nekdanjih skupščin občin, zato so bili za svoje delo in delo policijskih postaj odgovorni nekdanjim občinam.

Tak odnos je bil mogoč v pogojih nekdanjega sistema. Po uvedbi klasične lokalne samouprave, pa se je ta odnos bistveno spremenil, saj so policijske posta-

* Vinko Gorenak, doktor organizacijskih znanosti, Ministrstvo za notranje zadeve R Slovenije.

je postale del klasičnega sistema državne uprave. Vezi med lokalno skupnostjo in policijsko postajo so postale glede na veljavna zakonska določila bolj ohlapne.

Seveda pa se je potrebno zavedati pomembnosti sodelovanja med lokalnimi skupnostmi in policijskimi postajami, saj je tako sodelovanje še kako pomembno za obe strani. Na eni strani gre za vprašanja zagotavljanja varnosti v lokalnih skupnostih, za kar so le-te še posebej zainteresirane, na drugi strani pa obstaja tak interes tudi na strani policijskih postaj, ki lahko s pomočjo lokalne skupnosti in njenega prebivalstva uspešneje opravljajo svoje delo.

V tem prispevku bomo skušali vsaj delno prispevati k odgovoru na vprašanje, kakšen je odnos med policijskimi postajami in predstavniki lokalnih skupnosti v tem obdobju, konkretnije, kako predstavniki lokalnih skupnosti ocenjujejo delo policijskih postaj.

Splošne ugotovitve o odnosu policijskih organizacij in okolja

V novejšem času je za policijske organizacije značilno, da vse bolj spreminjajo svoj način dela. Če je za policijske organizacije v preteklosti veljalo, da so militaristično, hierarhično organizirane in centralizirano vodene, za sodobne policijske organizacije velja, da se čedalje bolj decentralizirajo in čedalje bolj usmerjajo k skupnostim, v katerih delujejo. Priča smo tudi korenitim spremembam v filozofiji delovanja policijskih organizacij, ki čedalje bolj opuščajo tako imenovano retroaktivno delovanje, torej reagiranje na že izvršena inkriminirana dejanja, in se čedalje bolj približujejo proaktivnemu načinu svojega delovanja, torej zlasti preprečevanju inkriminiranih dejanj. Za tak način delovanja policijskih organizacij pa je bistvenega pomena sodelovanje javnosti oziroma lokalne skupnosti, kjer policijske organizacije delujejo. Koliko je naša policija spremenila svoj način delovanja v zadnjem obdobju je seveda stvar ustreznih proučevanj, a s tem vprašanjem se v pričujočem prispevku ne bomo ukvarjali. V nadaljevanju si zato pogledjmo nekaj teoretičnih spoznanj na temo sodelovanja policijskih organizacij z okoljem svojega delovanja.

Za uspešno opravljanje policijskih nalog je posebnega pomena podpora najširše javnosti. Policijo zato večinoma definiramo kot javno službo, ki deluje po volji države s strinjanjem najširše javnosti. "Ideja javnosti implicira, da obstajajo mehanizmi pridobivanja strinjanja javnosti z legitimnostjo dejavnosti javne uprave, torej tudi policijskih organizacij s pojmovanjem njene učinkovitosti in z načini izvrševanja dejavnosti" (Harmon, 1981: 13).

Masterson (1989: 13) govori o kakovosti storitev javnih služb in navaja, da je potrebno upoštevati, da je policija specifična služba s posebnimi dilemami, ki se začnejo že pri določanju njene vloge v družbi. Od drugih javnih služb se policija razlikuje v tem, da za opravljanje svoje dejavnosti potrebuje podporo in sodelovanje javnosti. Storitve drugih javnih služb so javnosti potrebne v več ali manj direktnem in očitnem smislu, druge pa lahko zadovoljijo javnost brez njenega direktnega sodelovanja, zato ker za njih delež storitev opravi policija.

Policija mora imeti v demokratičnih državah podporo javnosti, če želi opravljati svoje naloge uspešno. Javnost se mora izreči kaj želi od policije. Parlament mora vlogo policije v državi in posledično, koliko svobode želijo državljani opustiti, da bi bili varni pred kriminalom. Pa tudi kaj in koliko želijo tolerirati, da bi se počutili varneje pred policijo. Določene stvari v nekaterih državah nekateri vidijo kot znake policijske države, drugod to imenujejo znake demokratičnih načel. Iste stvari v zvezi s tem nekateri imenujejo brezzakonje, drugi pa nujnost za zaščito državljanskih pravic (Hunter, 1990).

Ker je policija najbolj viden del v procesu izvajanja zakonov, javnost tudi največ pričakuje od nje zlasti pri ohranjanju reda in družbene stabilnosti. Možnosti policije pri doseganju tega pa so omejene. Pogosto se v javnosti zahteva več od policije, kot pa so njene pristojnosti, zlasti ko bi ljudje radi čimprej stabilizirali določene varnostne situacije. Navadno pa je v javnosti prisotna bojazen pred preseganjem zakonskih pooblastil in zlorabami. Javnost policijskega dela pomeni tudi zunanjo kontrolo delovanja policijske organizacije. Tam, kjer so bolj nezaupljivi do policije, kjer se želijo zavarovati pred preveliko policijsko diskrecijsko pravico in pred možnimi zlorabami, je tudi kontrola bolj organizirana. Z možnostjo javne kontrole je dana tudi možnost vplivanja na policijsko delo (Hunter, 1990).

Nekateri avtorji, na primer More et al., (1999: 211), navajajo več ključnih pokazateljev uspešnosti policistov, med drugim navajajo odziv javnosti v smislu pritožb ter odziv javnosti v smislu zadovoljstva z delom policistov.

Dosedanje raziskave kažejo na velik pomen dobrih odnosov med policijskimi organizacijami in skupnostmi, kjer te delajo. S tem vprašanjem se je ukvarjalo očitno veliko število avtorjev, zato si nekatere njihove ugotovitve pogledimo nekoliko natančneje. Splošno o tem odnosu govori Leclerc (1988: 203-213), ki ugotavlja, da je med policijsko organizacijo in skupnostjo prišlo v zadnjem obdobju do določenih sprememb. Skupnost je pridobila določen vpliv na delovanje policije, hkrati pa je potrebno, da policija zadrži določen nivo avtoritete v razmerju do skupnosti, kajti le to zagotavlja njeno uspešnost.

Odnosu med policijskimi organizacijami in skupnostjo, v povezavi z uspešnostjo policijskih organizacij namenja pozornost več avtorjev, hkrati pa omenjajo tudi druge okoliščine menedžerjev policijskih organizacij. Bloch in Weidman (1975) v svojem priročniku govorita o tem, kako naj policijski vodje izboljšajo uspešnost policijskih organizacij. Avtorja poudarjata, da na uspešnost policijske organizacije vplivajo tudi odnosi med policijsko organizacijo in javnostjo.

Richards (1992: 10-20) govori o uspešnosti policije z vidika komunikacije med policijo in skupnostjo, kjer policijska organizacija deluje. Ugotavlja, da je za uspešno delovanje policijske organizacije zelo pomembna visoka pozitivna komunikacija med policijsko organizacijo in skupnostjo. Neuspešnost policije je po njegovem mnenju takoj zaznavna, če se poruši pozitivna komunikacija med policijo in skupnostjo.

Iz gornjih ugotovitev jasno izhaja pomembnost komunikacije in stopnje sodelovanja policijskih organizacij z javnostjo oziroma skupnostmi, kjer policijske organizacije delujejo.

Metodologija

Da bi skušali vsaj delno prispevati k oceni stanja na področju odnosov naših policijskih postaj z lokalnimi skupnostmi, kjer delujejo, smo uporabili ustrezne podatke, pridobljene s pomočjo širše raziskave, ki je zajela 128 občin in 2300 županov in svetnikov, ki smo jim poslali poseben vprašalnik (ena od treh raziskav avtorja v okviru priprave doktorske disertacije). Anketiranje v okviru omenjene raziskave je bilo opravljeno v maju in juniju 2002. Na anketni vprašalnik je odgovorilo 718 županov in svetnikov, ki smo jih zajeli v raziskavo. V raziskavo smo zajeli tistih 128 občin, ki se teritorialno popolnoma pokrivajo z 39 policijskimi postajami s splošnim delovnim področjem.

Osnovni namen naše raziskave je bil proučevati stopnjo zadovoljstva županov in svetnikov občin z delom policistov policijskih postaj. V tem kontekstu smo jim zastavili več sklopov vprašanj, ki so se nanašala na:

- * Stopnjo zadovoljstva z delom policijskih postaj.
- * Stopnjo varnostnega počutja v kraju bivanja.
- * Stopnjo podpore policijskemu delu.
- * Ocene možnosti in želja vplivanja na delo policijskih postaj.
- * Stopnjo zadovoljstva s posameznimi segmenti dela policijskih postaj.

Anketiranci so na petstopenski lestvici ocenjevali delo policistov policijskih postaj, pri čemer je ocena 1 pomenila, da trditev sploh ne drži, ocena 2 je pomenila, da trditev drži v manjši meri, ocena 3 je pomenila, da trditev drži v srednji meri, ocena 4 je pomenila, da trditev drži v veliki meri, ocena 5 pa je pomenila, da trditev drži v zelo veliki meri.

Analiza podatkov

Analiza splošnih podatkov

V vzorec županov in svetnikov smo zajeli 718 anketirancev, od tega je spol navedlo 716 anketirancev, med katerimi jih je bilo 600 moškega spola in 116 ženskega spola. Podatke prikazujemo na Tabeli 1.

TABELA 1: ŠTEVILO ANKETIRANCEV.

Število	Skupni odstotek	Odstotek znanih
600	83,6	83,8
116	16,2	16,2
2	0,3	
718	100	100

Zanimivi so tudi podatki o starosti anketirancev. Splošne in skupne podatke o starosti anketirancev prikazujemo na Tabeli 2.

TABELA 2: SPLOŠNI IN SKUPNI PODATKI O STAROSTI ANKETIRANCEV.

Število odgovorov	714
Neznana starost	4
Povprečna starost	49,9
Standardni odklon	10,49
Minimalna starost	23
Maksimalna starost	79

Iz gornje tabele je razvidno, da je podatke o starosti navedlo 714 anketirancev in da je znašala povprečna starost anketirancev 49,9 let, da so bili najmlajši anketiranci stari 23 let najstarejši pa 79 let.

V nadaljevanju nas je zanimala izobrazbena struktura anketirancev. Ti podatki so razvidni iz Tabele 3.

TABELA 3: IZOBRAZBENA STRUKTURA ANKETIRANCEV.

Stopnja izobrazbe	Število odgovorov	Odstotek	Skupni odstotek
Osnovna	23	3,2	3,2
Poklicna	53	7,4	10,6
Srednja	228	31,8	42,4
Višja	153	21,3	63,7
Visoka strokovna	43	6,0	69,7
Univerzitetna	182	25,4	95,1
Magisterij	21	2,9	98,0
Doktorat	14	2,0	
Skupaj	717	100	100

Kot je razvidno iz gornje tabele, je podatke o izobrazbi navedlo skupno 717 anketirancev, od tega jih je imelo 23 ali 3,2% samo osnovnošolsko izobrazbo, 53 anketirancev ali 7,4% jih je imelo poklicno izobrazbo, 228 anketirancev ali 31,8% je imelo srednjo izobrazbo, 153 anketirancev ali 21,3% je imelo višjo izobrazbo, 43 anketirancev ali 6% je imelo visoko strokovno izobrazbo, sledi 182 anketirancev ali 25,4%, ki je imelo univerzitetno izobrazbo, 21 anketirancev ali 2,9% je imelo magisterij in 14 anketirancev ali 2% je imelo doktorat znanosti.

Anketiranci so navedli tudi podatek o zakonskem stanu. Podatki so razvidni iz Tabele 4.

TABELA 4: ZAKONSKI STAN ANKETIRANCEV.

Zakonski stan	Število odgovorov	Odstotek
Poročen	598	83,8
Samski	54	7,6
Razvezan	16	2,2
Vdovec	18	2,5
Zunaj zakonska skupnost	28	3,9
Skupaj	714	100

Kot je razvidno iz gornje tabele, je podatek o zakonskem stanu navedlo 714 anketirancev, od tega jih je bilo 598 ali 83,8% poročenih, 54 ali 7,6% anketirancev je bilo samskih in 16 anketirancev ali 2,2% je bilo razvezanih, 18 anketirancev ali 2,5% je bilo ovdovelih, 28 anketirancev ali 3,9 pa je živel v izvenzakonski skupnosti.

Anketiranci so navedli tudi podatke o kraju stalnega bivališča. Podatki so razvidni iz Tabele 5.

TABELA 5: KRAJ BIVANJA ANKETIRANCEV.

Kraj bivanja	Število odgovorov	Odstotek
Vas	327	45,7
Trg	114	15,9
Malo mesto	197	27,6
Veliko mesto	77	10,8
Skupaj	715	100

Kot je razvidno iz gornje tabele je podatek o kraju bivanja navedlo 715 anketirancev. Največ anketirancev, in sicer 327 ali 45,7% je živel na vasi, sledi 197 anketirancev ali 27,6%, ki so živeli v malem mestu, ter 114 anketirancev ali 15,9%, ki so navedli, da živijo v trgu, ter 77 anketirancev ali 10,8%, ki so živeli v velikem mestu.

Anketiranci so navedli tudi upravno enoto pod območje katere sodi njihova občina (območje vsake v anketo zajete policijske postaje se teritorialno pokriva z območjem upravne enote). Konkretni podatki so razvidni iz Tabele 6.

TABELA 6: ŠTEVILO ANKETIRANCEV PO UPRAVNIH ENOTAH.

Upravna enota	Število odgovorov	Odstotek
Celje	35	4,9
Velenje	25	3,5
Laško	17	2,4
Slovenske Konjice	18	2,5
Žalec	6	0,8
Mozirje	21	2,9
Šentjur pri Celju	11	1,5
Krško	8	1,1
Sevnica	7	1,0
Koper	9	1,3
Izola	1	0,1
Piran	5	0,7
Radovljica	24	3,3
Škofja Loka	32	4,5
Ljubljana Center	5	0,7
Ljubljana Vič	33	4,6
Ljubljana Šiška	8	1,1
Ljubljana Bežigrad	7	1,0
Ljubljana Moste	7	1,0
Trbovlje	31	4,3
Domžale	41	5,7
Grosuplje	17	2,4
Vrhnika	21	2,9
Kamnik	19	2,6
Litija	15	2,1
Ptuj	38	5,3
Slovenska Bistrica	12	1,7
Šentilj	12	1,7
Lenart	21	2,9
Murska Sobota	52	7,2
Nova Gorica	34	4,7
Ajdovščina	13	1,8
Idrija	8	1,1
Tolmin	9	1,3
Novo mesto	36	5,0
Trebnje	2	0,3
Postojna	19	2,6
Ravne na Koroškem	25	3,5
Slovenj Gradec	14	1,9
Skupaj	718	100

Analiza odgovorov anketirancev

V nadaljevanju si pogledjmo rezultate odgovorov anketirancev. Tem smo zastavili več skupin vprašanj, ki so se nanašala na delo policijskih postaj, pod katere območje sodi njihova občina. Skupine vprašanj so se nanašale na naslednja področja:

- * Stopnja zadovoljstva z delom policijske postaje.
- * Stopnja varnostnega počutja v kraju bivanja.
- * Stopnja podpore policijskemu delu.
- * Ocena možnosti in želja vpliva na delo policijske postaje.
- * Stopnja zadovoljstva s posameznimi segmenti dela policijske postaje.

Stopnja zadovoljstva anketirancev z delom policijske postaje

V okviru prve skupine vprašanj, ki so se nanašala na stopnjo zadovoljstva z delom policijske postaje, so anketiranci odgovarjali na naslednja vprašanja:

- * V kolikšni meri je delo policistov vaše policijske postaje uspešno?
- * V kolikšni meri je delo policistov vaše policijske postaje zakonito?
- * V kolikšni meri obravnava vaša policijska postaja vse osebe nepristransko?
- * V kolikšni meri ste zadovoljni z delom policistov vaše policijske postaje?

Rezultati odgovora anketirancev na to skupino vprašanj so razvidni iz Tabele 7.

TABELA 7: ODGOVORI ANKETIRANCEV NA SKUPINO VPRAŠANJ V ZVEZI S STOPNJO ZADOVOLJSTVA Z DELOM POLICIJSKE POSTAJE.

	Število odgovorov	Srednja vrednost odgovorov	Standardni odklon
Je delo policistov vaše policijske postaje uspešno	701	3,22	0,74
Je delo policistov vaše policijske postaje zakonito	688	3,88	0,67
Obravnava vaša policijska postaja vse osebe nepristransko	681	3,24	0,91
Ste zadovoljni z delom policistov vaše policijske postaje	703	3,36	0,94

Iz gornje tabele lahko vidimo, da anketiranci z najvišjo oceno ocenjujejo zakonitost dela policijskih postaj, sledi zadovoljstvo z delom policistov policijskih postaj, nižje anketiranci ocenjujejo nepristranskost obravnave vseh oseb s strani policistov njihovih policijskih postaj, najslabše pa anketiranci ocenjujejo uspešnost dela policijskih postaj.

Zanimalo nas je tudi, če obstaja povezanost med starostjo anketirancev in njihovo izobrazbeno strukturo na eni strani ter med omenjenimi spremenljivkami te skupine. Za omenjene spremenljivke smo opravili analizo povezanosti (Pearsonov korelacijski koeficient). Statistično pomembne povezave so prikazane na Tabeli 8.

TABELA 8: IZRAČUN KORELACIJ MED POSAMEZNIMI SPREMENLJIVKAMI.

	Starost anketirancev	Izobrazba anketirancev
Je delo policistov vaše policijske postaje uspešno		
Je delo policistov vaše policijske postaje zakonito		,115**
Obravnava vaša policijska postaja vse osebe nepristransko	,099**	
Ste zadovoljni z delom policistov vaše policijske postaje		

** $p = 0.01$.

* $p = 0.05$

Iz gornje tabele lahko ugotovimo, da se starost anketirancev pozitivno povezuje z oceno, da policijske postaje obravnavajo vse osebe nepristransko. To pomeni, da starejši anketiranci bolj pogosto pozitivno ocenjujejo, da policijske postaje obravnavajo vse osebe nepristransko, kot mlajši anketiranci. Izobrazba anketirancev pa se pozitivno povezuje z oceno anketirancev, da je delo policistov policijskih postaj zakonito, kar pomeni, da bolj izobraženi anketiranci pogosteje pozitivno ocenjujejo zakonitost dela policistov policijskih postaj kot manj izobraženi anketiranci.

V nadaljevanju smo opravili tudi analizo razlik glede na spol anketirancev. Pri tem smo ugotovili, da glede na spol anketirancev ne prihaja do statistično pomembnih razlik pri nobeni spremenljivki te skupine.

Stopnja varnostnega počutja anketirancev v kraju bivanja

V okviru druge skupine vprašanj, ki so se nanašala na stopnjo zadovoljstva z delom policijske postaje, so anketiranci odgovarjali na naslednja vprašanja:

- * V kolikšni meri se podnevi počutite varne v svojem bivalnem okolju?
- * V kolikšni meri se ponoči počutite varne v svojem bivalnem okolju?

- * V kolikšni meri se zaradi strahu pred nevarnostmi v večernem in nočnem času izogibate določenim predelom vašega mesta in ali kraja ali za to ne greste ven?

Rezultati odgovor anketirancev na to skupino vprašanj so razvidni iz Tabele 9.

TABELA 9: ODGOVORI ANKETIRANCEV NA SKUPINO VPRAŠANJ V ZVEZI S STOPNJO VARNOSTNEGA POČUTJA V KRAJU BIVANJA.

	Število odgovorov	Srednja vrednost odgovorov	Standardni odklon
Se podnevi počutite varne v svojem bivalnem okolju	707	4,22	0,75
Se ponoči počutite varne v svojem bivalnem okolju	704	3,75	0,92
Se zaradi strahu pred nevarnostmi v večernem in nočnem času izogibate določenim predelom vašega mesta ali kraja ali za to ne greste ven	705	1,87	1,09

Iz gornje tabele lahko vidimo, da anketiranci z najvišjo oceno ocenjujejo stopnjo varnostnega počutja v svojem bivalnem okolju podnevi, da pa se anketiranci v svojem bivalnem okolju ponoči počutijo že precej manj varne. Tudi podatek o izogibanju določenim predelom mest ali krajev zaradi nevarnosti je relativno ugoden, saj anketiranci ocenjujejo, da to počno v manjši meri.

Zanimalo nas je tudi, če obstaja povezanost med starostjo anketirancev in njihovo izobrazbeno strukturo na eni strani ter med omenjenimi spremenljivkami te skupine. Za omenjene spremenljivke smo opravili analizo povezanosti (Pearsonov korelacijski koeficient). Statistično pomembne povezave so prikazane v Tabeli 10.

TABELA 10: IZRAČUN KORELACIJ MED POSAMEZNIMI SPREMENLJIVKAMI.

	Starost anketirancev	Izobrazba anketirancev
Se podnevi počutite varne v svojem bivalnem okolju	-,124**	
Se ponoči počutite varne v svojem bivalnem okolju	-,077**	
Se zaradi strahu pred ne varnostmi v večernem in nočnem času izogibate določenim predelom vašega mesta ali kraja ali za to ne greste ven		

** p = 0.01.

* p = 0.05

Iz gornje tabele lahko ugotovimo, da se starost anketirancev negativno povezuje s stopnjo varnostnega občutka v kraju bivanja podnevi in ponoči. To pomeni, da se starejši anketiranci tako podnevi kot tudi ponoči počutijo manj varne v svojih bivalnih okoljih kot mlajši anketiranci. Nadalje lahko vidimo, da se izobrazbena struktura anketirancev ne povezuje z nobeno spremenljivko te skupine.

V nadaljevanju smo tudi za to skupino spremenljivk opravili analizo razlik glede na spol anketirancev. Pri tem smo ugotovili, da glede na spol anketirancev ne prihaja do statistično pomembnih razlik pri nobeni spremenljivki te skupine.

Stopnja podpore anketirancev policijskemu delu

V okviru tretje skupine vprašanj, ki so se nanašala na stopnjo zadovoljstva z delom policijske postaje, so anketiranci odgovarjali na naslednja vprašanja:

- * V kolikšni meri ste seznanjeni z delom policijske postaje?
- * V kolikšni meri ste pripravljeni sodelovati s policisti vaše policijske postaje pri reševanju varnostnih problemov vašega kraja?
- * V kolikšni meri ste pripravljeni sodelovati s policisti vaše policijske postaje pri reševanju vaših morebitnih varnostnih problemov?
- * V kolikšni meri uživajo policisti vaše policijske postaje, pri opravljanju svojih nalog, vašo podporo?

Rezultati odgovor anketirancev na to skupino vprašanj so razvidni iz Tabele 11.

TABELA 11: ODGOVORI ANKETIRANCEV NA SKUPINO VPRAŠANJ V ZVEZI S STOPNJO PODPORE POLICIJSKEMU DELU.

	Število odgovorov	Srednja vrednost odgovorov	Standardni odklon
Ste seznanjeni z delom policijske postaje	706	2,96	0,97
Ste pripravljeni sodelovati s policisti vaše policijske postaje pri reševanju varnostnih problemov vašega kraja	704	4,00	0,85
Ste pripravljeni sodelovati s policisti vaše policijske postaje pri reševanju vaših morebitnih varnostnih problemov	699	4,13	0,81
Uživajo policisti vaše policijske postaje, pri opravljanju svojih nalog, vašo podporo	699	4,02	0,86

Iz gornje tabele lahko vidimo, da anketiranci z najvišjo oceno ocenjujejo njihovo pripravljenost za sodelovanje s policisti policijskih postaj pri reševanju morebitnih lastnih varnostnih problemov, sledi stopnja splošne podpore anketirancev delu policijskih postaj, nato sledi pripravljenost anketirancev za sodelovanje s policijskimi postajami pri reševanju varnostnih problemov njihovega kraja bivanja, najmanj pa so anketiranci seznanjeni z delom policijskih postaj v kraju bivanja.

Zanimalo nas je tudi, če obstaja povezanost med starostjo anketirancev in njihovo izobrazbeno strukturo na eni strani ter med omenjenimi spremenljivkami te skupine. Za omenjene spremenljivke smo opravili analizo povezanosti (Pearsonov korelacijski koeficient).

Ugotovili smo, da se starost anketirancev, kot tudi njihova izobrazbena struktura, ne povezuje z nobeno spremenljivko te skupine.

V nadaljevanju smo tudi za to skupino spremenljivk opravili analize razlik glede na spol anketirancev. Pri tem smo ugotovili, da glede na spol anketirancev ne prihaja do statistično pomembnih razlik pri nobeni spremenljivki te skupine.

Ocena možnosti in želja vpliva anketirancev na delo policijske postaje

V okviru četrte skupine vprašanj, ki so se nanašala na želje in možnosti anketirancev, da vplivajo na delo policijskih postaj, smo anketirancem zastavili samo naslednji dve vprašanji:

- * Ali lahko vplivate na delo vaše policijske postaje?
- * Ali želite vplivati na delo vaše policijske postaje?

Rezultati odgovor anketirancev na to skupino vprašanj so razvidni iz Tabele 12.

TABELA 12: ODGOVORI ANKETIRANCEV V ZVEZI Z MOŽNOSTMI IN ŽELJAMI, DA VPLIVAJO NA DELO POLICIJSKIH POSTAJ.

	Število odgovorov	Srednja vrednost odgovorov	Standardni odklon
Lahko vplivate na delo vaše policijske postaje	701	2,01	0,94
Želite vplivati na delo vaše policijske postaje	696	3,24	1,06

Iz gornje tabele lahko vidimo, da anketiranci relativno zelo nizko ocenjujejo svoje možnosti, da bi vplivali na delo policijskih postaj, očitno pa so njihove želje po vplivu na delo policijskih postaj bistveno višje.

Zanimalo nas je tudi, če obstaja povezanost med starostjo anketirancev in njihovo izobrazbeno strukturo na eni strani ter med omenjenimi spremenljivkami te skupine. Za omenjene spremenljivke smo opravili analizo povezanosti (Pearsonov korelacijski koeficient).

Ugotovili smo, da se starost anketirancev in njihova izobrazbena struktura ne povezuje z nobeno spremenljivko te skupine.

V nadaljevanju smo tudi za to skupino spremenljivk opravili analizo razlik glede na spol anketirancev. Pri tem smo ugotovili, da glede na spol anketirancev ne prihaja do statistično pomembnih razlik pri nobeni spremenljivki te skupine.

Stopnja zadovoljstva anketirancev s posameznimi segmenti dela policijskih postaj

V okviru pete skupine vprašanj, ki so se nanašala na stopnjo zadovoljstva anketirancev s posameznimi segmenti dela policijskih postaj, smo anketirancem zastavili naslednja vprašanja:

- * V kolikšni meri ste zadovoljni z zakonitostjo dela policistov?
- * V kolikšni meri ste zadovoljni z nepristranskostjo pri obravnavanju vseh posameznikov?
- * V kolikšni meri ste zadovoljni z vljudnostjo policistov pri postopkih?
- * V kolikšni meri ste zadovoljni z uspešnostjo policistov pri preganjanju kršiteljev zakonov?

- * V kolikšni meri ste zadovoljni s hitrostjo ukrepanja pri interventnih primerih?
- * V kolikšni meri ste zadovoljni z načinom obveščanja javnosti o policijskem delu?
- * V kolikšni meri ste zadovoljni s pripravljenostjo policistov za pomoč posameznikom?
- * V kolikšni meri ste zadovoljni s skrbjo za oškodovance in žrtve inkriminiranih dejanj?
- * V kolikšni meri ste zadovoljni s prizadevanji za varnost s preventivnimi nasveti?

Rezultati odgovorov anketirancev na to skupino vprašanj so razvidni iz Tabele 13.

TABELA 13: ODGOVORI ANKETIRANCEV V ZVEZI S STOPNJO ZADOVOLJSTVA S POSAMEZNIMI SEGMENTI DELA POLICIJSKIH POSTAJ.

	Število odgovorov	Srednja vrednost odgovorov	Standardni odklon
Z zakonitostjo dela policistov	684	3,56	0,70
Z nepristranskostjo pri obravnavanju vseh posameznikov	682	3,30	0,86
Z vljudnostjo policistov pri postopkih	706	3,53	0,85
Z uspešnostjo policistov pri preganjanju kršiteljev zakonov	702	2,88	0,88
S hitrostjo ukrepanja pri interventnih primerih	704	3,21	0,94
Z načinom obveščanja javnosti o policijskem delu	707	2,93	0,99
S pripravljenostjo policistov za pomoč posameznikom	699	3,44	0,88
S skrbjo za oškodovance in žrtve inkriminiranih dejanj	688	3,20	0,85
S prizadevanji za varnost s preventivnimi nasveti	700	3,35	0,95

Iz gornje tabele lahko razberemo, da anketiranci najvišje ocenjujejo zadovoljstvo z zakonitostjo dela policistov policijskih postaj, sledi zadovoljstvo z vljudnostjo policistov in pripravljenost policistov za pomoč posameznikom. Nekoliko slabše anketiranci ocenjujejo prizadevanja policistov za varnost s preventivnimi nasveti, nepristranskost policistov pri obravnavanju posameznikov in hitrost policistov pri ukrepanju v interventnih primerih. Najslabše pa anketiranci ocenjujejo skrb policistov za oškodovance in žrtve inkriminiranih dejanj, zadovoljstvo z načinom obveščanja javnosti in uspešnost policistov pri preganjanju kršiteljev.

Zanimalo nas je tudi, če obstaja povezanost med starostjo anketirancev in njihovo izobrazbeno strukturo na eni strani ter med omenjenimi spremenljivkami te skupine. Za omenjene spremenljivke smo opravili analizo povezanosti (Pearsonov korelacijski koeficient). Statistično pomembne povezave so prikazane v Tabeli 14.

TABELA 14: IZRAČUN KORELACIJ MED POSAMEZNIMI SPREMENLJIVKAMI.

	Starost anketirancev	Izobrazba anketirancev
Z zakonitostjo dela policistov		,094**
Z nepristranskostjo pri obravnavanju vseh posameznikov		,091*
Z vljudnostjo policistov pri postopkih		
Z uspešnostjo policistov pri preganjanju kršiteljev zakonov	,122**	-,092*
S hitrostjo ukrepanja pri interventnih primerih		
Z načinom obveščanja javnosti o policijskem delu		
S pripravljenostjo policistov za pomoč posameznikom	,116**	
S skrbjo za oškodovance in žrtve inkriminiranih dejanj	,129**	-,081*
S prizadevanji za varnost s preventivnimi nasveti		-,076*

** p = 0.01.

* p = 0.05

Iz gornje tabele lahko ugotovimo, da se starost anketirancev pozitivno povezuje z oceno, da policisti uspešno preganjajo kršitelje zakonov, pripravljenost policistov za pomoč posameznikom in skrbjo policistov za oškodovance in žrtve inkriminiranih dejanj. To pomeni, da starejši anketiranci bolj pogosto pozitivno ocenjujejo, da policisti uspešno preganjajo kršitelje zakonov, da so policisti pripravljeni pomagati posameznikom in da skrbijo za oškodovance in žrtve inkriminiranih dejanj kot mlajši anketiranci.

Prav tako lahko vidimo, da se izobrazba anketirancev pozitivno povezuje z oceno anketirancev, da policisti zakonito opravljajo svoje delo in da policisti nepristransko obravnavajo vse posameznike. To pomeni, da višje izobraženi anketiranci bolj pogosto pozitivno ocenjujejo zakonitost opravljanja nalog policistov in nepristranskost policistov pri obravnavanju posameznikov kot nižje izobraženi anketiranci.

Vidimo, da se izobrazba anketirancev negativno povezuje z uspešnostjo policistov pri preganjanju kršiteljev zakonov in skrbjo policistov za oškodovance in žrtve kaznivih dejanj ter z oceno anketirancev o prizadevanjih policistov za varnost s preventivnimi nasveti. To pomeni, da višje izobraženi anketiranci manj pogosto pozitivno ocenjujejo uspešnost policistov pri preganjanju kršiteljev zakonov, skrb policistov za oškodovance in žrtve kaznivih dejanj ter prizadevanja policistov za varnost s preventivnimi nasveti kot nižje izobraženi anketiranci.

V nadaljevanju smo opravili tudi analizo razlik glede na spol anketirancev. Pri tem smo ugotovili, da glede na spol anketirancev prihaja do statistično pomembnih razlik pri spremenljivki:

- * V kolikšni meri ste zadovoljni s prizadevanji za varnost s preventivnimi nasveti; ($t = -1,97$; $p = 0,50$), saj moški anketiranci nižje ocenjujejo prizadevanja policistov za varnost s preventivnimi nasveti (srednja vrednost 3,32) kot ženske (srednja vrednost 3,51).

Pregled rezultatov po skupinah spremenljivk (izvedene spremenljivke)

V nadaljevanju smo želeli opraviti tudi pregled ocen anketirancev glede na skupine spremenljivk (izvedene spremenljivke), in sicer po že omenjenih skupinah spremenljivk:

- * Stopnja zadovoljstva z delom policijske postaje.
- * Stopnja varnostnega počutja v kraju bivanja.
- * Stopnja podpore policijskemu delu.
- * Ocena možnosti in želja vplivanja na delo policijske postaje.
- * Stopnja zadovoljstva s posameznimi segmenti dela policijske postaje.

Rezultati odgovorov anketirancev so razvidni iz Tabele: 15.

TABELA 15: ODGOVORI ANKETIRANCEV GLEDE NA SKUPINE SPREMENLJIVK.

	Število odgovorov	Srednja vrednost odgovorov	Standardni odklon
Stopnja zadovoljstva z delom policijske postaje	670	3,48	0,66
Stopnja varnostnega počutja v kraju bivanja	702	3,28	0,50
Stopnja podpore policijskemu delu	694	3,78	0,65
Ocena možnosti in želja vpliva na delo policijske postaje	692	2,62	0,79
Stopnja zadovoljstva s posameznimi segmenti dela policijske postaje	660	3,29	0,62

Kot lahko razberemo iz gornje tabele, anketiranci najboljše ocenjujejo stopnjo svoje podpore policijskemu delu, sledi stopnja zadovoljstva z delom policijskih postaj, nekoliko nižje anketiranci ocenjujejo stopnjo zadovoljstva s posameznimi segmenti dela policijskih postaj in stopnjo varnostnega počutja v kraju bivanja, najslabše pa anketiranci ocenjujejo možnosti in želje po vplivanju na delo policijskih postaj.

V nadaljevanju si še pogledjmo, če obstaja povezanost med starostjo anketirancev in njihovo izobrazbeno strukturo na eni strani ter med omenjenimi skupinami spremenljivkami. Za omenjene skupine spremenljivk smo opravili analizo povezanosti (Pearsonov korelacijski koeficient). Statistično pomembne povezave so prikazane v Tabeli 16.

TABELA 16: IZRAČUN KORELACIJ MED POSAMEZNIMI SPREMENLJIVKAMI.

	Starost anketirancev	Izobrazba anketirancev
Stopnja zadovoljstva z delom policijske postaje		
Stopnja varnostnega počutja v kraju bivanja		
Stopnja podpore policijskemu delu		
Ocena možnosti in želja vpliva na delo policijske postaje		
Stopnja zadovoljstva s posameznimi segmenti dela policijske postaje	,088*	

Iz gornje tabele lahko vidimo, da se starost anketirancev pozitivno povezuje samo s skupino spremenljivk, ki govori o stopnji zadovoljstva s posameznimi segmenti dela policijskih postaj. To pomeni, da starejši anketiranci bolj pogosto pozitivno ocenjujejo posamezne segmente dela policijskih postaj kot mlajši anketiranci.

Za izvedene skupine spremenljivk smo opravili analizo razlik glede na spol anketirancev. Ugotovili smo, da v nobenem primeru glede na spol anketirancev ne prihaja do statistično pomembnih razlik med anketiranci.

Ugotovitve

Izhajajoč iz gornjih rezultatov lahko zaključimo naslednje:

- * Župani in svetniki občin z najvišjo oceno ocenjujejo zakonitost dela policijskih postaj (3,88), sledi zadovoljstvo z delom policistov policijskih postaj (3,36), nižje ocenjujejo nepristranskost obravnave vseh oseb s strani policijskih postaj (3,24), najslabše pa ocenjujejo uspešnost dela policijskih postaj (3,22). Starejši župani in svetniki bolj pogosto pozitivno ocenjujejo, da policijske postaje obravnavajo vse osebe nepristransko, kot mlajši župani in svetniki, prav tako višje izobraženi župani in svetniki bolj pogosto pozitivno ocenjujejo zakonitost dela policistov policijskih postaj ter nepristranskost obravnave vseh oseb s strani policijskih postaj kot nižje izobraženi župani in svetniki.
- * Župani in svetniki z najvišjo oceno ocenjujejo stopnjo varnostnega počutja v svojem bivalnem okolju podnevi (4,22), nadalje vidimo, da se župani in svetniki v svojem bivalnem okolju ponoči počutijo že precej manj varne (3,75). Tudi podatek o izogibanju določenim predelom mest ali krajev zaradi nevarnosti je relativno ugoden, saj župani in svetniki ocenjujejo, da to počno v manjši meri (1,87). Starejši župani in svetniki se tako podnevi kot tudi ponoči počutijo manj varne v svojih bivalnih okoljih kot mlajši župani in svetniki.
- * Župani in svetniki z najvišjo oceno ocenjujejo njihovo pripravljenost za sodelovanje s policisti policijskih postaj pri reševanju svojih morebitnih varnostnih problemov (4,13), sledi stopnja splošne podpore županov in svetnikov delupolijskih postaj (4,02), nato sledi njihova pripravljenost za sodelovanje s policijskimi postajami pri reševanju varnostnih problemov njihovega kraja bivanja (4,00), najmanj pa so župani in svetniki seznanjeni z delom policijskih postaj v kraju bivanja (2,96).
- * Župani in svetniki relativno zelo nizko ocenjujejo svoje možnosti, da bi vplivali na delo policijskih postaj (2,01), očitno pa so njihove želje po vplivu na delo policijskih postaj bistveno višje (3,24).
- * Župani in svetniki najvišje ocenjujejo zadovoljstvo z zakonitostjo dela policistov policijskih postaj (3,56), sledi zadovoljstvo z vljudnostjo policistov (3,53) in pripravljenost policistov za pomoč posameznikom (3,44). Nekoliko slabše župani in svetniki ocenjujejo prizadevanja policistov za varnost s preventivnimi nasveti (3,35), nepristranskost policistov pri obravnavanju posameznikov (3,30) in hitrost policistov pri ukrepanju v interventnih primerih (3,21).

Najslabše pa župani in svetniki ocenjujejo skrb policistov za oškodovance in žrtve inkriminiranih dejanj (3,20), zadovoljstvo z načinom obveščanja javnosti (2,92) in uspešnost policistov pri preganjanju kršiteljev (2,88). Starejši župani in svetniki bolj pogosto pozitivno ocenjujejo, da policisti uspešno preganjajo kršitelje zakonov, da so policisti pripravljeni pomagati posameznikom in da skrbijo za oškodovance in žrtve inkriminiranih dejanj, kot mlajši. Višje izobraženi župani in svetniki bolj pogosto pozitivno ocenjujejo zakonitost opravljanja nalog policistov in nepristranskost policistov pri obravnavanju posameznikov kot nižje izobraženi, hkrati pa višje izobraženi župani in svetniki manj pogosto pozitivno ocenjujejo uspešnost policistov pri preganjanju kršiteljev zakonov, skrb policistov za oškodovance in žrtve kaznivih dejanj ter prizadevanja policistov za varnost s preventivnimi nasveti, kot nižje izobraženi.

Moški župani in svetniki nižje ocenjujejo prizadevanja policistov za varnost s preventivnimi nasveti kot ženske.

- * Župani in svetniki najbolje ocenjujejo stopnjo svoje podpore policijskemu delu (3,78), sledi stopnja zadovoljstva z delom policijskih postaj (3,48), nekoliko nižje ocenjujejo stopnjo zadovoljstva s posameznimi segmenti dela policijskih postaj (3,29) in stopnjo varnostnega počutja v kraju bivanja (3,28). Najslabše pa župani in svetniki ocenjujejo možnosti in želje po vplivanju na delo policijskih postaj (2,62). Starejši župani in svetniki bolj pogosto pozitivno ocenjujejo posamezne segmente dela policijskih postaj kot mlajši.

LITERATURA

- Bloch, P. B., Weidman, D. R. (1975): *Managing Criminal Investigations*, Washington, Urban Inst., Washington DC.
- Harmon, M. M. (1981): *Action Theory for Public Administration*. Longman, George Washington University.
- Hunter, D. R. (1990): *Three Models of Policing*. Police Studies.
- Leclerc, M. (1988): Principes d'autorité, de commandement et d'éthique au sein des corps policiers. *Revue Internationale de Criminologie et de Police Technique*, 203 - 213.
- Masterson, K.W. (1989): Projecting the Police Role in Society. *The Police Journal*, 62, 4 - 12.
- More, W. H., Wegener, W. F., Miller, S. L. (1999): *Effective police supervision*. Third Edition. Anderson Publishing Co. Cincinnati.
- Richards, G. (1992): Effective Police - Community Relations are the Cornerstone of the Prevention and Detection of Crime. *The Police Journal*, 10 - 20.

MUSLIMANI V ZAHODNI EVROPI MED INTEGRACIJO IN GETOIZACIJO

Povzetek. *Tematika članka so muslimanske verske manjšine v zahodni Evropi. Večina raziskovalcev se strinja, da v zahodni Evropi živi od 12 do 15 milijonov muslimanov, njihovo število pa zaradi stalnega priseljevanja in razmeroma visoke natalitete hitro narašča. Muslimanske manjšine v zahodni Evropi so večinoma posledica ekonomskih imigracij. Največ zahodnoevropskih muslimanov je naseljenih v treh najštevilčnejših državah (Nemčiji, Franciji in Veliki Britaniji). Zato je v članku tudi obravnavan položaj muslimanov v omenjenih treh državah, in sicer predvsem z vidika njihove integriranosti oziroma getoiziranosti znotraj družbe - gostiteljice. Temeljna ugotovitev je, da so muslimani, kljub dejstvu, da praviloma opravljajo najslabše plačana dela, v ekonomskem smislu vključeni v družbo, politično in kulturno pa ne. Najslabši je njihov položaj v Nemčiji, kjer je etnocentrični koncept nemškega naroda (Blut und Boden) do nedavnega onemogočal, da bi nemški muslimani - ti so večinoma turškega porekla - pridobili državljanstvo. V zadnjih letih se tudi med muslimani v zahodni Evropi širijo bolj fundamentalistične interpretacije islama: ta pojav je posledica tako procesov v širšem islamskem svetu kot tudi odziv na marginaliziranost muslimanov v državah - gostiteljicah.*

Ključni pojmi: *muslimani, zahodna Evropa, verska manjšina, integracija, multikulturnost, nacionalizem, ksenofobija, islamski fundamentalizem*

Uvod

V uvodu je treba poudariti, da so predmet obravnave muslimanske verske manjšine v zahodnoevropskih državah, ki so se pojavile v zadnjega pol stoletja predvsem zaradi ekonomsko motiviranega priseljevanja muslimanov iz Male Azije, severne Afrike, Bližnjega vzhoda in indijske podceline. Ob tem pa je zgodovinsko dokazano dejstvo, da je islam, kot najmlajša od treh tako imenovanih abrahamskih monoteističnih religij (poleg židovstva in krščanstva), navzlic globoko zakoreninjenemu in nenehno poudarjanemu ideološkemu konceptu o Evropi kot monoreligi-

* Mag. Marko Osolnik, novinar Dela.

ozni (krščanski) celini, že od začetka 7. stoletja, ko so arabsko-islamski osvajalci začeli osvajati Pirenejski polotok, v Evropi prisotna religija, ki je na številnih področjih (znanost, arhitektura, kulinarika itn.) močno obogatila evropsko civilizacijo.

V tem kontekstu je zanimivo stališče ameriškega sociologa religije Krishnana Kumarja o genezi konfliktnega odnosa med (krščansko) Evropo in islamskim svetom: "Evidentno je, da je glavni razlog za strah in sovražnost Evrope do muslimanskih ljudstev strah in tesnoba, ki izvirata iz bližine. Muslimani so namreč sodelovali pri formaciji Evrope, in sicer ne le kot drugi in drugačni, temveč tudi neposredno kot filozofi, znanstveniki in učenjaki. Le kakšno bi bilo, denimo, intelektualno ozračje v evropskem srednjem veku brez del Avicenne, Averroesa, Ibn Khalduna in ostalih arabskih mislecev, ki so prevzeli in naprej razvijali znanost in kulturo stare Grčije in Rima?" (Kumar, 2002: 57)

Vzajemno vplivanje med Evropo in muslimanskim svetom je treba še bolj izpostaviti zlasti po napadih islamističnih teroristov na New York in Washington 11. septembra 2001; ti tragični dogodki so namreč povzročili, da se je med pripadniki političnih elit zahodnih držav in v vsej mednarodni javnosti vnovič močno uveljavila redukcionistična teza ameriškega politologa Samuela Huntingtona o prihajajočem spopadu civilizacij (še posebej med zahodno in islamsko). Dejstvo je, da ta in njej podobne teorije predstavljajo nevarno poenostavljanje zelo kompleksnih sodobnih mednarodnih odnosov, vendar pa se hkrati ne smemo prepustiti škodljivi iluziji, da je nenehna napetost v odnosih med (post)krščanskim Zahodom in islamskim svetom samo posledica sovražnega delovanja peščice skrajnežev na obeh straneh. Ne, obstajajo številni zgodovinski, ekonomski, politični in teološko-kulturološki dejavniki in procesi, ki so odgovorni za nerazumevanje in posledična trenja med Zahodom in islamom. Naj naštejemo le nekatere: socioekonomska neenakost med razvitimi postindustrijskimi državami zahodne Evrope in Severne Amerike na eni ter gospodarsko pretežno nerazvitimi muslimanskimi državami na drugi strani, vzajemni predsodki in občutek sovražnosti, ki izvirajo že iz obdobja križarskih vojn v 12. in 13. stoletju, izraelsko-palestinski konflikt, zahodna (predvsem ameriška) podpora skorumpiranim fevdalnim ali diktatorskim režimom v arabsko-muslimanskem svetu v zameno za razmeroma poceni nafto itn.

Muslimani v zahodni Evropi so, če se izrazimo v metafori, predvsem most med obema civilizacijama, hkrati pa tudi populacija, na kateri se lomijo kopja predsodkov in antagonizma med njima.

Koliko je Muslimanov v zahodni Evropi in kdo so?

Natančnega števila privrženecv Alaha in preroka Mohameda v zahodni Evropi ni mogoče ugotoviti; zaradi nenehnega, večinoma ilegalnega, priseljevanja to namreč stalno narašča, poleg tega pa številne zahodnoevropske države pri popisih prebivalstva svojih državljanov in tujcev, ki bodisi stalno bodisi začasno bivajo v državi, ne sprašujejo po verski pripadnosti. Kot navaja raziskovalka na Centru za bližnjevzhodne študije pri univerzi Harvard Jocelyn Cesari, so se leta 2001 ocene o skupnem številu muslimanov v zahodni Evropi gibale med 12 in 15 milijonov, ta

številka pa zaradi stalnega priseljevanja in večinoma visoke natalitete zahodnoevropskih muslimanov hitro narašča (Cesari, 2001: 11).

Največ zahodnoevropskih muslimanov prebiva v Franciji (približno 5 milijonov), sledi pa ji Nemčija (okoli 3,5 milijona). V Veliki Britaniji živi od 1,5 do 2 milijona muslimanov, nekaj več kot milijon muslimanov pa živi v državah Beneluksa. Več sto tisoč Alahovih vernikov je naseljenih še v Španiji, Italiji in skandinavskih državah. Iz navedenih statističnih podatkov lahko naredimo pomenljiv sklep: muslimani predstavljajo od 3 do 5 odstotkov celotnega prebivalstva zahodne Evrope, islam pa je za katolicizmom in protestantizmom tretja najbolj številčna veroizpoved na zahodu Stare celine (Cesari, isto). Islam je najhitreje rastoča religija v zahodni Evropi, v njegove vrste pa vstopa tudi vse več avtohtonih prebivalcev zahodne Evrope.

Zahodnoevropski muslimani so v smislu etnične pripadnosti sila heterogena populacija: največ jih je arabskega porekla iz severne Afrike (ti so naseljeni predvsem v Franciji, državah Beneluksa, Italiji in Španiji). Muslimani v Nemčiji in Avstriji izvirajo zlasti iz Turčije (bodisi etnični Turki bodisi Kurdi), v manjši meri pa tudi iz avtohtonih islamskih območij na jugovzhodu Evrope (Bosna in Hercegovina, Sandžak, Kosovo, zahodna Makedonija in Albanija). Dokaj specifična skupina so britanski muslimani: ti izvirajo predvsem iz nekdanjih britanskih kolonij v južni Aziji (Pakistanci, muslimanski Indijci in Bangladežani), precej pa je tudi arabskih muslimanov. Zahodnoevropski muslimani so v veliki večini suniti¹, torej pripadniki večinske veje islama.

Glede njihovega socioekonomskega položaja je treba reči, da je pretežni del zahodnoevropskih muslimanov na dnu dohodkovne lestvice, saj opravljajo težja in slabo plačana dela, ki so med avtohtonimi prebivalci zahodnoevropskih držav nezaželena. So pa tudi izjeme: zlasti med britanskimi muslimani, ki so v treh desetletjih po 2. svetovni vojni kot prebivalci (nekdanjih) britanskih kolonij lahko pridobili britansko državljanstvo, je vse več visoko izobraženih profesionalcev, ki sodijo v srednji ali celo višji družbeni razred. Velika Britanija je tudi v tem pogledu bolj podobna ZDA kot celinski Evropi.

Kot lahko vidimo, zahodnoevropski muslimani niso demografski, etnični in religiozni monolit, ki je zmožen ogroziti obstoj evropske civilizacije, temveč gre za zelo heterogen agregat pripadnikov različnih ljudstev, jezikov in svetovnih nazorov. Cesarijeva celo meni: "S sociološkega zornega kota le stežka lahko govorimo o muslimanski skupnosti v zahodni Evropi, saj je ta domnevna skupnost preveč raznolika in zapletena" (Cesari, 2001: 13). V nadaljevanju tega članka bom obravnaval položaj islamskih skupnosti v treh največjih in najpomembnejših državah zahod-

¹ Svetovni islam se v grobem deli na večinske sunite in šiitsko manjšino (približno 10 odstotkov vseh muslimanov, geografsko pa so skoncentrirani na Iran, južni Irak ter deloma na Sirijo in Libanon). Šiizem se je razvil v drugi polovici 7. stoletja kot socialno in politično gibanje, povezano z vprašanjem, kdo ima pravico naslediti preroka Mohameda. Šiiti trdijo, da so do položaja kalifa (verski in politični voditelj muslimanov) upravičeni zgolj potomci Mohameda in njegovega zeta Alija, ki je bil četrti kalif. Šiiti tudi ne priznavajo sune: to so ustno posredovali Mohamedovi učenci, družinski člani in spremljevalci, nato pa je bila zabeležena v tako imenovanih izročilih (hadis), ki veljajo za drugi vir islamskega prava (šaria). Za šiizem sta značilna tudi osrednja vloga duhovnika (imam) in poudarjanje mučeništva za vero in pravico (Thorval, 1998: 223-224).

ne Evrope (Veliki Britaniji, Franciji in Nemčiji) in stopnjo njihove integriranosti oziroma getoiziranosti znotraj širše družbe.

Velika Britanija - potomci Radža

Večina britanskih muslimanov, izvira iz indijske podceline, ki je bila do leta 1947 del svetovnega kolonialnega imperija Združenega kraljestva². Množično priseljevanje muslimanskih in nemuslimanskih južnih Azijcev v matično Veliko Britanijo je omogočil leta 1948 sprejeti zakon o državljanstvu, ki je državljanom britanske skupnosti narodov (Commonwealth) de facto podelil britansko državljanstvo. Temeljni motiv, ki je tedanje britanske parlamentarce vodil pri sprejemanju tega zakona, je bila krepitev vezi med matično državo in njenimi belimi dominioni (kolonije z visoko stopnjo samouprave) - Kanado, Avstralijo in Novo Zelandijo. "Zakonodajalci leta 1948 pa niso predvidevali množičnega priseljevanja Indijcev in Pakistancev ter prebivalcev britanskih kolonij v Karibih. Ti migranti so se priselili v Veliko Britanijo in se zaposlili kot poceni delovna sila v industrijskih panogah, ki so bile dejavne v obnovi porušene Evrope. To niso bili tujci, temveč državljani Commonwealtha. Smeli so svobodno vstopati na ozemlje Velike Britanije, če pa so se registrirali, so uživali tudi volilno pravico," zgodovinske okoliščine, ki so botrovale začetku množičnega naseljevanja muslimanov v Veliko Britanijo, pojasnjuje francoski islamolog Gilles Kepel (Kepel, 1997: 99).

V začetnem obdobju so večino muslimanov na Otoku sestavljali samski moški, v 60. in 70. letih prejšnjega stoletja pa so se jim v okviru programa združevanja družin pridružili še družinski člani in sorodniki. Če želimo razumeti sedanjí položaj muslimanov v Veliki Britaniji, je treba poudariti, da britanska zakonodaja ščiti pred diskriminacijo pripadnike rasnih in etničnih manjšin, vendar muslimani niso priznani za tovrstno manjšino (Modood, 2001: 114).

Za islam v Veliki Britaniji je značilna tudi izjemno visoka stopnja aktivizma na verskem, šolskem in političnem področju. Kot piše Kepel, so bile prve mošeje v Veliki Britaniji ustanovljene v 50. letih (v Franciji šele v 70. letih), že v 60. letih pa so predstavniki britanskih muslimanov od oblasti zahtevali, naj sistem javnega šolstva preoblikujejo tako, da učenci islamske vere v njem ne bodo več stigmatizirani, ampak bodo lahko svobodno opravljali predpisane verske obrede in izpolnjevali zapovedi islama (zlasti nošenje islamske noše za ženske - hijab ter neuživanje svinjskega mesa in masti). Leta 1966 ustanovljeni Muslimanski sklad za izobraževanje (Muslim Education Trust) sicer vztrajno dokazuje, da so učni načrti britanskih javnih šol prežeti z moralnim relativizmom, predvsem humanistični predmeti (zgodovina, zemljepis in angleščina) pa naj bi bili obremenjeni s krščanstvom in evropocentrizmom (Kepel, 1997: 111).

Britanski muslimani so zato že v 70. letih začeli ustanavljati zasebne verske šole, v katerih se muslimanski otroci in mladina učijo tako verske predmete (zlasti

² Britansko indijsko cesarstvo (v hindiju, najbolj razširjenem jeziku podceline, se mu je reklo Radža) je leta 1947 razpadlo na formalno laično, dejansko pa pretežno hindujsko Indijsko unijo in muslimanski Pakistan. Od slednjega se je leta 1971 z vsestransko indijsko pomočjo odcepil Bangladeš (op. avtorja).

koran in islamsko pravo) kot tudi posvetne predmete. Najbolj eminentna ustanova muslimanskega šolskega sistema v Veliki Britaniji je nedvomno šola Islamia. Njen glavni ustanovitelj in sponzor je nekdanji pop pevec Cat Stevens, ki se je po spreobrnitvi v islam v začetku 80. let preimenoval v Jusufa Islama. Islamia slovi po visokih izobraževalnih standardih in poudarjeni panislamski usmerjenosti; slednja se odraža tudi v tem, da je šolski jezik (poleg angleščine) arabščina, ne pa tudi jeziki muslimanov iz indijske podceline.

Dogajanje, ki je homogeniziralo muslimansko skupnost v Veliki Britaniji in hudo zaostri njene odnose z večinskim prebivalstvom, pa je bila afera Rushdie³. Islamska ortodoksna je prišla v jasno kolizijo z načelom svobode vesti in izražanja, ki sodi v samo jedro zahodnega pojmovanja človekovih pravic. Kot meni Kepel, afera Rushdie ni le radikalizirala že tako latentno napetih odnosov med muslimansko manjšino in "krščansko" večino v Veliki Britaniji, temveč je sprožila tudi spopad za prevlado znotraj islamske skupnosti med njenimi starejšimi voditelji in njihovimi mlajšimi konkurenti; ti so praviloma visoko izobraženi, socioekonomsko uspešni, predvsem pa radikalnejši v svoji interpretaciji islama kot tradicionalni voditelji (Kepel, 1997: 127).

V tem internem merjenju moči so, kot se zdi, zmagali zagovorniki sociokulturne in politične samoizolacije muslimanov znotraj multikulturne britanske družbe. O njihovi zmagi priča tudi ustanovitev Muslimanskega parlamenta leta 1992. Njegovi ustanovitelji so v Muslimanskem manifestu (Muslim Manifesto) izrazili prepričanje, da "pridobitev britanskega državljanstva bodisi ob rojstvu bodisi skozi proces naturalizacije muslimana ne odvezuje od dolžnosti svete vojne" (po Kepel, 1997: 143). Kot so prepričani avtorji Muslimanskega manifesta, "zahodna civilizacija trpi za številnimi boleznimi uma, telesa in duše, ki so neposredna posledica nebrzdanega sekularizma" (po Kepel, isto). Edina vseobsegajoča odrešitev naj bi bila torej islamizacija Velike Britanije in vsega zahodnega sveta! To so ideje in stališča, ki že desetletja tvorijo standardni repertoar ekstremnih islamistov po vsem svetu. Kot dokazuje primer britanskih muslimanov, formalna integracija (zlasti pridobitev državljanstva) še zdaleč ne pomeni dejanske sociokulturne integracije v novo družbo.

Francija - republikanska država na preizkušnji

Etnična pripadnost muslimanov, ki so naseljeni v Franciji, se povsem razlikuje od etnične pripadnosti britanskih častilcev Alaha: francoski muslimani so praviloma Arabci, ki večinoma izvirajo iz treh držav severne Afrike (Alžirije, Maroka in Tunizije). Kot navaja francoski sociolog Michel Wieviorka, so se številni severnoafriški muslimani v 50. in 60. letih prejšnjega stoletja v Francijo priselili zato, ker so v

³ Ta je izbruhnila 14. februarja 1989, ko je takratni iranski verski in politični voditelj veliki ajatola Hendi Sajed al-Ruholah al-Musavi al-Homeini s fatvo (razglas islamske verske avtoritete) britanskega pisatelja indijsko-muslimanskega porekla Salmana Rushdieja zaradi romana *Satanski stih* (*Satanic Verses*), v katerem naj bi žalil preroka Mohameda, njegove učence in družinske člane, obsodil na smrt. Izvršitev smrtnih kazni naj bi bila dolžnost slehernega vernega muslimana (Kepel, 1997: 129).

domačih deželah kolaborirali s francoskimi kolonizatorji. Najbolj znani med njimi so bili tako imenovani harkiji (pomožne arabske enote francoske kolonialne vojske v Alžiriji, ki so po zmagi alžirskih protikolonialnih sil leta 1962 pobegnili v Francijo) (Wieviorka, 2002: 131).

Že konec 50., še posebej pa v 60. in 70. letih, so zaradi pomanjkanja domače delovne sile v industrijska središča po vsej Franciji začeli prihajati severnoafriški delovni imigranti. To so bili pretežno mladi samski moški, ki so se sprva nameravali vrniti v svoje domovine, a časnost njihovega bivanja v Franciji se je sčasoma prevesila v stalnost. Ti imigranti so bili že od vsega začetka, denimo, včlanjeni v sindikate, na področju politične zastopanosti in kulturnega izražanja pa so bili - in so še - getoizirani. Večina francoskih muslimanov živi v revnih četrteh francoskih mest. Zaradi liberalne politike podeljevanja državljanstva⁴, ima večina francoskih muslimanov tudi državljanstvo Francije.

Francoski muslimani so skoraj brez izjeme suniti, posamezne mošeje pa običajno (so)financirajo države, iz katerih izhajajo verniki, ki se zbirajo v teh mošejah⁵. Kronični problem, ki tare tamkajšnje muslimane, sta tudi prevladujoča neizobraženost in tradicionalizem imamov, kar skupaj z nezavidljivim socioekonomskim položajem vernikov ustvarja plodna tla za razcvet islamskega radikalizma.

Če so se britanski muslimani kot politična skupnost per se znotraj britanske družbe dokončno konstituirali ob aferi Rushdie, je bil takšen prelomen dogodek za njihove sovornike v Franciji afera, ki je izbruhnila 5. oktobra 1989, potem ko je ravnatelj srednje šole v mestecu Creil, v pariški regiji, trem muslimanskim učenkam prepovedal nositi hijab v šolskih prostorih, češ da takšno vedenje krši načelo laičnosti javnega šolstva, posredno pa tudi načelo ločitve verskih skupnosti od države. Ta odločitev je sprožila val ogorčenih protestov s strani muslimanskih organizacij: te so državne oblasti opozarjale, da spoštovanje verskih norm nikakor ne more predstavljati kršenje načela ločitve države in verskih skupnosti⁶.

Pomenljivo pa je dejstvo, da so tudi številni levoliberalni intelektualci, ki so načeloma naklonjeni manjšinam, javno pozivali vlado, naj ne popusti pred domnevnim grozečim vdorom religioznega in etničnega partikularizma v javne prostore. Wieviorka meni, da je ta zahteva utemeljena v jakobinskem konceptu Francije kot unitarne sekularne države, ki ne dopušča javnega izražanja idej, pogledov in simbolov, ki bi utegnili rušiti enotnost francoske očetnjave (Wieviorka, 2002: 141). Tedanja francoska vlada je odločitev o tem, ali je v javnih šolah dovoljeno nositi hijab ali ne, najprej prepustila ravnateljem, v prvi polovici 90. let pa se je v javnosti počasi izoblikovalo soglasje, da muslimanske učenke v šolskih prostorih smejo nositi hijab, širjenje verske propagande v javnih šolah pa je strogo prepovedano.

⁴ V Franciji je - tako kot tudi v številnih drugih državah - v veljavi načelo, da je vsak človek, ki se rodi na francoskem državnem ozemlju, praviloma francoski državljan (Wieviorka, 2002: 135).

⁵ Večina francoskih mošej je (so)financirana s strani Alžirije in Maroka, kar tema dvema državam omogoča (posredno) umešavanje v francoske notranje zadeve. Kot navaja tednik *The Economist*, se v zadnjih letih kot sponzorica francoskih muslimanov uveljavlja tudi Savdska Arabija, ki širi konservativno-puritanski vahabizem (*The Economist*, 10. avgust 2002: 24).

⁶ Muslimanski predstavniki so državnim oblastem med drugim (upravičeno) očitali, da dopuščajo nošenje krščanskih in judovskih verskih simbolov v javnih šolah, prepovedujejo pa islamske verske simbole. S tem naj bi oblasti grobo kršile načelo enakopravnosti državljanov (Kepel, 1997: 185).

V odnosu francoske večine do tamkajšnjih muslimanov je mogoče zaznati več odkritega protimuslimanskega rasizma kot, na primer, v Veliki Britaniji, kar je verjetno deloma tudi posledica tega, da so bili Francozi že zaradi svojega geopolitičnega položaja bolj dejavni in izpostavljeni v stoletja dolgi konfrontaciji med zahodnim in islamskim svetom kot njihovi severni sosedje, ki jih od evropske celine loči Rokavski preliv. Voditelj ksenofobične - in še posebej islamofobične - Nacionalne fronte Jean-Marie Le Pen je tako spomladi 2002 v prvem krogu predsedniških volitev osvojil kar 17 odstotkov vseh veljavnih glasov in se uvrstil v drugi krog volitev. Po navedbah Wiewiorke zastopa Nacionalna fronta interese 15 odstotkov francoskega volilnega telesa (Wiewiorka, 2002: 143).

Kot lahko vidimo, je francoski model enotne republikanske države tamkajšnji muslimanski skupnosti omogočal manj manevrskega prostora in možnosti za razvoj kolektivne identitete kot pa britanski model liberalne multikulturalnosti. V nasprotju z britanskim modelom, ki ne le dopušča, ampak celo spodbuja organiziranje manjšin in politično artikuliranje njihovih interesov, je francoski model v bistvu še vedno sovražno nastrojen do vseh družbenih skupin in procesov, ki ogrožajo zapovedano enotnost le patrie.

Nemčija - večni gastarbeiterji?

702

V Nemčiji, ki je po številu prebivalcev in gospodarski moči največja zahodno-evropska država, živi okoli 3,5 milijona muslimanov. Kar tri četrtine muslimanov v Nemčiji so turškega porekla. Ostali so Kurdi, Arabci, nekaj sto tisoč nemških častilcev Alaha pa izvirajo iz jugovzhodne Evrope (Albanci in Bošnjaki). Tako rekoč vsi nemški muslimani pripadajo sunitski veji islamske vere.

Muslimani so se pričeli naseljevati v Nemčiji konec 50. let, saj je ob hitri dinamiki gospodarske rasti v 2. svetovni vojni porušene Nemčije začelo primanjkovati domače delovne sile. Ti gostujoči delavci (Gastarbeiter) naj bi bili le začasno ostali v Nemčiji, vendar se je tudi v tem primeru začasnost kmalu prevesila v stalnost. Kar 61 odstotkov sedanjih nemških Turkov je bilo rojenih v Nemčiji oziroma tam živijo že več kot 20 let (The Economist, 20. oktober 2001: 36). Skoraj polovica nemških muslimanov je mlajša od 30 let, najhujši problemi muslimanske skupnosti v tej državi pa so brezposelnost, večinoma nizka izobrazba in vsestranska neintegritetnost v nemško družbo. Opazna je tudi močna ksenofobičnost avtohtonega prebivalstva do muslimanov.

Mošje v Nemčiji so organizirane po etničnem načelu; v praksi to pomeni, da se v večini nemških mošej pridiga v turščini, jezik molitve pa je kajpada arabščina. Glavni uradni organ nemških muslimanov je Centralni svet muslimanov, imame ter izvajanje verouka in kulturno-izobraževalne dejavnosti pa večinoma financira Turčija, kar njenim oblastem omogoča vsaj delen nadzor nad razmerami v turško-muslimanski skupnosti v Nemčiji. Le peščica nemških muslimanov je do nedavne imela nemško državljanstvo⁷, kajti nemška nacionalna identiteta (in s tem tudi

⁷ Šele leta 2000 je vladna koalicija socialdemokratov in zelenih sprejela nov zakon o državljanstvu, ki je vsem v Nemčiji rojenim otrokom tujih državljanov avtomatično podelil nemško državljanstvo (op. avtorja).

državljanstvo) temelji na etnocentričnem načelu, da je do nemškega državljanstva upravičena le oseba, ki je etnični Nemec (Nemka), torej član (članica) nemškega ljudstva (Volk). Pretežni del nemških muslimanov ima torej le delovno in bivalno vizo, nekateri pa uživajo status političnega azilanta.

Za muslimane, ki živijo v 82-milijonski Nemčiji, je tradicionalno veljalo, da so dokaj liberalni in nedosledni glede udejanjanja načel islama v vsakdanjem življenju. V zadnjem desetletju pa je tudi med nemškimi muslimani opazen trend reislamizacije in večjega javnega poudarjanja islamske verske identitete*. Ta trend je bržkone posledica krepitve islamskega fundamentalizma na mednarodni ravni, a tudi kolektivne frustracije, zaradi marginaliziranosti muslimanov v nemški družbi. Skrb vzbujajoč je tudi pojav političnega islama: v Nemčiji obstaja islamistična organizacija Milli Gorus, ki ima 27.000 članov turškega porekla. Kot organizacija islamističnih Turkov v Nemčiji je tesno povezana z islamističnimi gibanji v matični Turčiji. Do decembra 2001, ko so jo nemške oblasti prepovedale, je v Nemčiji delovala tudi skrajna islamistična skupina Kalifova država, katere voditelj Metin Kaplan je odkrito razglašal, da je treba Nemčijo z vsemi razpoložljivimi sredstvi čim prej islamizirati. (Verfassungsschutzbericht des Landes Nordrhein-Westfalen über das Jahr 2001, 2002: 198-202) Ne kaže pozabiti niti podatka, da je več glavnih organizatorjev in izvršiteljev terorističnih napadov na ZDA več let živelo in študiralo v Nemčiji.

Nemčija je v primerjavi z Veliko Britanijo in Francijo doslej storila najmanj za integracijo tamkaj živčih muslimanov v širšo družbo, toda pred dvema letoma sprejeti nov zakon o državljanstvu je kazalnik, da se tudi etnocentričen koncept nemške države in državljanstva počasi, a zanesljivo poslavlja.

Muslimanska diaspora v zahodni Evropi in globalni islam

Kakšna je torej prava vloga zahodnoevropskih muslimanov? Ali naj bodo most razumevanja in sodelovanja med postkrščansko Evropo in islamskim svetom ali pa jim je morda namenjena vloga pionirjev pri islamizaciji Stare celine, ki jo napovedujejo in načrtujejo islamistični strategji po vsem svetu? Zelo težko je podati celovit odgovor na to usodno vprašanje, lahko pa navedemo in analiziramo nekatere dejavnike, ki igrajo v tem kontekstu ključno vlogo.

Prvi takšen dejavnik je nedvomno globoko zakoreninjen in pogosto poudarjan občutek enotnosti svetovne skupnosti muslimanskih vernikov (umma). Treba je vedeti, da je ustanova kalifata *de iure* obstajala vse do leta 1924, ko je ustanovitelj sodobne turške države Kemal Mustafa Atatürk odstavil zadnjega otomanskega sultana. Navzlic etničnim, rasnim, jezikovnim, političnim in kulturnim ločnicam znotraj islamskega sveta sta za islam vendarle značilna občutek panislamske solidarnosti in nagnjenost k obravnavanju muslimanskega sveta kot enotne kulturne entitete, ki vsebuje tudi nastavke za vnovično vzpostavitev pred dawnimi stoletji

* Kot poroča tednik *The Economist*, se vse več nemških muslimanov tudi v javnosti kaže v islamskih oblačilih, narašča število vernikov, ki redno obiskujejo glavno petkovo molitev v mošejah in se postijo med postnim mesecem ramadanom (*The Economist*, 10. avgust 2002: 22).

izgubljene politične enotnosti⁹. Tudi hiter razvoj telekomunikacij, interneta in letalskega transporta zelo pozitivno vpliva na ohranjanje in širjenje občutka enotnosti svetovne skupnosti islama.

Drugi tovrsten dejavnik pa je fundamentalno prepričanje večine muslimanov, da predstavlja njihova vera sklenitev preroštva in s tem vrhunec in zaključek duhovne evolucije človeštva. To stanje duha je morda najbolje ubesedil svetovno znani francoski poznavalec sodobnega islama Bruno Etienne: "Beseda je dokončno izrečena, Zakon je oznanjen in za nova razodetja ni več ne prostora ne časa. Življenje je treba organizirati v skladu z Zakonom in se mu podrediti. Vsaka interpretacija, ki poskuša poseči onstran Zakona, bi lahko zlomila Pečat preroštva, se pravi resnično ustvarila novo vero. Prva posledica te sklenitve je mirnost muslimanov glede drugih monoteističnih religij, katerih krona je islam, in njihova neomajna gotovost, da Judje in kristjani ne spredvidijo te razkrite resnice, iz zlonamernosti ali nepoznavanja. Treba je razumeti, da je težava nerešljiva, saj je prerok Mohamed, ki je prišel kasneje kot božji sin, lahko v očeh kristjanov le slepar; ta analiza me napeljuje k mnenju, da med monoteističnimi verstvi ni mogoč nikakršen dialog" (Etienne, 2000: 77). Tako krščanstvo (zlasti katolištvo) kot islam zahtevata zase ekskluzivnost nadnaravnega razodetja. Takšen obojestranski dogmatizem brez dvoma znatno omejuje prostor vzajemno spoštljivega dialoga in sobivanja.

Tretji dejavnik, ki občutno vpliva na stanje odnosov med "krščanskimi" Evropejci in muslimanskimi manjšinami v zahodnoevropskih državah, je splošno razmerje med zahodnim in islamskim svetom. Ti odnosi so, kot je znano, obremenjeni s številnimi negativnimi elementi in procesi. Kot kaže zdaj, se bodo ti odnosi zaostrovali tudi v prihodnje, in to, o tem ne more biti dvoma, bo negativno vplivalo na položaj zahodnoevropskih muslimanov in na njihov odnos do evropske civilizacije.

Ali torej sploh obstaja možnost, da se bo med zahodnoevropskimi muslimani razvil evropski islam, ki bo po besedah nemškega sociologa arabskega porekla Bassama Tibija sprejel ločitev med vero in državo in bo kompatibilen s konceptom zahodne demokracije? (Tibi, 2002: 42). Res je sicer, da je odgovor na to vprašanje odvisen predvsem od stopnje pripravljenosti avtohtonega prebivalstva v zahodnoevropskih državah, da tudi politično in kulturno integrira muslimane, vendar se bodo morali tudi slednji, opozarja Tibi, odreči tradicionalnemu prepričanju, da je migracija muslimanov (hijra) zgolj način islamizacije (dawah) nekega nemuslimanskega ozemlja (v tem primeru Evrope).

Muslimani bodo morali pač sprejeti dejstvo, da islam v Evropi ne more biti to, kar je, denimo, na Bližnjem vzhodu in severni Afriki - uradna in dominantna religija, ki je tako institucionalno kot simbolno skoraj povsem zlepljena z državo, ki je v večini primerov skrajno nedemokratična in represivna. Morda pa se bo ravno med zahodnoevropskimi muslimani začel proces muslimanskega razsvetljenstva, ki bo v končni fazi ves islamski svet osvobodil preživelih dogem in praks in ga

⁹ Omeniti velja predvsem Organizacijo islamske konference (OIC), ki združuje 52 povsem ali pretežno muslimanskih držav. OIC med drugim vsestransko pomaga muslimanskim manjšinam v nemuslimanskih državah, posreduje pa tudi v sporih med državami članicami (Lubeck, 2002: 78).

usmeril na pot znanstveno-tehnoloških inovacij, gospodarskega razvoja in politične demokracije?

LITERATURA

- Akbar, Ahmed (2001): *Islam Today: A Short Introduction to the Muslim World*. London, New York: I. B. Tauris Publishers.
- Cesari, Jocelyn (2001): "European Islam: A Profile" *Islam in Europe and the United States: A Comparative Perspective*. Ur. Shireen T. Hunter in Huma Malik, Washington: Center for Strategic and International Studies.
- Dim drums throbbing in the hills half heard (2002): *The Economist*, August 10th.
- Etienne, Bruno (2000): *Radikalni islamizem*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- How restive are Europe's Muslims? (2001): *The Economist*, October 20th.
- Kepel, Gilles (1997): *Allah in the West*. Cambridge: Polity Press.
- Kumar, Krishnan (2002): "The Nation-State, the European Union, and Transnational Identities" *Muslim Europe or Euro-Islam*. Ur. Nezar Al Sayyad in Manuel Castells. Lanham: Lexington Books.
- Lubeck, Paul (2002): "The Challenge of Islamic Networks and Citizenship Claims: Europe's Painful Adjustment to Globalization" *Muslim Europe or Euro-Islam*. Ur. Nezar Al Sayyad in Manuel Castells. Lanham: Lexington Books.
- Modood, Tariq (2002): "The Place of Muslims in British Secular Multiculturalism" *Muslim Europe or Euro-Islam*. Ur. Nezar Al Sayyad in Manuel Castells. Lanham: Lexington Books.
- Thorval, Yves (1998): *Islam: mali leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Tibi, Bassam (2002): "Muslim Migrants in Europe: Between Euro-Islam and Ghettoization" *Muslim Europe or Euro-Islam*. Ur. Nezar Al Sayyad in Manuel Castells. Lanham: Lexington Books.
- Verfassungsschutzbericht des Landes Nordrhein-Westfalen über das Jahr 2001 (2002): Innenministerium des Landes Nordrhein-Westfalen, Abteilung Verfassungsschutz, Düsseldorf.
- Wieviorka, Michel (2002): "Race, Culture, and Society: The French Experience with Muslims" *Muslim Europe or Euro-Islam*. Ur. Nezar Al Sayyad in Manuel Castells. Lanham: Lexington Books.

TEORIJA HEGEMONSKE STABILNOSTI: RACIONALNOSTI VERSUS KONSTRUKTIVISTI

Povzetek. Članek obravnava teorijo hegemonске stabilnosti kot problem kolektivne akcije v mednarodnih ekonomskih odnosih. V prvem delu obravnava pojme hegemonije, sodelovanja in institucionalizacije v mednarodnih odnosih. V tretjem poglavju se loteva integracije različnih racionalističnih pristopov k sodelovanju, ki temeljijo na racionalnem odločanju in situacijskem determinizmu. Četrto poglavje zajema konstruktivistično kritiko teh pristopov, ki nadomešča strateško interakcijo s komunikacijskim delovanjem, in se osredotoča na konstitutivna pravila (v nasprotju z regulativnimi pravili racionalizma) kot temelj institucionalizacije v mednarodnih odnosih. Peto poglavje predstavlja kritičen pristop do racionalističnega pojmovanja moči in hegemonije, ki temelji na Dahlovem pojmovanju moči in enačenju hegemonije s premočjo v resursih. Namesto tega se usmerja k družbenim vidikom moči in odnosu med močjo in znanjem.

Ključni pojmi: mednarodni odnosi, teorije mednarodnih odnosov, racionalizem, konstruktivizem, mednarodni režimi, hegemonija

Uvod

Teorija hegemonске stabilnosti pojasnjuje odnos med prisotnostjo hegemonске sile in stabilnostjo mednarodnega sistema. Čeprav se je razvila na področju politične ekonomije mednarodnih odnosov (Kindleberger, 1986/1973), se je kmalu uveljavila tudi na širšem varnostno/političnem področju (Gilpin, 1995/1981) in pomembno vplivala na režimsko teorijo oziroma na razprave o institucionalizaciji v mednarodnih odnosih.

Glede na pomen, ki ga pripisujejo moči, je teorija najbližje realističnim oziroma neorealističnim pristopom. Slednji povzdignejo prisotnost hegemonске sile (kot asimetrične distribucije moči oziroma resursov moči) na raven strukture

* Matej Andolšek, univerzitetni diplomirani politolog.

¹ Za nasvete in pripombe se zahvaljujem dr. Zlatku Šabiču, mag. Ireni Brinar in mag. Milanu Brglezu.

sistema, ki determinira obnašanje držav oziroma enot sistema (Waltz, 1979). Prisotnost hegemonske sile je bistvena za premagovanje negativnih učinkov anarhičnega mednarodnega sistema. Liberalni institucionalisti so neorealism očitati zanemarjanje procesa in vloge institucij na račun strukturnih dejavnikov (Keohane in Nye, 1989/1977). Posebno kritični pa so bili do neorealističnega pogleda na posthegemonsko obdobje. Liberalni institucionalisti so dokazovali, da odsotnost hegemonske sile ne izključuje sodelovanja med državami in opozarjali na pomen institucij pri spodbujanju sodelovanja (Keohane, 1984). Pri tem so priznavali, da ima hegemonška sila pomembno vlogo kot katalizator institucionalizacije, vendar pa zaton hegemonske sile ne pomeni hkrati zatona (hegemonskih) režimov (ibid.). Namesto k ponudbi so se usmerjali k povpraševanju po režimih (Keohane, 1982). Prav tako so s pomočjo teorij iger dokazovali možnosti za razvoj sodelovanja v anarhičnem mednarodnem okolju (Axelrod in Keohane, 1985).

Debata med neorealisti in liberalnimi institucionalisti (neoliberalci) se je nadaljevala v okviru režimske teorije. Pri tem so se poenotila nekatera izhodišča, kot je primarno mesto držav v mednarodnih odnosih, definiranje držav kot racionalnih egoistov in anarhičnost odnosov kot ključne ovire meddržavnega sodelovanja (Baldwin, 1993). Vendar so za neorealiste strukturni dejavniki ostali ključnega pomena pri določanju izidov v sistemu. S tem ne zanikajo, da države delujejo tudi skozi institucije, vendar pa so te odraz strukturnih dejavnikov (Mearsheimer, 1994/1995). Poleg tega države v anarhičnem sistemu skrbijo za svoje relativne pozicije v sistemu, zato so za države pri sodelovanju pomembni relativni, ne pa zgolj absolutni dobički (Grieco, 1993). Za neoliberalce režimi nastopajo kot intervenirajoče spremenljivke, ki vplivajo na izide v sistemu. Režimi olajšujejo sodelovanje z zmanjševanjem transakcijskih stroškov, povezanih z nevarnostjo "goljufanja" nasprotne strani. Prav tako opozarjajo, da so absolutni dobički pomembnejši na področjih, ki niso povezani z varnostjo držav, in da ta področja zavzemajo čedalje pomembnejše mesto v mednarodnih odnosih (Keohane, 1993).

Navkljub razlikam se je ob nastanku nove debate v teorijah mednarodnih odnosov izostrila skupna metateoretska pozicija individualistične ontologije ter pozitivistične epistemologije, ki se kaže v zavezanosti k racionalizmu in behaviorizmu (Keohane, 1995/1988; Wendt, 1995/1992). V tej debati se nasproti racionalističnemu pristopu (neorealisti in neoliberalci) postavlja konstruktivistični pristop k mednarodnim odnosom, ki temelji na ontološkem holizmu in interpretativni epistemologiji.

Izhodišče naše razprave je, da je teorija hegemonske stabilnosti pomanjkljivo obdelana v konstruktivistični teoriji mednarodnih odnosov. Menimo, da konstruktivistični pristop lahko prepozna pomanjkljivosti racionalistične obravnave sodelovanja in institucionalizacije ter vloge hegemonske sile v tem procesu. V prvi vrsti torej želimo postaviti alternativo teoretski konstrukciji racionalizma. Poleg tega nameravamo preveriti bistvene zaključke racionalističnega pristopa glede politične ekonomije mednarodnih odnosov.

Skozi konstruktivistične premise želimo postaviti alternativo racionalističnim

razlagam sodelovanja, ki temeljijo na modelih racionalnega odločanja in situacijskega determinizma. S temi modeli racionalisti zanemarijajo pomen družbene interakcije oziroma družbene narave mednarodnih odnosov. Posebej kritično je potrebno preučiti racionalnost akterjev in strukturo preferenc, ki izhaja iz strukture kolektivne situacije. V povezavi s sodelovanjem je potrebno opredeliti vlogo institucij oziroma mednarodnih režimov. Čeprav neoliberalci (znotraj racionalizma) opozarjajo na pomen institucij pri spodbujanju sodelovanja med državami, pa se njihovo razumevanje vloge pravil in norm v odnosih med državami bistveno razlikuje od konstruktivistov. Tako imajo norme in pravila v primeru racionalistov regulativno funkcijo, v primeru konstruktivistov pa konstitutivno (Kratochwil, 1993: 460). Regulativna pravila so medij družbenega nadzora oziroma sankcije; konstitutivna pravila so medij družbene konstrukcije pomenov (Onuf, 1998: 68; Giddens, 1984: 18).

Predvsem pa mora konstruktivizem drugače definirati moč v mednarodnih odnosih in vlogo hegemonске sile v procesu sodelovanja in institucionalizacije. Racionalisti pojmujejo prisotnost hegemonске sile v mednarodnem sistemu kot asimetrično distribucijo moči oziroma resursov moči v sistemu. Racionalistična obravnava moči kot nadzora nad resursi ustreza Dahlovi definiciji moči kot sposobnost posameznika, da doseže, da drugi storijo nekaj, česar sicer ne bi storili (Dahl, 1993/1957: 106-107). Tovrstna moč temelji bodisi na prisili (vojaški resursi) bodisi na delovanju kazni in nagrad (ekonomski resursi) (Nye, 1990: 267). Odnosi moči so kavzalni: reči, da ima A moč nad B, je enako, kot reči, da je obnašanje A vzrok obnašanju B (Dahl, 1986: 46). Tak pristop je izrazito behavioralen in temelji na ontološkem individualizmu (glej nadaljevanje poglavja), ki ne omogoča razumevanja relacijske narave moči v družbenih odnosih. Moč je za konstruktiviste element družbene strukture, zato moči ni mogoče obravnavati kot individualne lastnosti ontološko neodvisnih akterjev. Moč v družbenem smislu je vključena v družbene identitete akterjev kot udeležencev v trajnih, družbeno konstruiranih odnosih (Isaac, 1987: 21). Hegemonijo je zato nujno obravnavati kot družbeni odnos.

Pričujoča razprava se loteva teh vprašanj skozi odnose med mednarodnimi strukturami in državami (kot akterji ali agenti). Zaradi preglednosti imamo države za unitarne akterje, čeprav je to problematično, posebej z vidika konstruktivističnega pristopa k mednarodnim odnosom, ki temelji na specifičnostih medčloveške interakcije in značilnostih kognitivnih procesov, s čimer tak pristop vodi v antropomorfizem. Poleg tega ne gre zanikati pomena subnacionalnih struktur, ki pomembno vplivajo na oblikovanje identitet in interesov držav. Vendarle pa se identitete in interesi držav (glede na njihovo relacijsko bistvo) lahko konstituirajo šele v odnosu do drugih držav.

Racionalisti pojmujejo strukture kot zunanje determinante. Tako pojmovanje izhaja iz dualizma subjekta in družbenega objekta: strukture so zunaj človeškega delovanja (razumevanja) in ovirajo svobodno izbiro posameznikov (Giddens, 1984: 16). Učinki struktur na enote so torej kavzalni, s tem ko spodbujajo določene oblike obnašanja in zavirajo druge. Ontološko je pristop individualističen, v katerem so posamezniki (enote sistema) konstitutivno neodvisni oziroma

ontološko primarni glede na mednarodni sistem oziroma njegovo strukturo (Brglez, 1999: 117; Wendt, 1999: 169). Nasprotno konstruktivisti razlagajo strukture kot družbene strukture, ki imajo konstitutivne učinke na enote sistema, torej ne vplivajo samo na obnašanje enot, temveč definirajo njihove identitete in interese. Strukture ne samo ovirajo, temveč tudi omogočajo družbeno interakcijo (Giddens, 1984: 25). Ta pristop je ontološko holističen, saj misli, da učinki družbenih struktur ne morejo biti zreducirani na neodvisno obstoječe akterje. V nasprotju z individualizmom akterji ne obstajajo neodvisno od družbenega okolja.

Glede odnosov med strukturo in akterji konstruktivisti menijo, da se struktura in akterji medsebojno konstituirajo. Struktura je v tem smislu tako medij kot rezultat reprodukcije družbenih praks (Giddens, 1984: 25). Če za racionaliste struktura nastane kot nehoten produkt medsebojnega učinkovanja držav, podobno kot je trg spontano ustvarjen z racionalnim obnašanjem akterjev (Waltz 1979: 91), imajo družbene strukture inherentno diskurzivno dimenzijo oziroma so neločljive od razumevanj, ki jih akterji vnašajo v svoje delovanje (Wendt 1987: 359). Družbene strukture so v svojem bistvu intersubjektivne, obstajajo kot skupne zaloge norm in pomenov, ki jih delijo akterji vključeni v družbene prakse (Adler, 1997: 327; Brglez, 1999: 119). Intersubjektivnost najlažje razumemo skozi analogijo z jezikom. Jezika ne moremo enačiti ali zreducirati na materialno podporo komunikaciji; ne obstaja neodvisno od njegove uporabe, vendar njegova pravila niso posledica individualnih odločitev - jezika ne moremo zreducirati na pomen, ki mu jih pridajajo posamezniki (Guzzini, 2000: 164).

Epistemološke razlike med pozitivističnimi in interpretativnimi pristopi najlažje ponazorimo z Webrovo diado Erklären/Verstehen (pojasnjevanje/razumevanje). Erklären se nanaša na kavzalne razlage, značilne za naravoslovne znanosti, Verstehen na interpretacije, lastne raziskovanju družbenega ravnanja (Hollis in Smith, 1991: 71). Interpretativna epistemologija pomeni, da obstaja pomen tako v obnašanju drugih kot tudi v razlagah, ki jih akterji pripisujejo obnašanju; to pomeni, da moramo družbeno ravnanje vedno razumeti od znotraj (ibid.: 72).

Ena glavnih kritik racionalistov glede konstruktivističnega pristopa k mednarodnim odnosom je ta, da se usmerja zgolj na pomanjkljivosti racionalističnega pristopa in ne razvija svoje lastne a priori teorije mednarodnih odnosov (Keohane, 1995/1988: 302). Drži, da konstruktivizem ni klasična teorija mednarodnih odnosov oziroma ne postavlja splošne pojasnjevalne hipoteze. Splošna pojasnjevalna hipoteza predstavlja deduktivno-zakonsko razlago, ki pojasnjuje dogodke z deduktivno izpeljavo iz splošnega zakona ob danih dejavnikih (Ule, 1992: 50-51). Konstruktivisti se usmerjajo k razumevanju pomenov namesto k deduktivnemu pojasnjevanju. Konstruktivizem izhaja iz interpretativne epistemologije ter zgodovinskosti družbenih in kognitivnih procesov, kar omogoča razkrivanje kolektivnih pomenov, identitet akterjev in vsebine političnih interesov.

Teorija hegemske stabilnosti: reševanje problema kolektivne akcije v svetovnem gospodarstvu in pomen institucionalizacije

Namen pričujočega poglavja je predstaviti teorijo hegemske stabilnosti v luči problema kolektivne akcije. V tej teoriji izpostavljamo vprašanja sodelovanja, institucionalizacije in hegemske sile ter odnos med temi pojmi. Glede hegemske sile se osredotočamo na zgodovinski opis obdobja Pax Britannice in Pax Americane. Natančnejšo teoretsko opredelitev hegemske sile ponujamo v petem poglavju.

Teorija hegemske stabilnosti se je razvila sredi 70. let 20. stoletja, v obdobju, ki ga je zaznamoval zaton ekonomske premoči ZDA in posledična ukinitve brentonwoodskega zlatega standarda (15. avgusta 1971), naftna kriza, gospodarska recesija in naraščanje trgovinskega protekcionizma. Same po sebi so se ponujale vzporednice z gospodarsko krizo v času med obema vojnoma. Ob analizi te krize je Kindleberger leta 1973 postavil tezo, da liberalno svetovno gospodarstvo za svojo stabilnost potrebuje stabilizatorja v obliki hegemske sile (Kindleberger, 1986/1973). Obdobja Pax Britannice v drugi polovici 19. stoletja do prve svetovne vojne in Pax Americane po drugi svetovni vojni sta prinesli zmanjševanje trgovinskih ovir in monetarno stabilnost, kar je omogočilo rast trgovine, kapitalskih tokov in posledično svetovne proizvodnje. Obdobje med obema vojnoma, ko Velika Britanija ni bila več sposobna, Združene države pa ne pripravljene zagotavljati stabilnosti svetovnega gospodarstva, so zaznamovali recesija, kompetitivne devalvacije in trgovinski protekcionizem.

Potrebo po hegemoniki sili teorija hegemske stabilnosti povezuje z značilnostmi liberalnega svetovnega gospodarstva, ki ga enači z mednarodno javno dobrino. Za javno dobrino je značilna neizključljivost, to pomeni, da ni mogoče nikomur preprečiti izkoriščanja te dobrine, ne glede na to, ali sodeluje pri njenem zagotavljanju ali ne. Ta značilnost ustvarja problem free riderjev: za vsakega posameznega udeleženca je najbolje, da izkorišča javno dobrino, ne da bi nosil sorazmeren delež stroškov (oziroma se obnaša kot free rider), vendar pa tako obnašanje vodi v situacijo, ko nihče ne zagotavlja javnih dobrin, s čimer so vsi udeleženci na slabšem, kot če bi sodelovali pri zagotavljanju te dobrine.

Pri zagotavljanju javnih dobrin gre torej za dilemo med individualnimi in kolektivnimi interesi, kar Olson (1965) označuje s problemom kolektivne akcije. Na svetovnem trgu lahko države zasledujejo individualne interese z uvajanjem trgovinskih restrikcij ter devalvacijo tečaja. S takimi ukrepi ustvarjajo gospodarsko rast na račun drugih držav, kar imenujemo politika osiromašenja sosedov (kar je najočitnejša oblika free ridinga). Vendar pa bodo druge države kmalu odgovorile s protiukrepi; skupen učinek je, da bodo vse države imele manjšo gospodarsko rast, kot bi jo imele ob liberalizaciji trgovine in stabilizaciji tečajev (kolektivni interes), ker niso izkoriščeni pozitivni učinki svetovnega trga, ki povečuje blaginjo vseh udeležencev zaradi boljše izkoriščenosti produkcijskih faktorjev in izkoriščanja ekonomij obsega.

Vlogo hegemske sile pri stabilizaciji svetovnega gospodarstva lahko opredelimo glede na trgovinsko, monetarno in finančno področje. Na trgovinskem

področju ima nalogo ohranjanja odprtega trga za dobrine, posebej v času recesije (Kindleberger, 1986/1973: 291). V širšem smislu pa je njena vloga vezana na vzpostavljanje liberalnega in nediskriminatornega trgovinskega sistema. Stabiliziranje monetarnega sistema (Kindleberger, 1986/1973: 291; Gilpin, 1987: 118; Salvatore, 1995: 686) se v prvi vrsti nanaša na vzdrževanje stabilne strukture menjalnih tečajev. Poleg tega mora hegemonška sila zagotoviti zadostno količino likvidnosti, povezano z zadostno (in neinflacijsko) ponudbo valute za financiranje trgovine, omogočanja uravnavanja plačilnobilancičnih neravnotežij in zagotavljanja mednarodnih rezerv. Tretja funkcija je zagotavljanje ustreznega mehanizma za uravnavanje plačilnobilancičnih neravnotežij. Ob vsem tem pa mora njena valuta uživati zaupanje, ki se nanaša na zavest, da so mehanizmi uravnavanja ustrezni in da mednarodne rezerve ohranjajo relativno vrednost. Na finančnem področju je naloga hegemonške sile zagotavljati stabilen vir kapitala za države v razvoju ter nastopati kot posojilodajalec v primeru finančnih kriz (Kindleberger, 1986/1973: 292-294; Gilpin, 1987: 307; Lake, 1993: 462-463).

Stabiliziranje svetovnega gospodarstva kot reševanje problema kolektivne akcije je neizogibno zahteva določene oblike sodelovanja med državami. Hegemonška sila ima tako dve možnosti: bodisi da enostransko postavlja standarde obnašanja in pričakuje, da bodo druge države sledile, bodisi da spodbuja države, da se zavežejo k pravilom obnašanja, ki jih odvrčajo od free ridinga, ter prevzamejo sorazmeren del stroškov stabilizacije sistema (Keohane in Nye, 1989: 230-231; Kindleberger, 1981: 251-252).

Prva možnost sovпада z obdobjem Pax Britannice. Velika Britanija je z ukinitvijo žitnih zakonov leta 1847 enostransko liberalizirala trgovino ter s tem spodbudila trgovinsko liberalizacijo drugih držav ter posledično mednarodno delitev dela. Temelj trgovinske liberalizacije so bili bilateralni trgovinski sporazumi (prvi Cobden-Chevalier, podpisan leta 1860 s Francijo), ki pa so vključevali načelo največjih ugodnosti (most favoured nation principle) in tako omogočali nastanek multilateralnega trgovinskega sistema (O'Brien in Pigman, 1992: 101). Prav tako je na monetarnem področju Velika Britanija enostransko vzdrževala zlati standard že konec 18. stoletja. Do leta 1870 so tudi druge pomembnejše države uvedle zlati standard, ki se je ohranil do prve svetovne vojne, kar je omogočilo stabilnost monetarnega sistema in delovanje price specie flow mehanizma za uravnavanje plačilnobilancičnih neravnovesij. Velika Britanija je bila tudi največji izvoznik kapitala; konec 19. stoletja so britanske investicije v tujino predstavljale 50% vseh tujih investicij (ibid.).

Za obdobje Pax Americane je značilen nastanek formalnih institucij. Na trgovinskem področju je navkljub neuspešnim poskusom oblikovanja Mednarodne trgovinske organizacije (International Trade Organization - ITO) obveljal Splošni sporazum o carinah in trgovini (General Agreement on Tariffs and Trade - GATT). Kot temeljni načeli svetovne trgovinske liberalizacije sta bili potrjeni recipročnost in nediskriminacija (načelo največjih ugodnosti - most favoured nation principle). Na monetarnem področju je dolar prevzel vlogo funta kot mednarodne valute. Hkrati so ZDA prevzele ključno vlogo v oblikovanju sistema fiksnih menjalnih tečajev. ZDA so se obvezale k ohranjanju fiksnega razmerja z

zlatom 35 USD za unčo ter bile pripravljene zamenjati dolarje za zlato, medtem ko so druge države vezale svojo valuto na dolar. Za nadzor nad sistemom tečajev je bil ustanovljen Mednarodni denarni sklad (International Monetary Fund - IMF), ki je hkrati dobil nalogo uravnavanja plačilnobilančnih neravnotežij. Poleg tega je bila ustanovljena Mednarodna banka za obnovo in razvoj (International Bank for Reconstruction and Development - IBRD), z namenom zagotavljanja stabilnih tokov kapitala državam v povojni obnovi ter državam v razvoju.

V vsakem primeru je ključni element institucionalizacija odnosov med državami. Med institucijami imajo ključno mesto mednarodni režimi². Mednarodni režimi se usmerjajo k bistvu institucionalizacije v mednarodnih odnosih, to je k vprašanju mednarodnega upravljanja (international governance) (Kratochwil in Ruggie, 1986: 759-761). Mednarodno upravljanje zadeva reševanje problema kolektivne akcije oziroma kolektivnih situacij. Kolektivne situacije so tista področja, v katerih so sposobnosti posameznega akterja, da doseže svoje cilje, v veliki meri pogojene z odločitvami/obnašanjem drugih akterjev. Take kolektivne situacije (v tem primeru politična ekonomija mednarodnih odnosov) niso inherentno konfliktne ali kooperativne, temveč se sočasno prepletata konfliktnost in težnja po sodelovanju (Schelling, 1966: 89; Keohane in Nye, 1989: 10). Kot rečeno, gre za dilemo med individualnimi in kolektivnimi interesi. Interakcije med državami v kolektivnih situacijah najbolje opisujejo strateške interakcije, v katerih morajo posamezni akterji ob sprejemanju odločitev upoštevati pričakovane odločitve druge strani (Snidal, 1985: 39).

Strateška interakcija predstavlja osnovo za institucionalizacijo. Vendar je za mednarodne režime bistven normativni element, po čemer se režimi razlikujejo od strateške interakcije. Upravljanje se tako nanaša na zavesten sistem pravil in normativnih zavez, ki jih je potrebno razlikovati od stabilnih vzorcev obnašanja, ki izhajajo iz neovirane interakcije oziroma samostojnega odločanja racionalnih egoistov v anarhičnem okolju (Mayer et al., 1995: 393; Stein, 1993: 31).

Racionalistična razlaga sodelovanja

Za racionaliste so države racionalni egoisti, ki težijo k povečevanju lastnega bogastva in/oziroma moči. Racionalnost pomeni, da imajo v določeni situaciji akterji konsistentne, rangirane preference glede možnih izidov, in da ocenjujejo stroške in koristi alternativnih odločitev, z namenom maksimizirati koristnost (Keohane, 1984: 27; Morrow, 1994: 17-20). Racionalno obnašanje skratka pomeni izbiro enega specifičnega cilja ob upoštevanju oportunitetnih stroškov te izbire (Harsanyi, 1986: 86).

Predpostavka racionalnosti omogoča objektivizacijo interesov, kar je predpogoj za sistemsko analizo neorealizma. Sistemska teorija razlaga obnašanje držav

² Teorija mednarodnih odnosov režime konsenzualno definira kot splet implicitnih ali eksplicitnih vrednot, norm, pravil in postopkov odločanja, glede katerih se zblížujejo pričakovanja akterjev na določenem področju mednarodnih odnosov (Krasner, 1982:186). Za obširnejšo analizo mednarodnih režimov glej Roter (1999), Haggard in Simmons (1987) in Hasenclever et al. (1996).

z značilnostmi sistema, kar pomeni, da notranje značilnosti akterjev jemlje kot predpostavko, ne pa kot spremenljivko (Keohane, 1986: 163). V mednarodnem sistemu ima ključno mesto struktura³, s katero sistem postane več kot seštevek enot. Struktura mednarodnega sistema je definirana z anarhičnostjo kot odsotnostjo nadnacionalne avtoritete (temeljna struktura) in distribucijo moči (polarnost sistema) (Waltz, 1979: 88-101). Za ponazoritev delovanja mednarodnega sistema se racionalisti poslužujejo analogije iz mikroekonomske teorije. Obnašanje držav v anarhičnem sistemu samopomoči je primerljivo obnašanju podjetij na trgu, ki individualno (kompetitivno) sledijo lastnim interesom, to je maksimiranju koristnosti oziroma dobička. Vendar individualno racionalno obnašanje ne vodi vedno k Pareto optimalnim izidom. Take situacije mikroekonomska teorija označuje s pojmom tržnih hib. Tržne hibe zadevajo situacije, v katerih so rezultati tržno reguliranih interakcij Pareto suboptimalni (Keohane, 1984: 82). Teh pomanjkljivosti ne moremo pripisati značilnostim akterjev, ki so racionalni egoisti, temveč strukturi trga (oziroma anarhičnosti sistema), ki spodbuja kompetitivno obnašanje namesto sodelovanja (Keohane, 1984: 83; 1986: 166). Zagotavljanje javnih dobrin (problem kolektivne akcije) je tipičen problem tržnih hib.

Problem kolektivne akcije v anarhičnem sistemu lahko ponazorimo tudi s primerom zapornikove dileme⁴ iz teorije iger. Čeprav imata akterja skupen interes za sodelovanje (CC), ker je to Pareto optimalen izid, pa je za vsakega akterja boljše, da se obnaša kot free rider, oziroma da nasprotna stran sodeluje, sam pa odstopi (DC). Nevarnost odstopa nasprotne strani pomeni, da je nekooperativno obnašanje oziroma odstop najboljša strategija za vsakega akterja, ne glede na to, kako se obnaša druga stran (Lipson, 1993: 61). DD je tako ravnotežen izid, v katerem noben akter ne more doseči večje koristnosti ob spremembi strategije, ob tem, da strategija drugega akterja ostane nespremenjena (Taylor, 1987: 63).

Vendar to velja le v primeru enkratne situacije. Ponavljajoče zapornikove dileme prinašajo veliko boljše možnosti za sodelovanje. V dolgoročnih odnosih ima ključno vlogo za doseganje Pareto optimalnega izida strategija recipročnosti. Strategija recipročnosti spodbuja kooperativno obnašanje z vzpostavljanjem neposredne zveze med trenutnim obnašanjem in pričakovanimi koristmi v prihodnosti (Oye, 1985: 14). Drugače povedano, nekooperativno obnašanje na dolgi

³ Sistem sestavlja struktura in enote v interakciji (Waltz, 1979: 79).

⁴ Zapornikova dilema je situacija, v kateri dva osumljenca ločeno zaslišuje državni tožilec. Vsak od njiju ve, da bosta v primeru, ko nihče ne prizna dejanja, zaradi prejšnjih prekrškov obsojena le na minimalno zaporno kazen, recimo 30 dni zapora. V primeru da oba priznata, bosta obsojena na leto dni zapora. Zdi se, da je v interesu obeh, da ne priznata, vendar pa jima je tožilec obljubil, da bo v primeru, ko eden prizna dejanje, drugi pa ne, prvi izpuščen, drugi pa obsojen na 5 let zapora. Akterja sta soočena z dvema možnima strategijama, ki vodita v štiri možne izide, kar ilustrira matrika. Nepriznanje pomeni sodelovanje (cooperation C), priznanje odstop (defection D). Levi stolpec označuje izbire akterja A, zgornja vrstica izbire akterja B. Preference akterjev so rangirane s številkami: 4 je najugodnejši izid, 1 najmanj ugoden. Prva številka označuje preference akterja A, druga akterja B.

	C	D
C	3,3	1,4
D	4,1	2,2

rok ne daje zaželenih rezultatov, saj kratkoročne koristi od nekooperativnega obnašanja ne odtehtajo povračilnih ukrepov drugih akterjev v prihodnosti (Keohane, 1984: 75). Na izbiro strategije tako pomembno vplivajo naslednji dejavniki: trajnost interakcije, stabilnost vložkov, zanesljivost informacij o obnašanju drugih akterjev ter hitrost odzivanja na spremembe v obnašanju drugih akterjev (Axelrod in Keohane, 1985: 232).

Ob tem je uspešnost sodelovanja močno odvisno od števila akterjev. Manjše število akterjev omogoča boljši medsebojni nadzor ter večji uspeh strategije recipročnosti. Z naraščanjem števila udeležencev se zmanjšuje možnost medsebojnega nadzora in uspešnost strategije recipročnosti. Strategija recipročnosti je namreč odvisna od naslednjih dejavnikov (Axelrod in Keohane, 1985: 235): (1) sposobnosti akterjev da prepoznajo free riderje; (2) možnosti, da se povračilni ukrepi omejijo na free riderje in (3) obstoja zadostnih dolgoročnih interesov, da se kaznuje free riderje.

Z naraščanjem števila udeležencev se torej krepi potreba po obstoju pravil, podprtih z avtoriteto (Coasev teorem; v Keohane, 1984: 85-88). Pri tem imajo pomembno mesto mednarodni režimi. Režimi olajšujejo sodelovanje, tako da zmanjšujejo transakcijske stroške, povezane z nevarnostjo nekooperativnega obnašanja nasprotne strani v odsotnosti nadnacionalne avtoritete (Grieco, 1993: 126). Režimi postavljajo standarde obnašanja, zagotavljajo informacije o obnašanju drugih akterjev, nudijo forume za pogajanja in znižujejo mejne stroške vključevanja novih področij (Keohane, 1984: 88-96). Vendar režimov ne smemo enačiti z nadnacionalno avtoriteto; režimi ne nadomeščajo strategije recipročnosti (kot temeljne oblike samopomoči v anarhičnem mednarodnem okolju; op. M.A.), temveč jo okrepijo in institucionalizirajo (Axelrod in Keohane, 1985: 250). Poleg tega olajšujejo razvoj difuzne recipročnosti, v kateri akterji ne izmenjujejo vedno stvari enakih vrednosti, kar imenujemo specifična recipročnost, oziroma ne pričakujejo nujno neposrednih (quid pro quo) koristi od kooperativnega obnašanja (Keohane, 1986a: 19-22). V nasprotju s specifično recipročnostjo, ki per se ne potrebuje normativnih zavez, se sodelovanje v situacijah difuzne recipročnosti lahko vzdržuje samo takrat, kadar akterji priznavajo splošna načela medsebojnih obveznosti (ibid.; Martin, 1993: 97).

Konstruktivistična razlaga sodelovanja

Na ravni enot konstruktivisti problematizirajo izhodiščno obravnavo držav kot racionalnih egoistov, s čimer so njihove identitete in interesi eksogeno določeni (Ruggie, 1998: 27; Wendt, 1995/1992: 129). Nasproti temu menijo, da so identitete in interesi endogeni interakciji. Egoizem zadeva vprašanje identitete akterjev ter s tem družbenega okolja, v katerem akterji delujejo. Egoistične identitete niso eksogeno določene značilnosti človeških akterjev, temveč družbene oblike individualnosti, ki se morajo nenehno reproducirati skozi prakso (Wendt, 1999: 346). Ekonomski protekcionizem, ki se najizraziteje odraža v merkantilizmu 17. stoletja, sovпада z nastankom sodobne države in ideologijo *raison d'état*, v kateri je povečevanje moči države na račun drugih držav glavni cilj zunanje politike.

Egoistične identitete akterjev so neločljivo povezane s pojmom anarhičnosti in samopomoči. Konstruktivizem kritično obravnava racionalistično obravnavo anarhičnosti mednarodnih odnosov. Za konstruktiviste anarhija v racionalistični obravnavi (kot zunanja struktura) ne pove ničesar o naravi mednarodne politike, ker smatrajo, da struktura ne obstaja ločeno od akterjev in interakcij med njimi (Wendt, 1999: 146). Anarhija kot družbena struktura je celota kolektivnih (intersubjektivnih) pomenov in pričakovanj, znotraj katerih imajo akterji predstave o sebi in drugih akterjih (Wendt, 1995/1992: 135). Samopomoč ni neizbežna posledica anarhičnega mednarodnega sistema, temveč zgolj ena od družbeno konstruiranih institucij kot stabilna celota identitet in interesov (ibid.: 136-137).

Racionalisti pojasnjujejo obnašanje akterjev z značilnostmi zunanjih struktur, to je strukturo (anarhičnost in distribucija moči) mednarodnega sistema, oziroma s strukturami kolektivnih situacij, ki jih razlagajo teorije iger. Struktura zapornikove dileme definira, ob predpostavki racionalnega obnašanja, preference akterjev na podlagi pričakovanih koristi, oziroma definira obstoj skupnega interesa, ki vodi k sodelovanju med državami. Za racionaliste struktura igre obstaja neodvisno od razumevanj akterjev. Nasproti temu za konstruktiviste struktura igre obstaja kot skupno znanje med akterji. Razvoj skupnega znanja je povezan z učenjem v procesu interakcije. Učenje samo po sebi ni v nasprotju z racionalistično obravnavo sodelovanja. Navsezadnje je smisel ponavljajoče zapornikove dileme v tem, da omogoča določene oblike učenja, povezane z vzajemnimi pričakovanji o obnašanju nasprotne strani. Vendar pa gre pri tem učenju zgolj za preračunavanje med možnimi strategijami glede na pričakovane koristi. Učenje v kontekstu teorije iger ustreza definiciji enostavnega učenja (Nye, 1987: 380), v nasprotju s kompleksnim učenjem, ki vključuje redefiniranje interesov v luči novega znanja. Skladno z individualistično ontologijo teorij iger in strateške interakcije, v katerih so identitete in interesi akterjev določeni eksogeno, ima skupno znanje za racionaliste lahko zgolj kavzalne učinke oziroma zadeva zgolj obnašanje akterjev (Wendt, 1999: 167-169).

Konstruktivistični pristop temelji ravno na kompleksnem učenju. Skupno znanje v tem primeru konstituira identitete in interese akterjev oziroma šele definira kolektivno situacijo. Racionalni akterji nimajo sposobnosti razumevanja strukture kolektivne situacije, ker se ta oblikuje kot nehoten učinek delovanja racionalnih akterjev, ampak le sposobnost njenega reproduciranja. Strateška interakcija in teorije iger tako ne omogočajo razumevanja intersubjektivnega temelja sodelovanja. Komunikacija v strateški interakciji je zato omejena zgolj na posredovanje (subjektivnih) preferenc s ciljem koordiniranja obnašanja in zapostavlja bistvo družbenega komuniciranja, to je prenos intersubjektivnih pomenov in norm med akterji v konstrukciji skupnega znanja, ki omogoča razumevanje in reševanje kolektivne situacije. To pomeni, da je potrebno nadomestiti model strateške interakcije s Habermasovim modelom komunikacijskega delovanja. Strateška interakcija ustreza teleološkemu modelu delovanja, le da akterji v individualne kalkulacije uspeha vključujejo pričakovanja o odločitvah drugih (ravno tako k cilju usmerjenih) akterjev (Habermas, 1981: 85). O komunikacijskem delovanju lahko govorimo,

kadar so delovanja udeležencev koordinirana ne na podlagi egocentričnih kalkulacij uspeha, ampak preko doseganja sporazuma. V komunikacijskem delovanju udeleženci niso usmerjeni primarno k individualnemu uspehu; oni zasledujejo svoje cilje pod pogojem, da lahko uskladijo svoje načrte delovanja na podlagi skupnih definicij situacije (Habermas, 1981: 285-286).

Komunikacijsko delovanje je usmerjeno k argumentiranju, prepričevanju in doseganju intersubjektivnih razumevanj. V komunikacijskem procesu se oblikujejo in spodbijajo zahteve po veljavnosti, ki stojijo za konkretnimi interesi in preferencami (Adler, 1998: 178). V tem procesu je nemogoče argumentirati na temelju lastnega interesa, ampak na podlagi skupnih načel in norm (Risse, 2000: 17). Skozi komunikacijsko delovanje države razvijejo norme, da zagotovijo strukturo medsebojnim odnosom. Norme ustvarjajo intersubjektivne pomeni, ki omogočijo akterjem, da komunicirajo med sabo, ocenjujejo primernost dejanj in utemeljujejo svoje izbire (Kratochwil, 1993b: 76).

Kot smo ugotovili v tretjem poglavju, je za racionaliste vloga mednarodnih režimov omejena na spodbujanje držav, da dajo prednost dogoročnim koristim, povezanim s sodelovanjem. Postavljanje pravil in norm obnašanja ima torej ključno mesto, vendar pa ta pravila in norme delujejo zgolj kot intervenirajoče spremenljivke, ki vplivajo na preračunavanja posameznega akterja glede možnih izbir. S tem so institucije v racionalistični obravnavi ontološko vezane na individualizem strateške interakcije oziroma teorij iger, ki ne omogoča razumevanja intersubjektivne ontologije pravil in norm, ki se razvijejo skozi komunikacijsko delovanje (Guzzini, 2000: 164). V nasprotju s racionalizmom imajo za konstruktiviste norme tudi konstitutivno funkcijo, ne zgolj regulativne. Norme šele definirajo igre oziroma kolektivne situacije ter identitete akterjev, ki so vključeni v te igre. Normativnih aranžmajev torej ne moremo zreducirati na funkcionalno pojasnjevanje (Kratochwil, 1993a: 83).

Liberalno svetovno gospodarstvo za racionaliste predstavlja objektivno strukturo z lastno logiko in pravili igre. Tako razmišljanje ima (svetovni) trg za rezultat nehotenih učinkov obnašanja racionalnih akterjev. Nasprotno temu je pojmovanje trga kot družbene stvarnosti, ki obstaja samo znotraj intersubjektivnih razumevanj akterjev. Konstruktivisti razmišljajo o trgu kot instituciji, torej celoti identitet, vzajemnih pričakovanj ter pravil in konvencij. Reševanje problema kolektivne akcije v svetovni trgovini zadeva normativni konsenz o liberalizaciji kot temelju za povečevanje blaginje. Čeprav imamo načelo liberalizacije lahko za odraz racionalnega obnašanja držav, pa za konstruktiviste to načelo šele utemeljuje interese držav v mednarodni ekonomiji oziroma ponuja kriterij za ocenjevanje veljavnosti (racionalnosti) njihove politike. Čeprav se institucije lahko razvijejo in ohranjajo samo skozi interakcije med akterji, pa so vse institucije v osnovi inovacije. Nastanka liberalnega svetovnega gospodarstva si tako ni mogoče predstavljati brez teoretikov kot so Adam Smith, David Ricardo, John Stuart Mill in drugi.

Ko govorimo o mednarodnem trgovinskem režimu, je potrebno posebej izpostaviti načelo največjih ugodnosti, ki je za konstruktivizem konstitutivna norma svetovnega liberalnega gospodarstva. Za racionaliste imajo norme zgolj

regulativno vlogo, norme pa olajšujejo delovanje strategije recipročnosti in omogočajo razvoj difuzne recipročnosti. Vendar multilateralnega sodelovanja ni mogoče doseči zgolj s strategijo recipročnosti, nujno je to načelo kombinirati z načelom nediskriminacije kot splošnim načelom obnašanja, ki ga ima Ruggie (1993) za temelj multilateralnega sodelovanja.

Moč in hegemonika sila

Prisotnost hegemonike sile posega v srž teorije hegemonike stabilnosti. V svoji prvotni verziji je Kindleberger (1986/1973) hegemoniki sili pripisal izključno mesto pri stabilizaciji svetovnega gospodarstva oziroma zagotavljanju mednarodnih javnih dobrin. Pričujoča razprava izhaja iz modificirane razlage, ki povezuje stabilizacijo svetovnega gospodarstva s premagovanjem problema kolektivne akcije. Ta pristop nikakor ne izključuje pomena hegemonike sile, temveč redefinira hegemonijo kot obliko sodelovanja (Keohane, 1984). Kot razlaga Olson (1965: 35) je problem kolektivne akcije lažje rešljiv v skupinah, ki jih sestavljajo udeleženci različnih moči in interesov glede zagotavljanja javne dobrine; v takih skupinah največji in najbolj zainteresirani udeleženec, ki bi tudi sicer sam zagotavljal največji delež javne dobrine, nosi nadproporcionalni delež zagotavljanja javne dobrine (ibid.).

Racionalisti ilustrirajo mednarodne ekonomske (trgovinske) odnose s ponavljajočo zapornikovo dilemo, v kateri je uspeh sodelovanja povezan s strategijo recipročnosti. Vendar strategija recipročnosti veliko bolje razloži, kako se sodelovanje ohranja, kot pa sam nastanek sodelovanja (Lipson, 1993: 76). Strategija recipročnosti narekuje, da se posamezen akter v prvi potezi obnaša kooperativno, v nadaljnjih potezah pa se obnaša tako, kot se je drugi akter obnašal v predhodni potezi (Keohane, 1986a: 9). Vendar je sodelovanje v prvotni interakciji povezano s precejšnjim tveganjem, ki ga vse države niso sposobne/pripravljene prevzeti. Vloga hegemonike sile je tako spodbujati multilateralno sodelovanje prek unilaterne iniciative (Lipson, 1993: 78). Hegemonika sila se mora v začetni fazi interakcije obnašati kooperativno (npr. liberalizirati trgovino), ne glede na obnašanje drugih akterjev. Drugače rečeno, hegemonika sila mora (začasno) tolerirati free riding drugih držav oziroma se vzdržati recipročnih ukrepov.

Tako vlogo je sprejela Velika Britanija z enostransko trgovinsko liberalizacijo ob odpravi žitnih zakonov ter vzpostavljanjem zlatega standarda v 19. stoletju. Prav tako so se ZDA v povojnem obdobju z Marshallovim načrtom in spodbujanjem ustanovitve Evropske plačilne unije, ki je diskriminirala ameriške izvoznike, odrekle siceršnji recipročnosti (Keohane, 1984: 146). Poleg tega so ZDA v začetni fazi GATT-a nadproporcionalno znižale carine, da bi spodbudile multilateralno znižanje carin in privabile nove članice v GATT (Ruggie, 1982: 419). Hegemonika sila si lahko privošči enostranske koncesije, ker je zaradi svoje premoči manj občutljiva na vprašanja relativnih dobičkov od liberalizacije.

Z vidika razprave med racionalisti in konstruktivisti je ključnega pomena pojmovanje moči in hegemonije. Racionalisti pojmujejo hegemonijo kot premoč v

materialnih resursih: hegemonika mora imeti nadzor nad surovinami, viri kapitala, trgi in primerjalne prednosti pri proizvodnji visoko cenjenega blaga (Keohane, 1984: 32). Moč definirajo kot sposobnost posameznika, da doseže, da drugi storijo nekaj, česar sicer ne bi storili. Vendar Lukes (1980: 203-204) opozarja, da moči ne smemo enačiti nujno s konfliktom oziroma prevlado v konfliktu, temveč predvsem z izogibanjem konfliktu prek vplivanja na oblikovanje prepričanj in želja drugih akterjev. V okviru slednjega gre posebej izpostaviti pojem mobilizacije pristranskosti (*mobilization of bias*), povezane z dominantnimi vrednotami, političnimi miti, rituali in institucijami v političnem sistemu, ki služijo določenim skupinam na račun drugih (Bachrach in Baratz, 1962: 950; Lukes, 1980: 202). Hegemonijo je tako potrebno definirati kot strukturo vrednot in razumevanj o naravi reda, ki prežema celoten sistem držav in nedržavnih entitet; v hegemoniskem redu so te vrednote in razumevanja relativno stabilna in niso predmet dvoma; nasprotno, večini akterjev se hegemonski red dozdeva kot naravni red (Cox, 1992: 140).

Bistveno je torej vprašanje družbene konstrukcije znanja in imanentnega odnosa znanja do družbene ureditve (Linklater, 1996: 279; Gill, 1993: 24). Moč je potrebno obravnavati na način, ki ima družbeno konstruirano znanje kot konstitutivni faktor socialne moči in omogoča vzpostavljanje odnosa med močjo in konsenzom (Guzzini, 2000: 172). Vloga hegemonike sile pri ustvarjanju konsenzualnega znanja je v arbitrarnosti tega znanja. Brez prisotnosti specifičnega akterja bi bila družbena ureditev drugačna. Kot razlaga Cox (1986: 218-219), obstajajo različne in konkurenčne kolektivne predstave o svetovni ureditvi. Hegemonika sila uveljavlja dominantno kolektivno predstavo o svetovni ureditvi (*ibid.*: 223).

Hegemonika kot asimetrična distribucija moči ne more pojasniti značilnosti (vsebine) mednarodne ureditve. Hegemonika sila bo vzpostavila določeno obliko mednarodne ureditve v skladu z njeno percepcijo mednarodne stvarnosti, ki je v veliki meri pogojena z notranjimi strukturami (Ruggie, 1998: 121). S tem za analizo povojne ekonomske ureditve ni najpomembnejše dejstvo, da je obstajala ameriška hegemonika, temveč predvsem, da je bila to ameriška hegemonika (Ruggie, 1993: 8). Ugotovili smo, da je temelj institucionalizacije normativni konsenz glede definiranja in reševanja kolektivne situacije. Hegemonika moč v tej obliki nastopa tako, da tuje elite sprejmejo vizijo hegemonike sile glede mednarodne ureditve za svojo, da ponotranjijo norme in vrednote, ki jih izraža hegemonika sila (Ikenberry in Kupchan, 1990: 285). Anglija je edina sila, je zapisal nemški profesor Dibelius v dvajsetih letih prejšnjega stoletja, ki v nacionalnem programu, ki je sicer egoističen, obljublja hkrati tisto, kar želi ves svet: red, napredek in trajni mir (Carr, 1978/1946: 82). Bolj konkretno, Velika Britanija in ZDA sta uspeli promovirati načela liberalizma in multilateralizma v mednarodnih ekonomskih odnosih.

Vendar pa vse to ne pomeni, da materialni resursi niso pomembni za zagotavljanje hegemonije. Potrebno pa je definirati hegemonijo kot sozvočje premoči v materialnih resursih in dominacije idej, povezanih z dominantno predstavo o svetovni ureditvi (Cox, 1986: 223). Interesi hegemonike sile se v družbeni interakciji na dolgi rok lahko uresničijo le, če so povezani z idejami, ki jih opravičujejo, in obratno: ideje se lahko uveljavijo le, če so povezane z interesi, ki jih podpira moč (Habermas, 1984: 188).

Ob vsem tem se ni mogoče ogniti vprašanju legitimnosti ureditve in institucij. Potrebno je poudariti, da racionalistična razprava ne izključuje koncepta legitimnosti, vendar je legitimnost za racionaliste vezana na recipročne koristi. Mednarodni režim je za države legitimen, kadar te menijo, da dobijo zadosten delež skupnih koristi, glede na ostale države in transnacionalne akterje (Keohane in Nye, 1989: 234). Indikator legitimnosti režima so free riderji. Kot ilustrira ponavljajoča zapornikova dilema, se države odrečejo free ridingu v zameno za dolgoročne recipročne koristi, ki jih zagotavlja mednarodni režim.

Vendar takšna opredelitev legitimnosti ne ustreza prevladujočim razlagam legitimnosti v družbenih znanostih. Max Weber govori o legitimnosti, kadar je red subjektivno priznan kot veljaven. To priznanje počiva direktno na idejah, ki vsebujejo potencial za utemeljitev in opravičevanje, ne pa na racionalnem interesu (Habermas, 1984: 189). Z vidika obnašanja v kolektivni situaciji je legitimnost povezana s konsenzualno veljavnostjo. Konsenzualni značaj obnašanja sestoji iz dejstva, da člani skupine vzajemno priznavajo zavezanost k normam obnašanja (ibid.: 190). To pomeni, da racionalistična koncepcija ne pojasnjuje zadovoljivo različnih oblik "deviantnega" obnašanja. Free riderji sicer niso pripravljeni sprejeti sorazmernega deleža stroškov vzdrževanja režima, vendar pa ne spodbijajo veljavnosti obstoječe ureditve (Keeley, 1990: 97). Tako jih je potrebno ločiti od "upornikov", to je akterjev, ki izpodbijajo veljavnost obstoječe ureditve oziroma hegemonskega diskurza na temelju alternativnega znanja in alternativne mreže odnosov, vendar so nehote vključeni v hegemonski diskurz (ibid.: 98). V politični ekonomiji mednarodnih odnosov antihegemonski diskurz najbolje ilustrira ideja nove mednarodne ekonomske ureditve, ki so jo promovirale države v razvoju v 70. letih 20. stoletja.

Zaključek

Namen pričujočega besedila je bil ovrednotiti dva teoretska pristopa pri pojasnjevanju meddržavnega sodelovanja in obravnavanju moči ter hegemonске sile v mednarodnih odnosih. Poskušali smo oblikovati integriran pristop k racionalističnim razlagam sodelovanja, sestavljen iz teorij iger, Schellingove strateške interakcije, Olsonovega problema kolektivne akcije ter mikroekonomske teorije, vključno s teorijo tržnih hib. Vse te pristope združuje izhodišče racionalnega obnašanja in situacijskega determinizma. Ključni prispevek racionalistov v razumevanju meddržavnega sodelovanja je sposobnost pojasniti konflikt in sodelovanje z istim logičnim aparatom. Vendar je sodelovanje zgolj instrument, s katerim racionalni egoistični akterji dosežejo večjo stopnjo koristnosti, kot bi jo lahko individualno. Za konstruktiviste pa je sodelovanje družbeni proces, v katerem se (re)definirajo tako akterji kot kolektivna situacija pod vplivom (novega) skupnega znanja. Konstruktivistično razlago sodelovanja smo opredelili z modelom komunikacijskega delovanja, ki ima za cilj doseganje normativnega konsenza o reševanju kolektivne situacije. Konstruktivisti menijo, da sodelovanja ne moremo utemeljiti zgolj na dolgoročnem egoističnem interesu in strategiji recipročnosti, ampak na

normativnem konsenzu. Šele te norme omogočajo akterjem, da oblikujejo svoje interese in izbire ter postavijo kriterije primernega obnašanja. Tako racionalisti kot konstruktivisti se strinjajo, da odnosi med državami potekajo v ozračju negotovosti, ki jo pomembno zmanjšujejo mednarodni režimi. Vendar racionalisti vidijo negotovost v nekooperativnem obnašanju drugih akterjev (nevarnost free riderjev), medtem ko za konstruktiviste izvirna negotovost obstaja v definiranju kolektivne situacije in iskanju možnih rešitev. Režimi v prvem primeru zmanjšujejo transakcijske stroške, v drugem pa ustvarjajo novo znanje, ki je temelj sodelovanja in institucionalizacije odnosov. Hegemonska sila ima pomembno mesto v tem procesu, vendar ne samo tako, da nagrajuje sodelovanje (ali kaznuje nekooperativnost), ampak predvsem z ustvarjanjem normativnega konsenza glede definiranja kolektivne situacije. Hegemonije v tem pogledu ne moremo opredeliti samo kot asimetrično distribucijo resursov (moči), ampak predvsem kot specifično družbeno ureditev.

LITERATURA

- Adler, Emmanuel (1997): Seizing the Middle Ground: Constructivism in World Politics. *European Journal of International Relations* 3(3): 319-363.
- Adler, Emanuel (1998): Condition(s) of Peace. *Review of International Studies*, 24: 165-191.
- Axelrod, Robert in Robert Keohane (1985): Achieving Cooperation under Anarchy: Strategies and Institutions. *World Politics* 38(1): 226-254.
- Bachrach, Peter in Morton Baratz (1962): Two Faces of Power. *The American Political Science Review*, 56(4): 947-952.
- Baldwin, David (ur.) (1993): *Neorealism and Neoliberalism*. New York: Columbia University Press.
- Brglez, Milan (1999): Za realistično razumevanje mednarodnih odnosov. *Časopis za kritiko znanosti* 37(197): 107-134.
- Carr, Edward (1978/1946): *The Twenty Years' Crisis 1919-1939. An Introduction to Study of International Relations*. Druga izdaja. London: Macmillan.
- Cox, Robert (1986): Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory. V Robert Keohane (ur.): *Neorealism and Its Critics*, 204-254. New York: Columbia University Press.
- Cox, Robert (1992): Towards a post-Hegemonic Coceptualization of World Order. Reflection on the Relevancy of Ibn Khaldun. V James Rosenau in Ernst Czempel (ur.): *Governance Without Government*, 132-159. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dahl, Robert (1986): Power as the Control of Behavior. V Steven Lukes (ur.): *Power*, 37-58. Oxford: BasilBlackwell.
- Dahl, Robert (1993/1957): The Concept of Power. V David Baldwin (ur.): *Key Concepts in International Political Economy*. 1. del, 105-119. Aldershot: Edward Elgar Publishing House.
- Giddens, Anthony (1984): *The Constitution of Society: Outline on the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Gill, Stephen (1993): Epistemology, Ontology and the Italian School. V Stephen Gill (ur.): *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*, 21-48. Cambridge: Cambridge University Press.

- Gilpin, Robert (1995/1981): *War and Change in World Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gilpin, Robert (1987): *The Political Economy of International Relations*. Princeton: Princeton University Press.
- Grieco, Joseph (1993): Anarchy and the Limit of Cooperation. V David Baldwin (ur.): *Neorealism and Neoliberalism*, 116-140. New York: Columbia University Press.
- Guzzini, Stefano (2000): A Reconstruction of Constructivism in International Relations. *European Journal of International Relations* 6(2): 147-182.
- Habermas, Jürgen (1984): *The Theory of Communicative Action*. Volume 1. Reason and Rationalization of Society. Cambridge: Polity Press.
- Haggard, Stephen in Beth Simmons (1987): Theories of International Regimes. *International Organization* 41(3): 491-517.
- Harsanyi, John (1986): Advances in Understanding Rational Behavior. V Jon Elster (ur.): *Rational Choice*, 82-107. Oxford: Basil Blackwell.
- Hasenclever, Andreas; Peter Mayer in Volker Rittberger (1996): Interest, Power, Knowledge: The Study of International Regimes. *Mershon International Studies Review* 40: 177-228.
- Hollis, Martin in Steve Smith (1990): *Explaining and Understanding International Relations*. Oxford: Clarendon Press.
- Ikenberry, John in Charles Kupchan (1990): Socialization and Hegemonic Power. *International Organization* 44(3): 283-315.
- Isaac, Jeffrey (1987): Beyond the Three Faces of Power: A Realist Critique. *Polity* 20(1): 4-31.
- Keeley, James (1990): The Foucauldian Analysis of International Regimes. *International Organization* 44(1): 83-105.
- Keohane, Robert (1982): The Demand for International Regimes. *International Organization* 36(2): 325-356.
- Keohane, Robert (1984): *After Hegemony. Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton: Princeton University Press.
- Keohane, Robert (1986): Theory of World Politics: Structural Realism and Beyond. V Robert Keohane (ur.): *Neorealism and Its Critics*, 158-203. New York: Columbia University Press.
- Keohane, Robert (1986a): Reciprocity in International Relations. *International Organization* 40(1): 1-27.
- Keohane, Robert (1993): Institutional Theory and the Realist Challenge After the Cold War. V David Baldwin (ur.): *Neorealism and Neoliberalism*, 269-300. New York: Columbia University Press.
- Keohane, Robert (1995/1988): *International Institutions: Two Approaches*. V James Der Derian (ur.): *International Theory. Critical Investigations*, 279-307. London: MacMillan.
- Keohane, Robert in Joseph Nye (1989/1977): *Power and Interdependence*. 2. izdaja. Harper Collins Publishers.
- Kindleberger, Charles (1986/1973): *The World in Depression 1929-1939*. Penguin Books.
- Kindleberger, Charles (1981): Dominance and Leadership in the International Economy. *International Studies Quarterly* 25(2): 242-254.
- Krasner, Stephen (1982): Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables. *International Organization* 36(2): 185-206.
- Kratochwil, Friedrich (1993): Norms Versus Numbers: Multilateralism and the Rationalist and Reflexivist Approaches to Institutions - a Unilateral Plea for Communicative Rationality. V John Ruggie (ur.): *Multilateralism Matters: The Theory and Practice of an Institutional Form*, 443-474. New York: Columbia University Press.
- Kratochwil, Friedrich (1993a): Contracts and Regimes: Do Issue Specificity and Variations of Formality Matter? V Volker Rittberger (ur.): *Regime Theory and International Relations*, 73-93. Oxford: Oxford University Press.

- Kratochwil, Friedrich (1993b): The Embarrassment of Changes: Neo-realism as Science of Realpolitik Without Politics. *Review of International Studies* 19(1): 63-80.
- Kratochwil, Friedrich in John Ruggie (1986): International Organization: A State of Art on an Art of the State. *International Organization* 40(4): 753-775.
- Lake, David (1993): Leadership, Hegemony, and the International Economy: Naked Emperor or Tattered Monarch with Potential. *International Studies Quarterly* (37): 459-489.
- Linklater, Andrew (1995): The Achievements of Critical Theory. V Steve Smith, Ken Booth in Marsya Zalewski (ur.) *International Theory. Positivism and Beyond*: 279-298. Cambridge University Press.
- Lipson, Charles (1993): International Cooperation in Economic and Security Affairs. V David Baldwin (ur.): *Neorealism and Neoliberalism*, 60-84. New York: Columbia University Press.
- Lukes, Steven (1980): Moč: jedno radikalno shvatanje. *Marksizam u svetu* 6(8): 191-238.
- Martin, Lisa (1993): The Rational Choice of Multilateralism. V John Ruggie (ur.): *Multilateralism Matters: The Theory and Practice of an Institutional Form*, 91-121. New York: Columbia University Press.
- Mayer, Peter; Volker Rittberger in Michael Zörn (1993): Regime Theory: State of the Art and Perspectives. V Volker Rittberger (ur.): *Regime Theory and International Relations* 391-430. Oxford: Oxford University Press.
- Mearsheimer, John (1994/1995): The False Promise of International Institutions. *International Security* 19(3): 5-49.
- Morrow, James (1994): *Game Theory for Political Scientist*. Princeton: Princeton University Press.
- Nye, Joseph (1987): Nuclear Learning and U.S.-Soviet Security Regimes. *International Organization* 41(3): 371-402.
- Nye, Joseph (1990): *Bound to Lead. The Changing Nature of American Power*. Basic Books: Harper and Collins.
- Olson, Mancur (1965): *The Logic of Collective Action*. Cambridge: Harvard University Press.
- Onuf, Nicholas (1998): Constructivism: A User's Manual. V Vendulka Kubalkova, Nicholas Onuf in Paul Kowert (ur.): *International Relations in a Constructed World*, 58-78. Armonk: M.E. Sharp.
- O'Brien, Patrick in Geoffrey Pigman (1992): Free Trade, British Hegemony and the International Economic Order in the Nineteenth Century. *Review of International Studies* 18(2): 89-113.
- Oye, Kenneth (1985): Explaining Cooperation under Anarchy: Hypotheses and Strategies. *World Politics* 38(1): 1-24.
- Risse, Thomas (2000): Let(s) Argue: Communicative Action in World Politics. *International Organization*, 54(1): 1-39.
- Roter, Petra (1999): Od režimske teorije do teorij mednarodnih režimov: razvoj preučevanja mednarodnih režimov. *Časopis za kritiko znanosti* 37(197): 33-63.
- Ruggie, John (1982): International Regimes, Transactions and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order. *International Organization* 36(2): 379-415.
- Ruggie, John (1986): Continuity and Transformation in the World Polity: Toward a Neorealist Synthesis. V Robert Keohane (ur.): *Neorealism and Its Critics*, 131-157. New York: Columbia University Press.
- Ruggie, John (1993): Multilateralism: The Anatomy of an Institution. V John Ruggie (ur.): *Multilateralism Matters: The Theory and Practice of an Institutional Form*, 3-47. New York: Columbia University Press.
- Ruggie, John (1998): *Constructing the World Polity. Essays on International Institutionalization*. New York: Routledge.

- Salvatore, Dominick (1995): *International Economics*. Peta izdaja. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Schelling, Thomas (1963): *The Strategy of Conflict*. New York: A Galaxy Book.
- Snidal, Duncan (1985): The Game Theory of International Politics. *World Politics* 38(1): 25-57.
- Stein, Arthur (1993): *Coordination and Collaboration: Regimes in an Anarchic World*. V David Baldwin (ur.): *Neorealism and Neoliberalism*, 29-59. New York: Columbia University Press.
- Taylor, Michael (1987): *The Possibility of Cooperation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ule, Andrej (1992): *Sodobne teorije znanosti*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Waltz, Kenneth (1979): *Theory of International Politics*. Reading: Addison-Wesley.
- Wendt, Alexander (1987): The Agent-Structure Problem in International Relations Theory. *International Organization* 41(3): 335-370.
- Wendt, Alexander (1995/1992): Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics. V James Der Derian (ur.): *International Theory. Critical Investigations*, 94-128. London: MacMillan.
- Wendt, Alexander (1999): *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.

RADIKALEN POGLED: OGLAŠEVANJE SKOZI
TEORIO PROPAGANDE IN IDEOLOGIJE

Povzetek: Članek obravnava potrošništvo iz različnih zornih kotov. Na začetku je fenomen oglaševanja percipiran s teorijo propagande. Pri tem se osredotoča predvsem na asimetrijo v družbeni moči, kjer imajo korporacije ogromno komunikacijsko moč. S pomočjo teorije ideologije pojasnjuje, kako je sistemski imperativ kapitalizma povezan z ideološko interpelacijo individuuma v oglaševalskem procesu. Skozi zgodovinsko perspektivo avtor razloži, kako je prišlo do nastanka nove "ideologije-kulture", Holmesove "fleksibilne osebnosti". Nadalje avtor ugotovi, da je potrošnja in potrošniške prakse nujno vrednotiti s kritiko politične ekonomije - fleksibilnega kapitalističnega sistema. Na koncu so še obravnavane možnosti izgradnje nove kritične teorije družbe v povezavi z "antiglobalizacijskim gibanjem" in strategijami družbenega marketinga.

Ključne besede: Oglaševanje kot propaganda, kulturna in družbena kritika potrošniške ideologije, fleksibilna osebnost, kritika potrošnje skozi kritiko politične ekonomije, vojne memov.

"V družbah, kjer vladajo moderne produkcijske razmere, se celotno življenje kaže kot neizmerno kopičenje spektaklov. Vse kar je bilo neposredno doživeto se je oddaljilo v predstavo" (Debord, 1999: 30).

Današnje moderno družbo si je težko predstavljati brez potrošništva. Kako močno in prodorno je postalo potrošništvo in fenomen blagovnih znamk v družbenem kontekstu se mi je nazorno prikazalo, ko smo še kot mulci igrali nogomet na dvorišču. Fantje iz revnejših družin si niso mogli privoščiti Nike ali Reebok superg temveč so nosili Reebok oziroma Nikae. Ti "ponaredki" so bili predmet posmehovanja in norčevanja. V pričujočem tekstu bomo kritično vrednotili nekatere posledice oglaševalske industrije in potrošniške mentalitete za družbeno stvarnost.

Problemskega polja se bomo lotili iz nekaj perspektiv. Oglaševanje bomo skušali razložiti skozi prizmo propagande. Ugotavljali bomo, kdo ima odločilno

* Gal Kirn, študent politologije na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani.

vlogo pri izvajanju propagande. V nadaljevanju bomo opredelili potrošniške prakse in oglaševanje s konceptom ideologije. Pojasnili bomo, kdo reče kaj in s kakšnim namenom, z drugimi besedami, poskušali bomo definirati nosilce "oglaševalske" ideologije in pokazati na določene asimetrije v moči v družbenih razmerjih. Tu bomo nakazali "nevidne" povezave med kulturo in ideologijo ter izpostavili, kakšni hegemonski¹ boji potekajo na tem področju.

Nato bomo potrošništvo zajeli v širšo sliko družbenega sistema - nekateri ga imenujejo Imperij (Hardt in Negri, 2000), drugi svetovni kapitalistični sistem (glej svetovno sistemske študije). V izbranem tekstu Kleinove (2001), kot še marsikje drugje, ni zaslediti radikalne kritike korenin oglaševalske industrije in potrošništva², to je kapitalističnega produkcijskega sistema. Tako bomo proti koncu ponudili "pozitivne" vsebine in alternative (marketingu in potrošniškim praksam), ki jih znotraj obstoječega sistema ponujajo nekateri umetniki in politični aktivisti.

Oglaševanje in propaganda

Na samem začetku bomo podrobneje koncipirali propagando, in sicer "propaganda je premišljeno in sistematično prizadevanje oblikovanja percepcij, manipuliranja kognicij in usmerjanja vedenja z namenom doseči odziv, ki bo zadostil željam propagandista" (Jowett, O' Donell, 1987: 4). Preko raznih dogodkov, naprimer glasbenih festivalov, skušajo velike korporacije ne samo sponzorirati dogodek, temveč ga organizirati in tako prenašati kulturne forme in različne ideje. Kot pravi Naomi Klein, blagovne znamke ustvarjajo kulturo (2001: 30). Tu bi dodal, da kulturo pomagajo oblikovati korporacije in posebne službe znotraj njih. Marketinške službe so se specializirale za plasiranje produktov skozi različne medije in dogodke.

Oglaševanje raznih izdelkov in idej je propaganda (Vodeb, 1999). Podrobnejšo opredelitev lahko najdemo pri Noamu Chomskem (1999), ki pravi, da je oglaševanje eden od filtrov propagandnega modela. Medijske družbe so vključene v trg, kjer poteka velik pritisk s strani delničarjev, direktorjev in bankirjev, ki jih zanima le dobiček. Množični mediji so zato odvisni od reklam (beri zaslužka) na kratek in dolgi rok. V izbranem tekstu Naomi Klein dobro prikaže tudi na vojno med uredniško politiko in oglaševalci. Na vsebino poročanja kot tudi na vsebino oglasov močno vplivajo lastniki korporacij. Le-ti so v današnji družbeni konstelaciji v hegemonski poziciji in narekujejo neoliberalno agendo (Chomsky, 1999, Fish, 1994). Ne pozabimo, da imajo omogočen popoln dostop do medijev in s tem ogromno komunikacijsko moč. Gre za asimetrijo moči v družbenih razmerjih, najbolj problematično pa je, da je takšno stanje percipirano kot samoumevno. "Namen komercialnega oglaševanja v zadnji fazi je prepričati potrošnika o nakupu določenega

¹ *Hegemonijo koncipiram tako v gramscijanskem (prevlada) kot tudi arrighijevem (samoumevnost) smislu.*

² *Nekaj o tem tudi v diskusijah na spletni strani www.nologo.org.*

izdelka ali storitve" (Vodeb, 1999: 24). Oglaševanje deluje na ravni sugestije določenih vrednot in življenjskih stilov, ki jih potrošnik asociira z izdelki (Vodeb, 1999). Pri vsej oglaševalski propagandi je najpomembnejši kumulativni učinek oglasov, najbolj razpoznaven mem pa je: kupuj!

Zanimiv pogled na oglaševanje poda tudi Kalle Lasn (1999), ki analizira, kako Amerika ni več država, saj je postala multibilijardna znamka AmerikaTM. Znamko Amerike se propagira z načeli svobode, možnosti in demokracije. Vendar je ameriška realnost nekaj čisto drugega³.

Reklame lahko koncipiramo tudi s pomočjo Foucaultovega izraza "governmentality" (za podrobnosti glej Foucault, 1991). Glavna poanta koncepta je, da oblast upravlja z velikim številom populacije. In dejansko gre pri reklamah za množično upravljanje oziroma nadzorovanje nad telesi, predvsem pa nad umom.

Nazadnje pa je nujno opozoriti na trende pri razumevanju propagande. Meje med ekonomsko in politično propagando se brišejo. Tako politična propaganda prevzema subtilne tehnike ekonomskega marketinga, medtem ko ekonomska propaganda jemlje ideje neoliberalizma, ki ni prav nič politično oziroma ideološko nevtralen.

Poskus koncipiranja oglaševanja in potrošnika skozi teorijo ideologije

726

Pomemben pogled na trende oglaševanja je razkril Pasi Falk (1998). V svojem članku ugotavlja, da gre danes za nove trende, ko se konstruira identiteto izdelka. Izdelek začne govoriti sam zase, postaja reprezentacija⁴. Skozi te trende se v modi premestijo tudi razredni antagonizmi (Žižek, 2000: 71). "Med potrošnikom in izdelkom je s pomočjo reprezentacije ustvarjen imaginaren neposredovan komunikativen odnos" (P.Falk, 1998: 210). Oglaševalski proces nosi neko ideologijo in tudi vse značilnosti ideološkega procesa (Močnik, 1999). Ali lahko govorimo o "popolni" ideološki interpelaciji? Nakupovanje tretiramo kot materialno eksisten-co ideologije⁵. Materialna eksistenca ideologije pa ni nič drugega kot institucija nakupovanja, se pravi, ko greš po nakupih. Kot pravi že P.Falk obstaja med izdelkom (storitvijo) in individuuumom-potrošnikom imaginarno razmerje. Že z "just looking" (Lury v Luthar, 1998: 126), še bolj pa z aktom nakupa ob "svobodni možnosti izbire", zadovolji sedaj že subjekt svoje lastne fantazije, ki so mu bile simbolno posredovane. Potrošnik postane "subjekt za katerega se predpostavlja, da ve". V tej točki pride do "popolne" ideološke interpelacije (Močnik, 1999). Še iz drugega zornega kota: do "kulturalizacije" potrošnje pride posebej s tem, "da je družbeno simbolno posredovana skozi medije v diskurzih oglaševanja, ki jih ljudje berejo s pomočjo diskurzov lastnega sveta in z njihovo pomočjo prakticirajo trošenje kot življenjski slog in skozenj kot kreiranje samopodobe" (Campbell, 2001:

³ V matriki ekonomske propagande zakrivajo svojo izrazito negativno dimenzijo, na primer pereči problemi revščine in neenakosti.

⁴ Ta reprezentacija nas tudi krmi z občutki in postaja celo umetnost.

⁵ Ena od osnovnih tez Louisa Althusserja (n.d.)

371) "Potrošniška identiteta" (ideologija) se odlično ujame s sistemskim imperativom kapitalizma - stalno trošenje in uničevanje, da se lahko v nedogled proizvaja. Identitetne formacije služijo kot viri za nadaljnjo blagovno-kulturno produkcijo (naprimer hip-hop kultura). Kritično oko Barthesa je opazilo, da se v oglasih skrivajo vrednote dominantnih skupin (Barthes v Cohen in Kennedy, 2000). Miti postajajo resnice. S. Hall govori o tem, da "vladajoči mediji in njihove privilegirane ideološke forme - zlasti TV sporočila (reklame) utrjujejo hegemonijo tako, da skozi medije ponujajo v branje vladajočo predstavo o družbenih razmerjih" (S. Hall v Campbell, 2001: 370).

Oglaševalsko ideologijo je nujno gledati skozi njene povezave s kulturo in družbeno močjo. E. Wolf pravi, da je nujno razločevati med ideologijo in idejami, saj drugače "ne vidimo načina, kako so ideje povezane z močjo" (Wolf, 1999: 4). Moč razumemo predvsem v teoretičnih nastavkih in inovacijah Michela Foucaulta⁶ in S. Lukesa (1974). Pomembno je pogledati globlje v nedrja družbenih razmerij, kdo je družbeni agent oziroma nosilec oglaševalske ideologije, kaj nam sporoča in nenazadnje, do kje določa meje kulture (in kulturne produkcije). Tu je na mestu vprašanje, zakaj oglaševalska propaganda ni družbeno ozaveščena, in naprej, zakaj komunikacija poteka le v eni smeri. Preprost odgovor, ki se ponuja je, da to ni v interesu vladajoče paradigme in njenih nosilcev, predvsem velikih multinacionalk, ki ne (p)odpirajo družbeno relevantnih tematik, temveč propagirajo ozke potrošniške cilje in osvajanje novih ciljnih občinstev prek modela oblast-vednost (Foucault, 1984)⁷. V zadnjem času se manifestira predvsem stran vednosti, ki je seveda bolj prefinjena za kolonizacijo novih potrošnikov. Ogromni denarji se namenjaajo analizam določenih ciljnih populacij⁸. Marketinške firme pripravijo spote in sporočila v oglasih za uspešno interpelacijo in občejanje med subjektom in izdelkom, to je nakup seveda. Tu lahko govorimo tudi o fenomenu "little sisters" (Castellsu, 1997). Castells opozarja na veliko grožnjo vdiranja v vse pore zasebnega življenja s strani podjetij (zbiranje podatkov in nato "uspešno" komuniciranje).

Fleksibilna osebnost: zgodovinski pregled

V prejšnjih odstavkih je bila izpostavljena prodornost in vseprisotnost propagandnih tehnik. Ta razvoj in dovršenost tehnik bomo umestili še v zgodovinski kontekst. Konec 60. let in v začetku 70. se je odvijalo veliko kulturno in politično gibanje (revolucija 68⁹). V času revolucionarnega vrenja je prišlo do številnih teoretskih inovacij prav na našem "topičnem" polju. Iz tega obdobja poznamo veliko prodornih mislecev radikalne kritike družbe kot tudi umetniško - kulturne kritike. Nato je v 80.letih sledila "neo-konservativna" revolucija⁹, kapitalizem je šel skozi

⁶ *Disciplina nad "delom", mikrofizika oblasti: raziskovanje moči kot mreže (1990).*

⁷ *Model oblast-vednost uvaža M. Foucault. Oblast proizvajava vednost z namenom, da bolje kontrolira populacijo.*

⁸ *Za vsaka ciljno skupino (starostna, spolna, identitetna...) se nato izdela določen oglas, ki se ga prav tako vrta ob določenem času (največja verjetnost za dosego želene ciljne publike).*

⁹ *Empire strikes back (Imperij vrača udarec)!*

restrukturacijo, ki je bila še kako kruta za ljudi (R. Falk, 1995). Prišlo je do velikega zasuka v medijskem svetu, de-regulacija medijev in "osvobajanje" zasebnega kapitala (o tem tudi N. Klein, 2001) sta postala integralni del svetovnega kapitalističnega sistema. Ti procesi so se personalizirali v podobah Ronalda Reagana in Margaret Thatcherjeve. Prefinjeno zgodovinsko analizo je ponudil Brian Holmes (2002), ki pravi, da so nove menedžerske elite skušale z absorpcijo protikulturnih vzorcev (kooptacija kulturne kritike) iz 60. in 70. let upravičiti svoje delovanje. Se pravi, šlo je za podajanje legitimnosti kapitalističnemu sistemu, ki je še enkrat dokazal svojo največjo odliko, to je fleksibilnost. V številnih izdelkih in idejah, predvsem pa prek reklam, je bilo zaznati navidezno uporniški ("cool") odnos, vse dokler "preveč" radikalna vsebina ne ogroža neoliberalne hegemonije. Holmes (2002) pravi, da je njuna izgradnja nove kulturne kritike ideologije.

Potrebno je iskati povezave med "glavnimi lokusi moči in trivialno estetiko vsakdanjega življenja" (Holmes, 2002: 3). V svojem delu skuša postaviti teorijo o idealnem tipu "ideologije-kulture", to je "fleksibilna osebnost". V njej se zrcalijo družbena moč, intimna moralna načela in erotični gon. Prav tako izpostavi fleksibilnost v povezavi z ekonomskim sistemom, kjer dobiva osrednjo vlogo računalnik, organizacija (npr. dela) pa postaja mreža. Poleg tega sintagma fleksibilnosti aludira na pozitivne lastnosti, kot sta kreativnost in kooperativnost (Holmes, 2002)¹⁰. To je seveda zamaskirano pod novo hegemonijo menedžerske ideologije. Kulturna industrija ima tu ogromno vlogo, saj zakriva družbeno realnost in preusmerja pozornost na druga področja.

Kar se tiče radikalne družbene kritike in "revolucionarnih" družbenih množic, jih je kapitalistični razred "utišal" z "de-lokalizacijo" proizvodnje, in sicer na kraje (v tretji svet), kjer ni pričakovati upora. Tam se uporabljajo represivnejši državni aparati brez posebne zakonske kontrole (Harvey, 2000). V razvitem svetu pa je z "institucionalnim kolapsom države blaginje"¹¹ prišlo do pojava majhnih (Holmes, 2002: 7) fleksibilnih podjetij, kjer so stroški majhni, usposobljenost pa zelo visoka. Tu je ogromno pripomogla revolucija v informacijskih tehnologijah (Castells, 1996). Prav tako lahko telekomunikacije vidimo kot "governmentality" (Foucaultu, 1990) tehnologije. Subjekti ponotranjijo kontrolo in vgrajujejo razne vrednote. To bi lahko imenovali Foucaultov panoptikon (1984), še bolje pa "notranji brat". Tako se boj vedno bolj odvija v subjektu, v potencialnem potrošniku s fleksibilno osebnostjo. Ti subjekti pa padajo v novo obliko alienacije, to je odtujitev od političnega.

Botanski in Chiapello v svoji knjigi *Le Nouvel Esprit du capitalisme* ugotavljata, da mora kapitalizem v vsaki zgodovinski dobi "opravičevati svojo iracionalno-nasilno obsesijo po akumulaciji" (v: Holmes, 2002: 7) s tem, da integrira kritiko prejšnje dobe. Ob omenjeni alienaciji od političnega pa je nujno odkriti ideološke tančice in priti k bistvu problema. S tem se bomo ukvarjali v zadnjem poglavju.

¹⁰ Prav tu gre za absorpcijo umetniške-kulturne kritike. Nova ideologija poudarja, da naj ne bi šlo več za odtujitev od dela, v ospredje pa prihaja izpopolnjevanje individualnosti skozi "projektno delo". Prejšnji konformizem je zamenjan z avtentičnostjo, individualnostjo, razlikami in uporom - seveda vse v skladu z družbenimi pričakovanji.

¹¹ Pomembno je tudi opozoriti na občutno zmanjšanje moči sindikatov v razvitem svetu.

Analiza potrošniških praks in vstavitv v širši kapitalistični kontekst

Danes je normalno, da nedeljo preživiš v Koloseju, nakupuješ v bližnjem Cityparku in nazadnje prideš "srečno" domov. Treba je omeniti, da gre za način življenja, katerega občutja ("kolektivno zavest" - imaginarno vez) delijo trume ljudi iz vseh krajev Slovenije, ki se valijo v Ljubljano.

Campbell (2001) v svojem delu pride do dveh pomembnih ugotovitev glede potrošništva. Prva je ta, da hedonizem vsake zgodovinske epohe zahteva in najde vedno nove načine in predmet zadovoljevanja. Jedro uživanja pa tiči v zamišljanju potrošnje in njenih imaginativnih rab in pomenov kot sredstva samoizpopolnjevanja. Druga prav tako pomembna ugotovitev pa je usmeritev v trošenje, ki ni le značilnost vladajočega razreda, marveč življenjski stil širših družbenih skupin, ki ga je omogočila šele množična produkcija na začetku 20. stoletja (Campbell, 2001).

Breda Luthar v svojem članku zagovarja tezo, da je pri potrošnji in nakupovanju zelo pomembno "sanjarjenje estetiziranja in subjektifikacija" (Luthar, 1998: 125). Nadalje pravi, da "oglaševanje propagira poseben odnos med nakupom blaga in oblikovanjem sebstva" (Luthar, 1998: 127).

Potrošne prakse pa je možno demistificirati s kritiko politične ekonomije. Blagovna fetišizacija (Marx, 1961) - današnja prevladujoča ideologija povzdiguje "trivialno v sublimno in tako nemara legitimira porabništvo tudi v zavesti intelektualcev in s tem pomaga utrjevati gospodstvo kapitala" (Campbell, 2001: 357). Motor potrošnje je v produkciji sami. Presežna vrednost dela se mora realizirati v potrošnji (Campbell, 2001).

Nikakor pa ne mislimo, da širjenje množične (kulturne) produkcije spremlja enoznačno sprejemanje vrednot in enaki načini imaginativnega zamišljanja trošenja. Ravno nasprotno. Vzemimo primer širjenja hollywoodske produkcije. V vsaki družbi jo dominantna kultura nalepi na druga sidrišča vrednot. Znotraj novih kultur tako dobi za ljudi nov pomen. Vendar je učinek isti, če parafraziram protireklamni spot "adbusterjev" (Lasn, 1999: 142): "soba, kjer gledamo televizijo je tovarna, izdelek, ki se proizvaja - pa smo mi". Kje torej tiči skrivnost? V množični apatiji in cinični depolitizaciji, ki sta konstitutivna elementa razmerij gospodstva. Ljudje izgubljajo kritično distanco, če pa jo že imajo, samo cinično vzdihnejo, za spremembe pa naredijo bore malo.

Naomi Klein (2001) v drugem poglavju s postmoderno ihto zagovarja oglaševanje kot zgodovinsko nujnost. To pa ni nič drugega kot legitimacija globalnega kapitalizma in potrošniške mentalitete. Na Kleinino tezo bi lahko odgovorili s kritično refleksijo, ki jo ponudi Vogrinec, ki pravi:

"Raziskovanje porabniške kulture bo družbeno kritično le, če bo dejanski družbeno transformativni potencial potrošnje obravnavalo v kontekstu globalne reprodukcije kapitala. Če bo ravnalo tako bo moralo uvideti, da niso reveži tretjega sveta nič bolj zunaj potrošnje kot marketinške strategije proizvajalcev orožja ali investicijskih bank, marveč so tako te strategije kakor obubuzanje in brezpravnost tistih, ki so v svetu danes rezervna armada delovne sile, bistvena sodoločila možnosti, da privilegirani skozi potrošnjo konstruirajo individualne življenjske sloge" (Campbell, 2001: 379).

Poleg pronicljive zastavitve (negativne) družbene kritike, ki jo poda Vogrinec, je nujno ponuditi še pozitivne vsebine proti neoliberalnemu oglaševanju in hegemoniji fleksibilne osebnosti. Kalle Lasn, medijski in politični aktivist¹², v svoji knjigi *Culture Jam* (1999) ostro obsodi nebrzdano širjenje potrošniških memov ameriške kulture ter izraza biti "kul". Velik problem nastaja, ko vsi ljudje sanjajo isto: denar in moč (Lasn, 1999). Sam skuša pripomoči k procesu izgradnje nove kulture, ki bo imela nekomercialno srce in dušo. Njegov recept za doseg te ciljev pa je strateško širjenje memov, izvirnih idej, ki zajemajo nekaj meta-memskih področij: vsak človek ima pravico do komuniciranja, vsak izdelek mora imeti zraven nalepko resničnih stroškov, tu misli Lasn na ekološke stroške, nato še meta-mem o kritiki globalne ekonomije in korporacij ter konec marketinga¹³ Lasn opisuje, da se danes odpirajo velike možnosti za izdelavo anti-reklam¹⁴. Z družbenim marketingom se lansirajo nove ideje prek večnivojskih kampanij (Lasn, 1999: 129-136 in 164). Uveljavlja se pravico do objavljanja podatkov in komuniciranja. Ideje Lasna temeljijo predvsem na trajnostnem razvoju, pri kampanijah pa naj se vzame na znanje Debordov pojem "détournement": spreobračanje spektakla v korist ljudi samih. Današnje vojne potekajo v glavah ("meme vojne"), kar odlično zajame M. McLuhan v enem stavku: "World war III will be a guerrilla information war with no division between military and civilian participation"¹⁵ (McLuhan v Lasn, 1999: 123). Kakršnakoli družbena sprememba mora zajemati tudi strateško širjenje memov prek različnih medijev (Lasn, 1999).

Namesto sklepa: k izgradnji nove kritične teorije družbe in o antiglobalizmu

Ob vseh raziskanih fenomenih je nujno izpostaviti nekaj alternativnih pogledov in političnih praks, ki dajo upanje na boljšo prihodnost ter trajnostni razvoj vseh družb po svetu. V svojem prispevku sem v ospredje postavil pojem oglaševanja. Začasna rešitev za večje ravnotežje v komunikacijskem procesu je strožja zakonska regulacija. Tako novinarski kodeksi kot zakonske opredelitve bi morale učinkoviteje pravno sankcionirati prestopanje meje med oglaševanjem in kulturnim artefaktom (oziroma tekstom), kajti drugače prihaja do manipulacije občinstva. Prvi korak k dolgoročni izboljšavi in k povečanju ozaveščenja (Foucault, 1987, 1990)¹⁶ je prav gotovo družbeni marketing, oziroma propaganda (Družbene spremembe morajo biti nujno povezane s strateškim širjenjem medijskim memov), ki odpira družbeno relevantno tematiko. Prek posameznih kampanij¹⁷ se

¹² Za podrobnejši pogled glej tudi www.adbusters.com.

¹³ Podrobneje glej 1999: 124.

¹⁴ Njegov pojem: "subvertisement".

¹⁵ "3. svetovna vojna bo gverilska informacijska vojna, kjer ne bo delitve na vojaško in civilno sodelovanje" (prevod je moj).

¹⁶ Tu bi izpostavil esej M. Foucaulta, kjer pravi, da je pomembnejši preskok v miselnosti, kot pa le zamenjava oblasti. Na drugem mestu (1990) govori o revoluciji z malim r. Na teh teoretičnih pogledih je potrebno konstruirati praktično delovanje.

¹⁷ Glej npr. www.adbusters.com.

bo sčasoma medijski in kulturni prostor toliko demokratiziral, da se bo oglaševanje obrnilo proti samemu sebi. Z drugimi besedami, ljudje ne bodo "kupovali" vsake telenovele (oziroma izdelkov za enkratno uporabo). Naslednje področje, ki se neposredno veže na demokratizacijo (dekolonizacijo) medijskega sveta in za razbijanje enoumja neoliberalizma, pa je boj za enakopravnost komuniciranja in informiranja. Ponuja se možnost dvosmerne komunikacije. Vsak človek ima na razpolago alternativne vire sporočanja ter lahko sam objavlja družbeno relevantne informacije¹⁸. To danes omogoča razvoj novih informacijskih tehnologij - interneta.

"Odgovornost intelektualcev" pa je naslednja: poleg kritične analize potrošniškega procesa, kritike politične ekonomije in družbenih razmerij nasplo¹⁹, morajo tudi opozarjati na nepravilnosti in neenakosti. Intelektualna kritika lahko prihaja tako iz moralnega kot tudi teoretičnega zornega kota. Seveda pa je k odgovornosti nujno dodati Marxovo 11. tezo o Feuerbachu (Marx, 1971: 359), da je treba stopiti na polje politične akcije. Se pravi, "ovijanje" v akademsko sfero in foteljske aktivnosti pomeni podpiranje statusa quo. Intelektualci morajo pomagati pri procesu prenosa teorije v prakso, kajti revolucionarna teorija in praksa sta neločljivo povezani (Močnik v Marx, 1984). Ob vsaki politični akciji je nujna samorefleksija. Današnja prodorna kritika lahko postane jutrišnja dogma. Vsekakor je cilj znan: boj za radikalne spremembe v samem jedru globalnega kapitalizma. Ta cilj se že dlje časa nete v plamenih in solzah "antiglobalizacijskega gibanja" (Offe, 1987)²⁰. Nova družbena gibanja zadnjih nekaj let že opozarjajo na pohlep in "instrumentalno racionalnost" multinacionalk. Kot poudarja Holmes (2002), se je potrebno učiti na preteklosti ter združevati kulturno in družbeno kritiko, vendar z netoleranco do možne kooptacije vladajočega razreda. Gibanja za globalno pravičnost, ki združujejo obe kritiki, postajajo vedno močnejši in politično relevantnejši akterji tudi na mednarodni sceni (Kuzmanič, 2002)²¹. Sporočila in razsvetljenski ideali, na katere opirajo svojo politično filozofijo, so vsem znani in zelo težko jim je ugovarjati (glej Offe, 1987). Vendar se protestniki zavedajo nevarnosti "diskurza očeta" (Badiou, 1998), če parafraziram Deborda (1999), revolucija ni program, po katerem naj bi ljudje živeli, pač pa jim daje občutek, da živijo.

Pomembno dejstvo, ki ga spregledajo mnogi teoretiki potrošniških praks in modernega potrošnika pa je ugotovitev novih družbenih gibanj in nekaterih kritičnih teoretikov. V nerazvite države "tretjega sveta" velike korporacije ne vlagajo veliko za promoviranje refinjenih izdelkov (Foucault, 1990)²², saj se jim to ne bi izplačalo, ker ljudje v "ekonomskem" smislu pač niso zanimivi. Zdaj lahko še bolj

¹⁸ Oznaka gibanja je negativna kljub mnogim pozitivnim komponentam in vsebinam, zato je bolje govoriti o "novem" družbenem gibanju (glej tudi Offe, 1987).

¹⁹ Z "antiglobalizacijskim" gibanjem se je boj prenesel tako na ulice kot tudi v formiranje novih idej. Prav tam se je izkazala "demokratičnost" zahodnih režimov (povezava kapitala in države) v polni luči. Svoje oblasti ne znajo več "zašiti" drugače kot z represivnimi državnimi aparati. Branjenje svojih državljanov je zapostavljeno, danes se brani nekaj in ta nekaj je kapital, vladajoča družbena razmerja (glej Kuzmanič, 2002). Na tem mestu samo toliko.

²² Uporabimo lahko pojem biopolitike, kar pomeni vlaganje "kapitala" v določeno populacijo.

"jasno" gledamo na nadaljnjo večanje razkoraka med bogatim Severom in revnim Jugom. Naj zaključim z mislijo filozofa, ki odlično zajema današnjo situacijo: "You might not see thing yet on the surface, but underground, it is already on fire"²³ (v Lasn, 1999).

LITERATURA

- Badiou, Alain (1998): Sveti Pavel: utemeljitev univerzalnosti, Društvo za teoretsko psihoanalizo: Ljubljana.
- Campbell, Colin (2001): Romantična etika in duh sodobnega porabništva, Studia Humanitatis, Ljubljana.
- Castells, Manuel (1996): The Rise of the Network Society, Blackwell Publishers: Oxford.
- Castells, Manuel (1997): The power of identity, Blackwell Publishers: Oxford.
- Chomsky, Noam (1999): Somrak demokracije, Studia Humanitatis: Ljubljana.
- Cohen, Robin in Kennedy, Paul (2000): Global Sociology, Macmillan: London.
- Debord, Guy (1999): Družba spektakla: Komentarji k Družbi spektakla / Panegirik : prvi del, založba Koda: Ljubljana.
- Falk, Pasi (1998): Benetton-Toscani učinek - preizkušanje mej konvencionalnega oglaševanja, ČKZ, let.XXVI, št.189, str.207-227: Ljubljana.
- Falk, Richard (1995): On Humane Governance, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania.
- Fish, Stanley (1994): There's no such thing as free speech and it's good thing, too, Oxford University Press: Oxford.
- Foucault, Michel (1984): Nadzorovanje in kaznovanje: Nastanek zapora, Delavska enotnost: Ljubljana.
- Foucault, Michel (1987): Kant, Was ist Aufklärung? V: Vestnik, Inštitut za marksistične študije, ZRC SAZU, št.1: Ljubljana.
- Foucault, Michel (1990): The history of sexuality: An Introduction, Vintage books: New York.
- Foucault, Michel (1991): Governmentality. V: Burchell, Graham, Collin Gordon in Peter Miller (ur.), The Foucault Effect, Harvester Wheatsheaf: Hertfordshire, str.87-104.
- Hardt, Michael in Negri, Antonio (2000): Empire, Harvard University Press: London.
- Harvey, David (2000): Spaces of Hope, University of California Press: Los Angeles.
- Jowett, S.Garth in O' Donell, Victoria (1987): Propaganda and persuasion, Sage publications, London.
- Kalle, Lasn (1999): Culture Jam, HarperCollins Publishers: New York.
- Klein, Naomi (2001): No Logo, Flamingo: London.
- Kuzmanič, Tonči (2002): Politično delovanje v postsocializmu, Mirovni inštitut, v tisku.
- Lukes, Steven (1974): Power: a Radical view, Macmillan: London.
- Luthar, Breda (1998): Ne tako visoka kultura: Prepovedani užitki nakupovanja, ČKZ, let.XXVI, št.189, str.117-131: Ljubljana.
- Marx, Karl (1961): Kapital I, Cankarjeva Založba: Ljubljana.
- Marx, Karl (1971): Izbrana dela: v petih zvezkih, 2.zvezek, Cankarjeva založba: Ljubljana.
- Marx, Karl (1984): Cenzura in svoboda tiska, št.21, KRT: Ljubljana.
- Močnik, Rastko (1999): 3 Teorije, Založba *cf.: Ljubljana.

²³ "Stvari se morda še ne vidijo na površini, vendar pod tlemi že vse gori" (prevod je moj).

- Offe, Klaus (1987): Nova družbena gibanja, Delavska enotnost: Ljubljana.
- Vodeb, Oliver (2001): Vpliv propagande na spreminjanje kulturnih vzorcev, diplomsko delo, FDV: Ljubljana.
- Wolf, Eric (1999): Envisioning Power, University of California Press.
- Žižek, Slavoj (2000): Krhki Absolut, Analecta, Ljubljana

Internetni viri:

- www.adbusters.com, zadnji dostop do strani 6.5.2002.
- Holmes, Brian (2002): The flexible personality, http://www.noemalab.com/sections/ideas/ideas_articles/holmes_personality.html, zadnji dostop do strani: 6.5. 2002.
- www.nologo.org, zadnji dostop do strani 6.5.2002.

MEDIJSKI AKTIVIZEM KOT KOMUNIKACIJSKA PRAKSA REINSTITUCIONALIZACIJE DRUŽBENE DISTRIBUCIJE ZNANJA

Povzetek. *Prispevek obravnava možnosti reinstitucionalizacije družbene distribucije znanja, pri čemer izpostavlja razlike med strateškimi, komercialnimi načini komuniciranja- distribucije znanja na eni strani in nekomercialnimi, aktivističnimi načini komuniciranja-distribucije znanja na drugi strani. To napravi v glavnem na podlagi dela "družbena konstrukcija realnosti" avtorjev P. Bergerja in T. Luckmanna ter tudi njunega koncepta intermediarnih institucij, ki naj zagotavljajo ravnotežje med družbeno strukturo in subjektivnim delovanjem v trenutni družbi, in predstavi tezo, da je omenjeni koncept v današnjem času (tudi v praksi) možno nadomestiti s specifičnimi komunikacijskimi praksami, ki potencialno delujejo v smeri (samo) refleksije in s tem (so) generirajo temeljne pogoje za aktivno (demokratično) participacijo v procesih (javnega) komuniciranja, pri čemer se osredotoča predvsem na oglaševanje.*

Ključni pojmi: *medijski aktivizem, oglaševanje, družbena distribucija znanja, reinstitucionalizacija, tržno komuniciranje, taktično komuniciranje.*

Uvod

V množici simbolov smo vsakodnevno izpostavljeni predvsem simbolom, ki pretežno komunicirajo komercialne vsebine in služijo komercialnim interesom. Zaradi komercializacije vsakdanjega življenja, informacijske zasičenosti in pomanjkanja informacijske različnosti je refleksija omenjenih vsebin postala izredno otežena. V pričujočem tekstu bomo obravnavali specifične (oglaševalskih) po naravi enosmernih, strateških, kapitalskih - komercialnih praks komuniciranja v primerjavi, s po naravi velikokrat dvosmernimi, taktičnimi, in ne-kapitalskimi praksami. Na koncu, bomo v tem okviru imenovali aktivistične prakse komuniciranja, saj se tovrstni (strokovni, komunikacijski) pristopi generirajo predvsem v "svetu"

(medijskih) aktivistov. Predpostavljamo, da je v procesih družbene konstrukcije realnosti razlika v institucionalizaciji in legitimizaciji omenjenih komunikacijskih praks. Le te izvirajo specifično iz odsotnosti pogojev za ustvarjanje pogajalske pozicije znotraj kapitalske- strateške komunikacije same. Specifične razlike (predvsem v sami institucionalizaciji) bomo prikazali po Bergerju in Luckmanu in njunem delu "Družbena konstrukcija realnosti" (glej Berger, Luckman, 1988). Hkrati pa bomo v razpravi iskali možnosti komunikacijskih praks, ki bi delovale v smeri (samo) refleksije in s tem (so) generirale temeljne pogoje za aktivno (demokratično) participacijo v procesih (javnega) komuniciranja. Na tem mestu bomo podvomili o današnji uporabnosti Bergerjevega in Luckmanovega koncepta intermediarnih institucij ter postavili tezo, da je omenjeno problematiko v današnjem času možno tudi reševati s specifičnimi komunikacijskimi praksami, pri čemer se bomo osredotočali predvsem na oglaševanje. Pri tem nas bo najbolj zanimala točka konflikta, stika med prevladujočim (komercialnim) diskurzom komuniciranja in aktivističnimi komunikacijskimi pristopi, praksami, saj smo mnenja, da je prav omenjeno mesto stika okolje, ki generira najbolj inovativne komunikacijske rešitve.

Družbena konstrukcija realnosti

Na začetku si pogledjmo temeljne Bergerjeve in Luckmannove ideje, ki sta jih predstavila v delu Družbena konstrukcija realnosti. Berger in Luckman razumeta znanje kot: "objektivizacijo subjektivnih procesov (in pomenov), iz katerih je zgrajen intersubjektivni svet" (glej Berger, Luckman, 1988: 28). Zavest se giblje skozi različna področja realnosti, ki skupaj tvorijo svet. Realnost vsakdanjega življenja za posameznika predstavlja najvišjo realnost, ki jo je nemogoče ignorirati, saj se kaže kot že objektivizirana realnost in je prisotna tukaj in zdaj. Realnost vsakdanjega življenja povzroči najvišjo napetost zavesti, hkrati pa jo vara na: "najbolj obsežen, intenziven in nujen način!" (ibid: 29). Svet, ki ga najbolj obvladujemo, je tisti, v katerem smo fizično prisotni, - svet v katerem delamo, svet v katerem delujemo. Intersubjektivnost, kot izrecna kvaliteta realnosti vsakdanjega življenja, pa je možna predvsem zaradi družbene distribucije znanja.¹ Intersubjektivnost prav tako premošča mejo med vsemi ostalimi realnostmi, ki se jih zaveda vsak zase, poleg vsakdanje realnosti. Tipizacijske sheme delujejo znotraj realnosti vsakdanje-

¹ Omenjeno varanje zavesti je predvsem posledica splošnosti, površinskiosti in nerefleksiranosti realnosti vsakdanjega življenja. Realnosti - znanja, ki ga potrebujemo za minimalno funkcionalno integracijo v družbeni sistem. Realnost vsakdanjega življenja je tako vseprisotna in samoumevna, da je prav zato refleksija odveč. Omenjena realnost pa je tudi tista, ki se jo relativno lahko spreminja. Spremembe se dogajajo po navadi zelo tekoče. Ne da bi se zavedali, je danes samoumevno to, jutri pa nekaj drugega. Omenjene procese manipulacije realnosti vsakdanjega življenja je izvrstno opisal Michael Moore v filmu "Bowling for Columbine". Moore pokaže absurdno samoumevnost ogroženosti in obsesije z orožjem ameriškega prebivalstva kot posledice načrtni (medijske) produkcije strahu.

² Tu bi veljalo Bergerjevi in Luckmanovi ugotovitvi dodati, da gre danes za posredovano znanje. Predvsem za medijsko posredovano znanje.

ga življenja kot nekakšen orientacijski okvir, ki služi za prepoznavanje in določanje nekoga/nečesa.

V neposrednih stikih so različne tipizacijske sheme predmet nenehnih pogajanj, kolikor bolj pa je komunikacija posredovana, toliko bolj postajajo omenjene tipizacije anonimne, kot pravita avtorja: "zaradi odsotnosti mnogoterih življenjskih simptomov" (ibid: 37, 38). Institucije nastanejo, se gradijo, prav zaradi vzajemnih tipizacij iz navade.

Jezik je temeljni znakovni sistem, na podlagi katerega družbena konstrukcija realnosti deluje znotraj določenih semantičnih polj, kot vsoti jezikovnih objektivizacij, ki določajo, kaj iz celotnega izkustva posameznika ali družbe se bo nadaljevalo in akumuliralo in kaj se bo izbrisalo.

Pomemben faktor je posameznikova udeležba na dosegljivi družbeni zalogi znanja. "Udeležba posameznika pri družbeni zalogi znanja omogoča "umestitev" posameznikov v določeni družbi in njihovo "vedenje" na primeren način, kar za nekoga, ki ni udeležen v tem znanju ni možno" (ibid: 46). V vsakdanjem znanju, ki je potrebno za normalno delovanje, bi morali potem takem biti udeleženi praktično vsi člani družbe oz. za normalno delovanje družbe zadostno število ljudi. Relevantne strukture narekujejo "skupne interese" posameznikov znotraj družbene zaloge znanja, ki pa ima tudi sama svojo relevantno strukturo. To pomeni, da so znanja razporejena po lestvici pomembnosti v okviru določene hierarhije, določena znanja se (včasih enakopravno) prepletajo, temu pa je tudi v veliki meri podrejena sama (družbena) distribucija znanja, katere lastnosti so posledica predvsem procesov legitimizacije.

Berger in Luckmann se ob obravnavi objektivne družbene realnosti osredotočata predvsem na institucije in legitimizacijo institucij. Institucije imajo zaradi zgodovinskega karakterja, kot posledice skupnih oz. deljenih tipizacij, vlogo vzdrževanja družbenega reda. Institucije delujejo kohezivno, saj prežemajo tako individualno kot kolektivno vedenje. Znanje kot objektivna družbena realnost predstavlja institucionalni red. To isto znanje pa obstoječi družbeni red tudi legitimizira. Vloge zastopajo institucionalni red in hkrati predstavljajo posameznika. Nastajajo v procesih - skozi jezik posredovanih objektivizacij skozi institucijo posredovanega znanja.

Medijsko okolje kot polje institucionalizacije znanja

Tekoča dinamika procesov širjenja idej

Trenutna svetovna rast izdatkov za oglaševanje presega procentualno rast svetovnega gospodarstva za 33%. Že Marshal McLuhan je napovedal, da se tretja svetovna vojna ne bo bojevala s klasičnim orožjem. Tretja svetovna vojna bo gverilska informacijska vojna, kjer ne bo razlik med civilnim in vojaškim prebivalstvom (Lasn, 1999). Zagotovo lahko trdimo, da so se boji za pozicije moči prenesli nekam v podatkovno sfero³ globalnih razsežnosti. Ta tendenca ni nova, vendar pa še nikoli ni bilo tako težko izraziti mnenja in se uspešno udeležiti bojev v arenah podatkovne sfere, kjer se bijejo bitke za prevlado idej nad idejami.

V dobi globalnega kapitalizma in diktata multinacionalnih korporacij je dejstvo, da je informacija svobodna, kolikor je svoboden kapital, ki stoji za njo, privedlo do razvoja novih pristopov, novih razumevanj in razmišljanj, ki so potrebna za uspešno izražanje mnenj in udeležbe v procesih komuniciranja v javnem prostoru. Tako so pojmi kot so "vojne memov", "medijske vojne", "informacijske vojne" ali "vojne podob" postale sestavni del razprav in tudi poljudne in strokovne literature. Uspeh v omenjenih "vojnah" pa bo odvisen predvsem od obvladovanja informacij, podob in idej, njihovega strateškega in taktičnega umeščanja v (mentalno) okolje ter njihove (medijske) distribucije.

Tu pa je za nas zanimiva družbena distribucija znanja. Funkcijo znanja lahko opišemo tudi kot integrativno in "orientacijsko". Znanje, ki ga Berger in Luckman razmejita na laično, znanje navadnega človeka z ulice, in ekspertno, znanstveno znanje, ki ga razumejo in (re)producirajo strokovnjaki znotraj znanstvenih institucij. Institucije omogočajo distribucijo znanja. Osnovne šole in obvezne institucije zagotovijo minimalno integrativnost članom družbe, saj jih opremijo s temeljnimi, za družbeno delovanje neobhodnimi znanji. Institucija nacionalnih televizijskih poročil nas vsak večer seznanja z "najpomembnejšimi" informacijami, ki jih, med drugim, uporabljamo naslednji dan kot teme pogovorov s prijatelji in sodelavci. Institucija oglaševanja pa nam pove, nakup katerega avtomobila nam zagotavlja, da bomo pripadniki določene skupine ljudi.

Zaradi družbene delitve dela se ustvarjajo nova in mnogotera znanja, kot tudi novi in mnogoteri "distribucijski kanali" znanja, ki se razlikujejo po svoji tematiki in po specializaciji znanja, ki ga distribuirajo. Če se na eni strani znanje distribuira prek institucij, lahko tudi trdimo, da institucije "stojijo" na znanju. Iz tega zornega kota je znanje materija, ki gradi institucijo. Proces vzajemnega tipiziranja, ki gradi notranja (institucionalna) pravila institucije, se dogaja v procesih (medijsko)

³ Termin podatkovna sfera presega razumevanje "okolja" idej kot medijski prostor oz. javni prostor komuniciranja. Pojem podatkovna sfera omenjena razumevanja vključuje, vendar jim še dodaja sfere privatnih prostorov/ sfere, in hkrati pojmuje medije veliko širše kot zgolj "množične medije". "Prav tako pa vključuje še "družbeno telo" in telo "kulture" kot nosilca informacij (npr. Rushkoff, 1996; Blackmore, 2000).

posredovanega znanja.⁴ Umeščenost posameznika v določena "polja znanja" pa je posledica dostopnosti znanja s strani posameznika in družbe kot celote.⁵ Polje znanja, ki zajema največ posameznikov, velja kot polje vsakdanjega znanja. Znanja, ki je na splošno sprejeto in splošno veljavno. V institucionaliziranem kontekstu, pa ima znanje značilnosti objektivnega družbenega dejstva. Ta dejstva pa spet krožijo skozi procese družbene distribucije znanja.

Cirkulirano znanje pojmuje socialni psiholog Moscovici kot socialne reprezentacije. Koncept socialnih reprezentacij, kot ga je vzpostavil Moscovici, deluje na način transformacije ekspertnega znanja v vsakdanje znanje. Moscovici je rekonceptualiziral Durkheimove kolektivne predstave, ki delujejo pod načeli objektivne realnosti (I. družbena dejstva moremo obravnavati kot stvari, II.) družbeni pojavi so zunanji glede na posameznika in III.) družbena prisila ni isto kot fizična prisila), na način da jih je nadomestil s socialnimi reprezentacijami.⁶ Z nadomestitvijo postavi koncept, ki je neke vrste nujna standardizacija, posplošitev in redukcija. Stereotip. Široko razumevanje in odobravanje znanja, vsakdanjega znanja, mora biti zaradi visoke družbene delitve dela, ki (re)producira raznolika in mnogotera znanja, nujno površinsko. Socialne reprezentacije se uspejo ohranjati na način neke vrste tekočega kroženja, med skupinami, razredi, scenami, prenašajo pa se predvsem z (jezikovno) komunikacijo, s katero se tako tudi ohranjajo in čez čas v družbi vsidrajo na način objektivnih dejstev. Moscovici razlikuje hegemonске, emancipatorne in polemične reprezentacije. Le te so zelo povezane, prepletene in jih praktično ni mogoče obravnavati ločeno in neodvisno. "Hegemonске reprezentacije" imajo ideološko podlago. So nekako "manipulativni" proizvod, namenjen vodenju množic. "Hegemonске reprezentacije" so nekako nedostopne, na njih povprečni državljani nimamo vpliva. Njihovo nasprotje so "javne reprezentacije", ki nastajajo v vsem dostopnih procesih komunikacije, nastajajo na skupno sprejetem komunikacijskem kodu, ki mora biti plod pogajanj v samih komunikacijskih procesih. "Polemične reprezentacije" pa so rezultat neke vrste konfliktnе situacije med različnimi idejami (ideologijami, političnimi strujami...). Namen socialnih reprezentacij pa je pomoč pri (vsakodnevnem) razlaganju visoko strukturiranega in diferenciranega (življenjskega sveta).

Berger in Luckmann omenjeni problem razlaganja in delovanja v visokostrukturiranem in diferenciranem življenjskem svetu izpostavljata kot problem modernih institucij, kot posledico pluralizma in demokracije. Nezmožnost modernih

⁴ Tukaj že govorimo o medijsko posredovanem znanju, saj so danes mediji temeljni distribucijski kanal znanja. O sami notranji dinamiki procesov tipiziranja in izhodiščnih "pogajalskih pozicijah" znotraj procesov medijsko posredovanega znanja več v nadaljevanju ob sami primerjavi strateškega in taktičnega komuniciranja.

⁵ Strateška distribucija znanja in narava distribucije znanja pogojuje specifično institucionalizacijo. Govorimo o, zaradi vseprisotnosti, vsakdanjem znanju. Znanju, ki nam je posredovano prek procesov "brandinga", o (posredno) komercialnih vsebinah, ki se prek različnih kanalov uspešno množijo v institucijah, kot so npr. fakultete, ali pa še boljše - osnovne šole, ki imajo prav to funkcijo, da so vsem dostopne, njihov obisk je zaradi dejstva distribucije znanj, ki so za družbeno delovanje temeljnega pomena, celo obvezen.

⁶ Glej tudi Janovič, 2002

institucij služiti kot prenašalec in izvor smisla, rešujeta avtorja s konceptom intermediarnih institucij. Ravnotežje med družbeno strukturo in subjektivnim delovanjem po njunem ponuja preoblikovanje institucij na treh ravneh človekovega delovanja. Na ravni življenjskih skupnosti, smiselnih svetov kot primarnih institucij. Drugič, na ravni intermediarnih institucij- civilne družbe. In tretjič, na ravni velikih institucij - politike in gospodarstva. Omenjeni koncept vpostavi v delu "Pluralizem in kriza smisla" na podlagi tez, ki sta jih postavila v delu "Družbena konstrukcija realnosti".⁷

Strateška rekonceptualizacija institucij - sistemska rešitev problema po našem mnenju odpira pomisleke predvsem zaradi izredne kompleksnosti problematike usklajevanja strukture in delovanja, problemov spektakla (Debord, 1999) in simulacije (Baudrillard, 1999) ter problemov aktivne in pasivne udeležbe v institucijah s strani posameznika.⁸

Bitka idej se odvija na vseh nivojih vsakdanjega življenja. Naomi Klein trdi, da so procesi "brandinga" kolonizirali kulturo. "Blagovne znamke so kultura" (Klein, 2000). Vsakdanje življenje je preprejeno z vplivi blagovnih znamk, ki se infiltrirajo v različne realnosti skozi različne kanale. Njihova vseprisotnost je posledično tako vplivna, da Kleinova odpira vprašanja o obstoju realnostih, ki ne bi bile pod omenjenim vplivom. Aktivnosti znotraj "mentalnega okolja" sežejo od pritiskov arhitektov in urbanistov po odstranitvi "bilboardov" iz mestnih središč do kulturnih politik držav, kot npr. Švedske, ki prepoveduje "targetiranje" otrok s komercialnimi sporočili, tehnik, ki jim Kalle Lasn pravi "Jolt", kampanje "McDonald's world children day" v okviru Organizacije Združenih narodov, uporabe pesmi skupine RUN DMC z naslovom "My Addidas" kot oglasa za istoimensko blagovno znamko, MTV-jevega koncerta ob svetovnem dnevu AIDS-a ter nočno grafitiranje

⁷ Za dodatno razlago glej tudi Janovič, 2002.

⁸ Baudrillard in Debord sta razpravljala o abstrakcijah, ki so del razvoja potrošniške in medijske družbe. Za oba predstavljajo elektronski mediji novo stopnjo abstrakcije, kjer so medosebni odnosi posredovani s strani tehnologije. Za oba so mediji enosmerni kanali komuniciranja, ki reducirajo publiko na raven pasivnih opazovalcev spektaklov.

Oba sta se zavzemala za radikalno predruženje obstoječega družbeno kulturnega stanja k bolj avtentični komunikaciji, bolj živi in neposredni družbeni resničnosti, ki naj bi bila neodvisna od funkcionalnih zahtev racionalizirane družbe.

Baudrillard je vzpostavil teorijo, kjer govori o kibernetični, samoreproduktivni družbi, ki je osnovana na potrošnji, medijih, informacijah in visko razvitih tehnologijah, kjer je menjava na ravni znakov, podob in informacij. Družbe ni razumel v pojmih spektakla, temveč "vrednosti znaka" (sign value). Razvoj in narava blaga izvirata v strukturalni logiki znaka. Za Deborda pa lahko trdimo obratno, da kvaliteta podobe izhaja iz logike blaga in ugodja. Pri Baudrillardu je objekt spremenjen zgolj v znak njegove uporabe, ki pa je ločen od fizičnih potreb oz. dejanske funkcionalne uporabnosti objekta. Pri vsem gre za dematerializacijo sveta skozi semioleško samovzpostavljavanje, kjer pa imajo podobe in znaki svoje lastno življenje, ki se razvija v skladu z logiko sistema (za podrobno primerjavo glej Kellner, 1995).

⁹ "Jolt" je mem (kognitivni ali vedenjski vzorec), ki zaradi svoje vsebine, tehnike komuniciranja in/ali estetike preseka ustaljeni miselni tok. Čeprav se oglasi od oglasov razlikujejo, saj oglaševalci prav s tem želijo pritegniti pozornost, pa lahko vseeno trdimo, da so oglasi narejeni v določenih, vsebinskih, ideoloških in estetskih (standardiziranih) okvirih. "Jolt" takešno standardizacijo prekine in usmeri pozornost drugam (glej Lasn, 1999).

fasad trgovin GAP v New Yorku z njihovimi logotipi z namenom, da bo za odstranitev grafitov moral plačati prav GAP.

Kako torej razumeti trenutno dinamiko komuniciranja in mentalno okolje v katerem živimo in delujemo? Ali v realnosti obstajajo komunikacijski pristopi, prakse, ki spreminjajo stalnost institucionalnega reda?

Kultura kot sfera boja idej

Igra "mainstreama" in "undergrounda"

Nosilci oglaševalske revolucije v šestdesetih letih prejšnjega stoletja so bili tisti, ki so razumeli dinamiko širjenja idej v takratni kulturni revoluciji in takrat izrabili simbol "organizacijskega človeka" za to, da so ustvarili skoraj neskončno "svobodno" polje "gnetenja" blagovnih znamk, saj so v oglaševalskih akcijah privzeli kulturne trende, načine vedenja in upora.¹⁰ Na začetku je bilo to dejanje upora proti rigidnosti in nekreativnosti same oglaševalske industrije in industrije nasploh. Tako lahko razumemo nekatera komercialna oglaševalska dela tistega obdobja kot kulturno kritiko v pravem pomenu besede. Takratni razvoj pa je pomemben tudi zato, ker je prišlo do drugačne, ne hierarhične, bolj svobodne delitve dela in nove operacionalizacije delavno - kreativnih procesov znotraj trendovskih oglaševalskih agencij, kar se je občutno poznalo na pristopu in kakovosti samih komunikacijskih kampanj.

Kasneje je oglaševanje prenehalo nagovarjati izjemne posameznike. Izjemni posamezniki so postali vsi. Pojem svobode in svobodnega izražanja je postal inherentni del nove marketinške filozofije. Od takrat je "biti drugačen", "biti proti vsem pravilom" prijem, ki ga marketing uporablja v neskončnih varijacijah.¹¹ Marketing je "napadal" okorele, omejujoče družbene konvencije ter se tako asociiral z "višjim ciljem" svobode.

Globalni (aktivistični pa tudi teoretski) odzivi na hegemonijo korporacij ves čas uvajajo popolnoma novo logiko komunikacije. Zanimivo pa je to, kako hitro trg privzame novo "uporniško" logiko. Pri tem gre danes za bolj sofisticirano privzemanje kot v šestdesetih letih prejšnjega stoletja. Ne gre le za "pogleda na svet", gre za privzemanje načinov, strategij in taktik komuniciranja.

¹⁰ "Oglaševalsko revolucijo" je iniciralo in vodilo nekaj agencij. Najbolj je izstopala agencija DDB, ko jo je vodil Bill Bernbach. Bernbach je pod novo "uporniško logiko" lansiral oglase za avtomobil volkswagen, "hrošča". Takrat institucionalizirani pojem "cool", je postal neke vrste blagovna znamka, ki združuje v sebi vse "uporniške" attribute. "Cool" se v procesih tržne komunikacije pripiše proizvodom in storitvam, ki, kot je Thomas Frank odlično opisal, "napadajo" družbene konvencije in s tem na videz enostavnim prijemom uspejo hkrati nagovarjati posameznika in množice (glej Frank, 1996).

¹¹ Pri tem velja pogledati tudi na popularno kulturo, ki jo vedno težje ločujemo od oglaševanja. Na MTVju predvajani videospoti so nekaj minutni oglasi za določen produkt. "Uporništvo" in "drugačnost" sta najpogostejše uporabljeno sredstvo učinkovitega (tržnega) komuniciranja ne glede na glasbeni stil. Zanimiv je videospot za veliko uspešnico s simpatičnim naslovom "Complicated", trenutno zelo uspešne najstniške "pop-rokove" pevke Avril Lavigne. Upor izraža z različnimi vragolijami v velikem nakupovalnem središču kot prostoru potrošnje. Prikazovanje "alternativnosti" in upora najstniške instant skupine znotraj nakupovalnega središča je primer, s strani komercialnega diskurza privzetega uporništva proti globalizaciji in komercializaciji vsakdanjega življenja.

V svoji severnoameriški kampanji (poletje 2002) za novo kolekcijo z imenom Presto, je Nike med drugim z namenom svoji novi sub-blagovni znamki na mednarodni ravni podeliti "alternativni spin", poskusno pokupil nekaj prostorov "alternativne kulture" v trendovskih četrtih Toronta in jih spremenil v večnamenske prostore, kjer naj bi se dogajale umetniške razstave, zabave in koncerti. Ti klubi so nosili ime Presto.¹² Kampanja je vključevala še plakate klasičnega formata, nalepke ter posebne v "presto" linijo oblečene skupine mladih, ki so delale "street work". Ob oblikovanju kampanje Nike ni računal na taktično izrabo medijev s strani nasprotnikov korporacij. Aktivisti so z akcijami v urbanem okolju, povsod, kjer se je pojavljal znak Presto, z dodajanjem Nike logotipov in dopisovanjem sloganov, kot je "Opresto", "Presto=Nike" ter s "face to face" komunikacijo v samih četrtih z zanemarljivimi finančnimi sredstvi dosegli zaprtje Presto klubov še pred koncem poletja... Antipatija, ki jo je prebivalec mestne četrti priklicala opisana "anti-kampanja", je bila deloma uspešna tudi zaradi kumulative v predhodnih aktivističnih akcijah ustvarjenih resnicah, ki so prikazale Nike kot brezobzirno korporacijo, ki zaslužuje po večini mladoletne delavce v deželah tretjega sveta. Po drugi strani pa je kumulativna vrednost učinkov, ki so jih skozi kampanje ustvarile velike blagovne znamke prav njihova šibka točka, saj je "jam"¹³ ali to, kar je Debord imenoval "detournement", učinkovit in prodoren samo takrat, ko spreobrne to, kar se potrošniku zdi samoumevno.¹⁴ To, s čimer živi iz dneva v dan. To, kar občuduje. V

¹² Nike-ova strategija prodajanja "drže oz. podobe o sebi" in ne samega produkta-športnih copat je že velikokrat "zamolčala" ime in znak blagovne znamke. Tokrat pa je bila na začetku kampanje eksplicitno zastavljena tako, da bi ciljna skupina prepoznala produkt zgolj po "drži", ki jo prikazuje kampanja. S tem je Nike poskušal iti še korak dlje od podajanja možnosti svobodne interpretacije vsebine in simbolike kampanj ob prikazovanju njihovih produktov. Nike je želel ustvariti kampanjo, ki prav z zamolčanjem in neprikazovanjem blagovne znamke ne dopušča možnosti drugačne interpretacije kot te, da gre seveda za Nike. Hkrati pa je koncept "sugeriranja z zamolčanjem" mogoče aplicirati na kar koli, saj pristop ne vsebuje "fizične prisotnosti blagovne znamke ali produkta". Prisotna sta le posredno in prav zato paradoksalno tudi neposredno. Prikazan pristop, kot specifična distribucija specifičnega znanja, naredi "posebno" znanje, znanje ki ga simbolizira blagovna znamka Nike, vsem dostopno, usakdanje, "normalno". Znanje, o katerem se ne vprašujemo, znanje, ki ga ne reflektiramo. Če malce potenciramo in primerjamo z Bergerjem in Luckmanom, "realnost usakdanjega življenja zavesti vara na najbolj obsežen, intenziven in nujen način" (glej Berger, Luckman, 1988: 29).

¹³ Osnovna filozofija culture jamminga je aktivno zavračanje enosmerne marketinške komunikacije, ki jo legitimira dejstvo plačila oz. nakupa prisotnosti v javnem prostoru in s tem poseganje v procese ustvarjanja pogojev za pogajanja v samih procesih institucionalizacije.

¹⁴ Na posameznika in družbo ne (oz. redko) vpliva posamezen oglas, temveč kumulativni učinek vseh oglasov oziroma kumulativni učinek podobnih oglasov. Gre za spajanje posameznih sorodnih sugestivnih elementov oglaševanja iz različnih oglaševalskih akcij, ki imajo kot skupek močan vpliv na posameznika in družbo. Posamezna oglaševalska kampanja oz. posamezen oglas bo uspešen toliko, kolikor se bo sposoben "priklopiti" na omenjene kumulativne učinke in hkrati obrniti pozornost nase. Najbolj enostavna metoda za doseganje velike ciljne publike je sklicevanje na že normirane okuse, vrednote, klišeje, stereotype, frustracije itd., saj se tako najlažje vzpostavi stik med oddajnikom in prejemnikom sporočila. Problem pri tourstni logiki je ne le utesnjevanje ljudi v svet poenostavitev, temveč tudi nenehno zoževanje maneverskega prostora izvajalcev komunikacijskih akcij. Tourstni procesi na makro nivoju uničujejo družbene pogoje kreativnosti, za katere je med drugim zelo pomembna raznolikost družbene, kulturne in mentalnega okolja (Vodeb, 2001).

tem kontekstu, se zdi, da je prav to občudovanje, ta slepa lojalnost določenim blagovnim znamkam hkrati tudi njihova šibka točka.¹⁵

Ameriška marketinška agencija ponuja novo storitev. Kot kaže, bodo na podlagi sponzorskega dogovora med policijo in nekaterimi ameriškimi podjetji, v zameno za nakup policijskih vozil bila le ta oblepljena s sponzorjevimi logotipi. Storitve je na voljo v petnajstih državah. Po besedah ponudnika storitve gre za varčevanje proračunskega denarja in nove tržne priložnosti.¹⁶

Omenjeni primeri govorijo o poskusih reinstitucionalizacije skozi (simbolno) reartikulacijo znanja, ki se dogaja znotraj komunikacijskega "boja" med kapitalskimi, strateškimi in nekapitalskimi, aktivističnimi, taktičnimi komunikacijskimi pristopi, praksami. Omenjeni boj oz. poskus repozicioniranja pogajalskih pozicij v samih procesih institucionalizacije se izvaja na več ravneh. Prvi in prevladujoči je nenehni boj na semiotični ravni. Z igro simbolov, ki so taktično umeščeni v podatkovno sfero, medijski aktivisti velikokrat izkoristijo sebi v prid do takrat ustvarjeno javno podobo, kumulativno vrednost "vrednot", infiltrirano v družbeno zalogo znanja. To naredijo velikokrat s tehnikami "detournement-a" (Debord, 1999) oz. culture jamminga. Predvsem pa uporabljajo taktične pristope. Kapitalski diskurz, kot je na primerih razvidno, koristno posnema in uporablja takšne komunikacijske pristope. Tehnike "detournement-a" so, če jih pogležamo, zelo podobne "primerjalnemu oglaševanju", kjer se znotraj oglasa ponavlja primerja dve blagovni znamki, naročnik (ena izmed blagovnih znamk) pa izpostavi lastne "objektivne" prednosti. Pri tem gre prav tako za konflikt vrednosti dveh proizvodov, storitev ali idej. Le ta pa se prav tako dogaja na semiotični ravni. Poglavitna razlika med komercialnim in nekomercialnim diskurzom komunikacije je ta, da si komercialni diskurz s (finančnim) kapitalom kupi pravico do komuniciranja v javnem prostoru. S tem si prilasti del javnega prostora in hkrati prepove kakršno koli direktno intervencijo v tako prilasčeni del podatkovne sfere. Nekomercialni komunikacijski diskurz pa temu nasprotuje. Ker pa deluje v tem primeru iz pozicije ne-moči, se mora posluževati drugačnih komunikacijskih

¹⁵ Rushkoff v svojem delu "Coercion" govori o problemu dekonstrukcije. Najnovejše metode "brandinga" se ukvarjajo s problemom, kako ustvariti blagovno znamko, ki je toliko "neutrlna", da jo je nemogoče dekonstruirati (Rushkoff, 2001).

¹⁶ Pri podrobnem premisleku gre za zelo izpiljen marketinški pristop. Policija je avtoriteta na simboli/psihološki in izvršni ravni. V fizičnem prostoru policijski avtomobili pritegnejo pozornost, hkrati pa so predmet reportaž in poročanj s krajev zločinov v velikem številu "reality šovov", kot tudi poročil. Le ti medijski programi pa niso omejeni na posamezne države, temveč jih predvajajo tudi mediji z nacionalnim dometom. Prav gotovo bodo tudi kmalu predmet "product placement-a" v celovečernih filmih. Omenjen pristop je zelo podoben aktivističnim tehnikam, ki nosijo eksotično ime: "monkeywrenching". Poskusi ustavljanja velikih čezoceanskih naftnih tankerjev z navadnim gumijastim čolnom, kot to počne npr. Greenpeace, nimajo učinka. Velik učinek pa ima posnetek takšnega poskusa, ki je kasneje objavljen v medijih po vsem svetu! Takšen posnetek prikaže fizično premoč npr. korporacije (v podobi naftnega tankerja) nad organizacijo Greenpeace (v podobi gumijastega čolna) na način, ki spominja na romantiko Robina Hooda. Prav tako pa prikaže veliko pripravljenost naravovarstvenikov, da resnično nekaj ukrenejo. Tako prikazana pripravljenost vzbuja veliko spoštovanja in deluje motivacijsko. Vprašanje pa je, kako bodo delovali policijski avtomobili z velikimi McDonald's logotipi, na lovu za ameriškimi zločinci posneti iz helikopterja in prikazani na večernih vse ameriških poročilih.

pristopov, ki se ponavadi pokažejo za tako učinkovite, da si jih komercialni diskurz poskuša prisvojiti in jih uporabljati. Zadnjih petdeset let pa se takšni in podobni inovativni koncepti rojevajo prav v točki stika med dominantno in "izzivajočo" kulturo in njihovimi komunikacijskimi praksami kot orodji za (re) produkcijo.

Medijski aktivizem

Logika konstruktivnega okolja idej

Kompleksno razmišljanje medijskih aktivistov izhaja predvsem iz dejstva, da so v poziciji manjšine, ne-moči, in da delujejo družbeno odgovorno. Današnji aktivisti razumejo medije kot "ekološki projekt"¹⁷. Podatkovna sfera, sestavljena iz informacij, idej in podob, za njih predstavlja dinamičen sistem informacij, podob in idej. Infiltriranje idej v podatkovno sfero, ki se širijo kakor virusi, je delo generacij, ki so odraščali ob MTV-ju in internetu.¹⁸ Le te razumejo novi jezik medijev, razvijajo alternativne, taktične medije in načine komunikacij. Za njih mediji predstavljajo telo kulture, del kaotične podatkovne sfere, ki ni pod popolnim nadzorom in uhaja kontroli politike in kapitala. Kompleksni organizem, ki živi lastno življenje pod lastno logiko in je po nepredvidljivosti primerljiv s samo naravo.

Aktivisti se v svojem delovanju obnašajo taktično, kar omogoča izredno fleksi-

¹⁷ V tej luči mediji niso zgolj orodja za razpečevanje idej. Mediji so samostojna, zaokrožena celota. Medijski aktivisti verjamejo v emancipatorni potencial medijev. V Nasprotju s teorijami medijev, kjer je veliko govora o "amputaciji udov" in "omami čutov" (McLuhan, 2001), bi naj mediji, kot rečeno (lahko) delovali emancipatorno. Pri tem ne gre za okolje, ki je kontrolirano iz neke sredine. "Učinki medijev na kulturo so primerljivi z učinki kaosa na sistem" (Rushkoff, 1996: 33). Podatkovna sfera je izredno kompleksna. Deluje po principih povratnega učinka in ponavljanja. Po tej logiki je podatkovna sfera živ sistem, ki je primerljiv z naravo (Rushkoff, 1996). Tudi Wallerstein pravi, da: "O kompleksnih sistemih vemo to, da so samoorganizirajoči in da vedno znova izumljajo nove formule, nove rešitve za obstoječe probleme" (Wallerstein, 1999: 68).

¹⁸ Primerjava načina širjenja idej z virusi ni naključna. Takšno pojmovanje izhaja iz teorij memetike, kjer so "memi" - kognitivni ali vedenjski vzorci-ideje, samostojni živi organizmi, katerih narava je težnja po preživetju, ki ga dosežejo s samoreplikacijo. Memi preživijo tako, da "okužijo" čim več ljudi, ki so njihov medij za nadaljnji prenos. Mediji so z vidika teorije memetike trenutno najbolj sofisticirani preživetveni stroji memov. Posredujejo veliko število različnih memov, kar ima ob srečanju s potencialnim nosilcem večjo možnost okužbe. Poti, prek katerih lahko memi dosežejo nosilca oziroma kar največ potencialnih nosilcev, so v stanju omejenih virov pri medijih idealno izkoriščene. Prek medija lahko memi dosežejo kar največ možganov, kjer se bodo naselili.

Za replikacijo mema mora le ta uspešno skozi štiri stopnje:

1. asimilacija - sprejetje s strani posameznika, ki postane gostitelj mema,
2. obstanek v posameznikovem spominu,
3. izražanje le tega s strani posameznika skozi jezik, vedenje oziroma kakšno drugo obliko, ki je lahko zaznana s strani drugih,
4. transmisija tako ustvarjenega nosilca mema k enemu ali več posameznikom. Za zadnjo fazo pride spet prva in tako je krogotok zaključen.

V vsaki fazi obstaja selekcija, ki pomeni, da določeni memi ne bodo preživelji (glej Heylighen, F., Aerts D., ur.: 1998). (Za podrobnejšo analizo glej Dawkins, 1990 in Blackmore, 2000).

bilnost.¹⁹ Kultura delovanja in komuniciranja vrhunskih medijskih aktivistov vsebuje mehanizme vzpostavljanja ustvarjalne distance do polja, v katerem delujejo, ter do polja komercialnega diskurza, ki jih z grožnjo po privzemu lahko razoroži. S tem dosegajo zelo visoko raven lastne "medijske osveščenosti" in "kritične pismenosti".²⁰

Aktivisti težijo k vzpostavljanju medijev udeležbe.²¹ Tako ustvarijo občutek skupnosti in pripadnosti, ob čemer sprožajo verižno reakcijo. Prejemnik sporočila deluje v skladu z njim in hkrati aktivno širi sporočilo.²² Na videz podobno logiko srečujemo pri komercialnem diskurzu. Potrošnik deluje v skladu s sporočilom oz. željo tistega, ki sporoča. Razlika pri prvem je ta, da je v optimalnem primeru samo

¹⁹ "Taktični mediji" je termin, ki ga je uvedel Michel de Certeau. Trdil je, da je posameznika primarno ne oblikujejo produkti medijske vsebine (blago), katerim je izpostavljen. Potrebno se je osredotočiti na to, kako je omenjeno blago (commodity) uporabljeno. Taktična uporaba je "uporaba šibkega" nasproti strateške "uporabe močnega" - dominantne kulture. Za razliko od večine "radikalnih", "kritičnih" (marksističnih) pristopov, npr. frankfurtske šole, ki gledajo na bralca tekstov kot na pasivnega in nekritičnega, je Certeau potrošniku pripisoval (potencialen) emancipatorni potencial. Skratka, osredotočal se je na uporabo tekstov in ne samo na njihovo branje. Na vprašanje, kako uporabljamo tekste, ki nas obdajajo, je de Certeau odgovoril - "taktično". S tem je narejen (zavesten) preskok iz diskurza analize k diskurzu delovanja, aktivni udeležbi. Pogoji produkcije katerega koli kulturnega sistema niso nujno isti in ne pogojujejo nujno pogojev uporabe le tega. Fiske je npr. opisoval nakupovalne centre kot prostor možne emancipacije žensk z uporabo različnih taktik (Fiske, v Duncombe, ur., 2002). Za analizo koncepta "taktičnih medijev" (ABC of Tactical media www.n5m.org).

Ko Habermas govori o komunikativnem delovanju, ga postavi nasproti strateškemu delovanju. Iz omenjene distinkcije (komunikativno/strateško delovanje) izpelje koncept komunikativnega delovanja, za katerega je ključno "usklajevanje" ciljev (med akterji), ki pa je možno le na racionalni osnovi, tj. z avtomatično izključitvijo strateške osnove delovanja: moči, interesa in instrumentalnosti. V tem smislu se nam Habermasov koncept komunikacije ponuja kot "razprava", ki temelji na kritični presoji argumentov (Habermas, 1984).

²⁰ Aronowitz in Giroux razlagata, "...da kritična pismenost omogoča vpogled v razmerje med znanjem in močjo. Razkriva znanje kot družbeno konstrukcijo vezano na družbene norme in vrednote, ter omogoča način kritike, ki razkriva, kako, v nekaterih primerih znanje služi nekaterim specifičnim ekonomskim, političnim in družbenim interesom. Poleg tega, lahko kritična pismenost deluje kot teoretsko orodje, ki pomaga študentom in drugim razvijati kritični odnos do lastnega znanja. Kritična pismenost, učence uči kako brati svet in svoja življenja kritično...in, kar je še pomembnejše, nakazuje na možnosti družbenega delovanja" (Aronowitz, Giroux, 1985 v Shor, 2002: 22).

²¹ V angleščini "participatoring media". Sama udeležba je ena poglavitnih razlik med taktičnimi "strateškimi" mediji.

²² Zanimiva je primerjava z Giddensovim poskusom rekonceptualizacije odnosa med strukturo in delovanjem. V našem kontekstu subjektivnega delovanja znotraj oz. nasproti objektivne strukture. Struktura in delovanje sta soodvisni - druga drugo definirata. Strukturo lahko definiramo le v odnosu do delovanja, saj je le ta vzpostavljena skozi delovanja, katerega je istočasno posrednik. Giddens govori o medsebojni odvisnosti, v katerem odnosu je sicer prevladujoča struktura v smislu vpliva, vendar pa je očitno, da delovanje vpliva (spreminja) strukturo. V našem kontekstu aktivno delovanje pojmuje Giddens kot racionalno delovanje. Pogoj za takšno delovanje je posameznikova zavest, znanje, vedenje, ki posamezniku omogoča "realni" vpogled v njegovem (komunikacijskem okolju) objektivnem svetu. Po Giddensu je "diskurzivna zavest" sposobnost posameznika, da reflektira lastno delovanje. Spomnimo se Bergerja in Luckmanna, ki sta zapisala: "...Logika namreč ni v rokah institucij in njihove zunanje funkcionalnosti, ampak v načinu refleksije. Drugace rečeno, refleksijska zavest nalaga logično kvaliteto na institucionalni red" (Berger, Luckmann, 1988: 65-66).

sodelovanje plod posameznikovega samostojnega in kritičnega razmišljanja. S tem postane recipient aktivni in kreativni (v pravem pomenu besede) udeleženec v podatkovni sferi. Aktivna participacija je možna ob vzpostavljanju stanja zgoraj omenjene ustvarjalne distance. Le ta v tem primeru določa razliko med pozicijo moči, ki pogojuje strategijo, in pozicijo "ne-moči", ki pogojuje taktiko. Tako sta posameznik in družba v soodvisnem dialektičnem odnosu. Posameznik je tako sposoben reflektirati lastno delovanje, a tudi dogajanja v družbi.²³ Ta pozicija mu omogoča odzivanje na determinizem družbene strukture in s tem izmikanje (nereflektiranim) vplivom. To pa je možno le ob nenehnem vzpostavljanju pogajalske pozicije znotraj procesov institucionalizacije.

Taktično delovanje je pogojeno z razumevanjem same kompleksnosti in dinamike fenomena širjenja idej. Taktična uporaba medijev je osnovana na zmožnosti podati fleksibilne odgovore in sodelovanja z različnimi skupinami. Gre za zmožnost delovanja v različnih okoljih, v različnih tipih medijev, na različne načine, ne da bi se med tem izgubil prvotni namen komunikacije. Medijski virusi, kot jih imenujejo aktivisti, so obdani z "lupino",²⁴ ki nagovarja "objektivno razsodnost" recipienta. To naredi tako, da ponavadi povzroči oddaljitev (ustvarjalno distanco) od vsebin, ki so znotraj "lupine". Ta distanca povzroči razumevanje simbolov v medijih kot takih in ne kot realnosti (Rushkoff, 1996: 37). Distanco pa lahko ustvari uporaba ironije ali tehnike nevrolingvističnega programiranja.²⁵

Meje marketinga

ki jih sam reproducira

V razvoju marketinške znanosti in stroke zasledimo težnje po razširitvi marketinškega diskurza v smislu prepletanja ekonomskih z drugimi družboslovnimi in humanističnimi znanji.

Po uvedbi analiz in raziskovanja potrošnikovega podzavestnega ravnanja, je v sedemdesetih letih prišlo do predloga o uporabi antropoloških znanj v marketingu. Ker bi naj potrošniki imeli kompleksne motive za nakup določenih

²³ V tem kontekstu *refleksija* pomeni hkrati tudi udeležbo.

²⁴ Koncept medijskih virusov je potrebno obravnavati v okviru teorij memetike. "Lupino" medijskih virusov pa je treba razumeti kot nekašne vrste vabo, ki v sebi skriva ideje. Te ideje na prvi pogled niso prepoznavne, prav tako pa zaradi tega, ker so skrite v lupini, lahko učinkujejo- komunicirajo, ker jih lupina ščiti pred marginalizacijo. (Klasični prijem odnosov z javnostmi je marginaliziranje nasprotnika in njegovih idej. Npr. Če si proti vojni, si ožigasan kot nekdo, ki je proti našim vojakom. Če si zagovornik istospolnih partnerstev, si ožigasan kot nekdo, ki je proti temeljnim družinskim vrednotam (Rushkoff, 1996: 36).

²⁵ Tvorstna uporaba omogoča hkratno komunikacijo z dvema ciljima skupinama. Ironična uporaba da jeziku dvojni pomen. V primeru komunikacijskih kampanj tako oblikovana orodja omogočajo (v dobesednem tolmačenju) komunikacijo z "mainstream" (publiko oz. mediji in s skritim pomenom z "aktivistično publiko"). Tvorstne tehnike raziskujejo na področju nevrolingvističnega programiranja. Uporaba na videz nezdravih idej ali podob, kot npr. "Corporate welfare", "Smart Drugs", bi naj "šokirala" posameznikove možgane, jih na ravni zaznavanja spravila v stanje "odprtosti" in vzpostavila novo nervno povezavo (Rushkoff, 1996).

blagovnih znamk, bi naj te skrite povezave raziskali s pomočjo pripovedovanja "zgodb o blagovnih znamkah" s strani potrošnikov (Rook, 1999: 135). V istem obdobju je Levy eksplicitno predlagal preseganje ekonomske znanosti, saj je po njegovem marketing neizbežno prepleten z drugimi neekonomskimi silami in razmerji v družbi. V poznejših delih iz začetka devetdesetih let (Levy, 1991) se je veliko govorilo o sicer klasično socioloških in kulturoloških temah, kot so npr. rasa, spol in družbena mobilnost. V devetdesetih letih postane pomemben faktor pri razumevanju potrošnika "živiljenjski stil", ki je po mnenju avtorjev psihološko in družbeno konstruiran. Novejši pristopi (Travis, 2000) govorijo o raziskovanju s "preživljanjem časa s potrošnikom". Fokusne skupine bi naj bile preživele in za današnje razmere neuporabna metoda raziskovanja. Namesto njih je potrebno izvajati etnografske raziskave na domovih potrošnikov. Sem spadajo tudi metode, kjer potrošniki pišejo in govorijo o blagovnih znamkah v stanju "globoke sprosčenosti".

Koncept družbenega marketinga obljublja širitev marketinškega diskurza izven trga, vendar se ta razširitev zgodi v tržnem diskurzu. Tako marketinški diskurz razume interesne skupine in organizacije kot potrošnike, njihove lastnosti, interese, dejavnosti in želje pa kot produkte. Sam razvoj koncepta družbenega marketinga, ki ima začetke v petdesetih letih prejšnjega stoletja, je pomemben kot prelomnica v razmišljanju, ki je zamenjala oz. razširila menjave vrednosti (produkta) na menjavo vrednosti, ki vsebujejo "čas, energijo in občutke" (Enis in Cox, 1981: 38-39). Sledil je preskok na menjavo simbolov ter, kasneje, na menjavo idej. Skratka, iz "trdega", težko gnetljivega pogleda na produkte, na "mehko", iracionalno, čustveno, celo fantazijsko gledanje, ki pa se kar ponuja v uporabo v svojih neskončnih oblikah.

V prvi polovici devetdesetih let se je v oglaševalski literaturi in (pol) strokovnem tisku razvnela vroča debata o percepciji oglaševanja s strani potrošnika. New York Times je bil mnenja, da tradicionalno oglaševanje ne učinkuje pri novi generaciji potrošnikov: "prevelika izpostavljenost manipulativnemu oglaševanju je potrošnike naredile za manj dovzetne..." Buissnes week je trdil, da so nove generacije potrošnikov veliko bolj osveščene..." Advertising age pa je pisal: "potrošniki so medijsko pismeni in hkrati odtujeni od "mainstream" kulture..." (Frank, 1997: 233). Marketing bi naj danes ponujal integriteto, iskrenost in kakovostni čas, kar bi naj bile temeljne potrebe potrošnika v 21. stoletju.

Čeprav danes koncept marketinga, kot veda o menjavi idej znotraj ekonomskih znanosti, v glavnem ne izključuje oz. celo teži k celostnejšim rešitvam, se pa zelo malo govori o naravi menjave v smislu položaja sodelujočih v samih procesih menjave, kar bi prispevalo na teoretski ravni k drugačnemu razumevanju družbene distribucije znanja, v praksi pa bi takšni pristopi distribuirali znanje na drugačen način. Manjka tudi (marketinška) teoretska obravnava, ki bi dekonstruirala lastno pozicijo moči znotraj procesov menjave ali opisovala delovanje v smeri redistribucije le-te.

Ameriški obrambni misnister Collin Powell je izjavil, da je potrebno v svetu zamenjati oz. modificirati podobo Združenih držav Amerike in njene zunanje diplomacije, pri čemer je uporabil besedo "re-brand" (Klein, 11.3.2002, [746](http://www.nolo-</p>
</div>
<div data-bbox=)

go.org) Amerika je blagovna znamka, ki potrebuje, tako kot vse druge blagovne znamke, izpiljeno strategijo "brandinga".

Nalogo ponovnega pozicioniranja blagoven znamke -Amerika, je prevzela Charlotte Bears, ki si je izkušnje pridobila ob vodenju oglaševalskih gigantov J.W. Thomson in Ogilvy & Mather. Problematika ugleda blagovne znamke Amerika je paradoksalna. Procesi "brandinga" so v svoji osnovi enosmerne komunikacije, ki so hermetično zaprte pred vsemi poskusi ustvarjanja dvosmerne komunikacije in ustvarjanja (družbenega) dialoga. To, kar pomeni za mojstre brandinga konsistentnost, je v svojem učinku homogenizacija kulture, saj gre pri tem za specifično distribucijo znanja. Le ta se prične pri dosledni uporabi natančno definirane celostne podobe, nadaljuje pri standardizaciji delovnih procesov znotraj proizvodnje in pri prodajanju storitev ter komuniciranju (oglaševanje in odnosi z javnostmi) s ciljnim javnostmi. Tovrstno doslednost lahko korporacije imenujejo franšiza, tržna konsistentnost ali komunikacijska strategija, če pa to počne država, se kaj hitro predstavi kot avtoritarni globalni hegemon.²⁶ Korporativni oglaševalci delujejo na omenjeni način homogenizacije. Zato so trenutni problemi v komunikaciji blagovne znamke Amerika prav v tem, da procesi "brandinga", tako kot se odvija, ne oz. zelo težko prenesejo asociiranje s pojmom, kot sta svoboda in demokracija, ki pa temeljita na različnosti in jima homogenizacija predstavlja nasprotni pojem. Zato je prišlo do problema, ko produkt, ki ga v glavnem determinira narava "brandinga", ne sledi in se ne ujema z lastnim imidžem (Klein: www.nologo.org).

Po našem mnenju je potrebno v zgoraj obravnavana področja znanja uvesti razumevanje celotnega komunikacijskega okolja in dinamike, za kar je potrebno "meta - znanje", ki bo osvetljevalo različne dimenzije fenomena. Le to pa je predmet multidisciplinarnega obravnavanja kulture in sposobnosti branja ter uporabe tekstov - pismenosti.²⁷ Institucionalizirano izobraževanje pa bi naj po našem mnenju igralo primarno vlogo pri transmisiji omenjenega znanja.

²⁶ Medijski virusi prikažejo predmet razprave kot kompleksen. Sistem idej, ki ga "napada", pa prikaže kot kaotičen. Tehnike standardiziranja in poenostavljanja, kot jih poznamo iz klasičnih prijemov odnosov z javnostmi, so znotraj konceptov medijskih virusov odvečne in neprimerne (glej Rushkoff, 1996: 36).

Virusi odpirajo vprašanja in pospešujejo dialog, s tem pa ustvarijo popolnoma drugačno komunikacijsko okolje. Na družbeni ravni ustvarjajo družbene pogoje kreativnosti. Znotraj mentalnega okolja pa ustvarjajo dinamiko, ki pospešuje nastanek, pretok, stik in mutacijo memov.

²⁷ Tekst razumemo kot sredstvo, prek katerega komuniciramo, opisujemo in ustvarjamo svoje družbeno in fizično okolje. Tekst je orodje za umetniški izraz, znanstven zapis in analizo, pomemben je za dostop do družbeno in kulturno pomembnega znanja in informacij. Teksti so na nek način tudi družbena dejanja, saj s svojo obliko delujejo na predvidljiv način. Materialni ali idejni učinki tekstov so predvidljivi. Oblika teksta tako ni nekaj naključnega, saj specifični tipi tekstov služijo določenim družbenim rabam in funkcijam, predvsem znotraj institucij (glej Fairclough, v Vončina, 2002).

Zaključek

Nedostopnost medijsko posredovanih vsebin (oglaševanja) v smislu enosmernosti komunikacije, kolonizacija (predvsem) vsakdanjega znanja in posledično vsakdanjega življenja s strani komercialnega diskurza se kaže v sugeriranih tipizacijah in nevprašljivosti institucionalnega reda. Povzroča nevprašljivost tovrstnih komunikacijskih praks. To pa je po našem mnenju povezljivo s problematiko, za rešitev katere sta Berger in Luckmann predlagala intermediarne institucije, Giddens pa diskurzivno zavest, v kontekstu koncepta politike življenja.

Aktivistične komunikacijske prakse omogočajo in hkrati motivirajo posameznika, da je soudeležen pri sami komunikaciji v komunikacijskem procesu. S tem se na ravni udeležencev v komunikacijskih procesih vzpostavlja popolnoma drugačen institucionalni red. Aktivistične komunikacijske prakse spreminjajo stalnost institucionalnega reda na dveh ravneh. Prvič, z direktno konfrontacijo in semiotičnim bojem vzpostavljajo novo pogajalsko pozicijo s specifično institucijo komunikacije (npr. oglaševanje ali pa ožje, npr. oglaševalske kampanje McDonald'sa). Na drugi ravni pa aktivistični komunikacijski pristopi generirajo prijeme, ki povzročajo in provocirajo kritično držo do komercialnega (medijskega) diskurza in delujejo k refleksiji in delovanju prejemnika sporočila.²⁸ Medijski virusi, kot komunikacijska orodja, vsebujejo meme kot sestavne dele kulture, ki se "borijo" proti standardizaciji, posploševanju, uhajajo (pr-jevskim) marginalizacijam in s tem producirajo drugačno dinamiko komuniciranja in procesov tipizacij, saj zagotavljajo drugačno komunikacijsko in pogajalsko pozicijo, hkrati pa vzpodbujajo refleksijo s strani prejemnika sporočila (Rushkoff, 1996). Vzpostavljanje kompleksnega in kaotičnega okolja medijskih virusov pa je hkrati izhodišče in produkt procesa komuniciranja.

Skozi procese družbene konstrukcije (medijsko posredovane) realnosti, medijski virusi sokonstruirajo družbeno zalogo znanja. S tem posegajo v makro sfero, sfero javnosti, ki postaja javna v smislu, da se Moscovicijeve hegemonске reprezentacije spreminjajo v polemične ali mestoma celo javne reprezentacije. S tem na nek način prevzemajo vlogo Bergerjevih in Luckmanovih intermediarnih institucij, in to v točki nosilca smisla, ki ima popolnoma drugačno institucionalno kvaliteto pri pomoči delovanju v vsakdanjem diferenciranem in strukturiranem (življenjskem svetu), če se posamezniki aktivno udeležujejo procesov institucionalizacije, saj bo tako vsakdanji življenjski svet manj samoumeven, bolj reflektiran.

Zgodovina oglaševanja in medijev nam razkrije nenehen proces privzema "alternativnih" komunikacijskih konceptov s strani dominantnega (tržnega) diskurza komuniciranja (Frank, 1997). Komercialni diskurz pridobi s tem ko privzame alternativne komunikacijske koncepte, na dveh ravneh. Deloma izniči, re-artikulira lastno kritiko in hkrati naredi lastno delovanje bolj učinkovito, saj so ti

²⁸ Ko govorimo o refleksiji, se zavedamo, da gre za zapleten in kompleksen proces. Prepoznati je potrebno (notranji) pomen sporočila, ki je družbeno skonstruiran. Hkrati pa se je potrebno zavedati lastne vpetosti v družbo, lastne družbene pozicije in pomena sporočila v samem procesu prisvajanja sporočila.

komunikacijski pristopi v veliko primerih izredno kakovostni in učinkoviti. Ob tem pa hkrati zaznavamo velik porast organizacij, iniciativ in praks, ki se zavzemajo za drugačno komunikacijsko okolje, okolje, ki bo manj pod vplivom kapitala in korporacij. Kot vemo pa ima tudi določen del privzetih komunikacijskih praks skozi procese družbene konstrukcije realnosti zasluge za takšno stanje, saj komunicira družbeno odgovornost.²⁹ Treba je biti pozoren prav na fleksibilnost komercialnega diskurza in njegovo nagnjenost v primeru oglaševanja delovati na ravni standardizacij, posploševanj, stereotipov. Takšne oglaševalske akcije sicer kažejo znake in značilnosti "alternative", vendar ostanejo le na površini.

Novi pristopi (predvsem ameriških) oglaševalskih agencij težijo po abstraktnih, težje oprijemljivih pristopih. Prikaz, npr. le dela ženskega telesa namesto prikaza celotne postave, zagotavlja vsesplošno identifikacijo s prikazanim. Metoda v oglaševalski industriji, znana pod imenom abstraktno prikazovanje, ki se kaže tudi v tem, da oglasi na (vizualno) zanimiv in atraktiven način prikazujejo vsebino, pomen pa ostaja nejasen.³⁰ Trik bi naj bil v tem, da prav z nakazovanjem, nedokončano zgodbo, zgodbo brez jasnega sporočila ustvariti potrebo po ustvarjanju smisla, razumevanju sporočila. Psihološki preskok smiselne interpretacije in razumevanja bi naj bil vzrok za to, da posameznik kupi sporočilo (Rushkoff, 2000). Oglaševalske kampanje kot odgovor na izzive trenutnega komunikacijskega okolja uporabljajo tehnike ironije in samoironije, to pa le do določene točke, skratka (razumljivo), nikoli res direktno ne dekonstruirajo lastne blagovne znamke oz. sporočila oglasa, s tem pa se sicer na nek način "priklopijo" na relativno "medijsko osveščenost" ciljne skupine (Rushkoff, 2000). Porast televizijskih (programskih) vsebin, ki se ironično odzivajo na probleme potrošništva, globalizacije, kapitalizma, medijev in oglaševanja imajo funkcijo "varovanja" oglasnih sporočil, od katerih televizijske postaje živijo. Marc Crispin Miller govori o cirkularni kulturni operaciji in ugotavlja: "Televizija "brani" oglase pred zasmehovanjem (dekonstrukcijo) s tem, da že sama (s svojimi vsebinami) opravi vse zasmehovanje" (Miller v Frank, 1997: 231).

Tovrstni privzemi, po našem mnenju, do neke mere "razorožijo", izničijo namen alternativnih (oglaševalskih) komunikacijskih praks. Vendar pa ne smemo zanemariti kumulative učinkov različnih oglaševalskih kampanj. Ker oglaševanje deluje v javnem prostoru, so oglasom izpostavljeni tudi tisti, ki niso ciljna skupina oglaševalske kampanje. Oglaševalske kampanje na nekemu, ki je oglaševanju izpostavljen in ga oglaševana blagovna znamka ali izdelek sploh ne zanimata oz. ju v veliko primerih sploh ne zazna, pustijo prav zaradi cirkularnosti kulturne operacije določen "pečat". Prav tako pa vplivajo na družbeno zalogo znanja.

Na koncu se nam odpira še vprašanje, koliko je možno (komercialno) oglaševanje razvijati k zavestnemu večplasnemu sporočanju družbeno odgo-

²⁹ V luči učinkov tovrstnih komunikacijskih kampanj se pojavi vprašanje, koliko naročnik oglasa v resnici deluje družbeno odgovorno pri svojem vsakdanjem delovanju - poslovanju.

vornih vsebin na način interakcije, ki bi vzpodbujala kritično distanco in refleksijo, ob tem pa prodajati izdelke, storitve ali ideje? Potencialne možnosti razvoja tovrstnih komunikacijskih pristopov je, po našem mnenju, potrebno iskati prav na točki stika, konflikta med komercialnim in nekomercialnim diskurzom³¹, med komercialnim "mainstream" oglaševanjem in alternativnimi (komunikacijskimi) iniciativami, saj je prav ta točka stika okolje, ki generira najbolj inovativne in učinkovite komunikacijske pristope.

LITERATURA

- Baudrillard, J. (1999): Simulaker in simulacija / Popoln zločin, Ljubljana, Šou, Študentska založba.
- Berger, P. L. in Luckmann, T. (1988): Družbena konstrukcija realnosti: Razprava iz sociologije znanja, CZ, Ljubljana.
- Berger, P. L. in Luckmann, T. (1999): Modernost, pluralizem in kriza smisla. Orientacija modernega človeka, Nova revija, Ljubljana.
- De Certeau, M. (1984): The practice of Everyday Life. Berkley and Los Angeles: University of California Press.
- Debord, G. (1999): Družba spektakla; komentarji k družbi spektakla; Panegerik, Ljubljana; Koda.
- Duncombe, S. ur. (2002): The cultural resistance reader. London. Verso.
- Enis, Ben M in Cox, Keith K. ur. (1981): Marketing Classics (4 th edition) Boston: Allyn and Bacon.
- Durkheim, E. ur. A. Giddens (1991): Selected Writings, Cambridge University Press, Cambridge.
- Frank, T. (1997): The conquest of cool. The University of Chicago Press, Chicago.
- Giddens, A. (1998): The Third Way, The Renewal of Social Democracy, Polity Press, Oxford in Cambridge.
- Habermas, J. (1984,1997): The Theory of Communicative Action. Volume 1. Reason and the Rationalization of Society, Volume 2. Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason, Heinemann, London.
- Heylighen, F., Aerts, D. ur. (1998): The Evolution of Complexity. Dordrecht Kluwer Academic.
- Janovič, N. (2002): Exempla docent : Dve teoriji + 1. Journal of Bussiness Strategy, julij/avgust (2002).
- Kellner, D. Best, S. (1995): <http://www.uta.edu/huma/illuminations/kell17.htm> (30.4. 2003).
- Klein, N. (2000): No Logo London Flamingo.
- Klein, N. (11.3.2002): The spectacular failure of brand America. www.nologo.org
- Lasn, K. (2000): Culture Jam. New York: Harper Collins.
- Mcluhan, M., Fiore, Q. (1967): The media is the massage. New York: Random House.
- Mcluhan, M. (1992): The global village: Transformations in world life and media in the 21. century. New York, Oxford: Oxford University press.
- Mcluhan, M. (1968): Understanding media: The extensions of man. London: Routledge.
- Rushkoff, D. (1996): Media Virus, Hidden Agendas in popular Culture. Ballantine Books, New York.

³¹ Termini, ki so od šestdesetih let dalje opisovali kulturo upora, nasprotovanja oz nasprotja dominantni (danes potrošniški) kulturi, so bili kontrakultura, "underground" in alternativa. Odvisno od obdobja.

- Rushkoff, D. (2001): *Coercion, Why we listen to what they say*. Ballantine Books, New York.
- Rook, D. W. ur. Brands (1999): *Consumers, & Research*. Sidney J. Levy on Marketing. Thousand Oaks CA. : Sage Publications inc.
- Aronowitz, Giroux (1985) v Shor I, (2002): *What is critical Literacy?*, <http://www.lesley.edu/journals/jppp/4/shor.html> (6.3.2002).
- Travis, D. (2000): *Emotional Branding*. Roseville CA.: Prima Venture.
- Vodeb, O. (2001): *Vpliv propagande na spreminjanje kulturnih vzorcev*. Ljubljana FDV, Diplomsko delo.
- Vončina, V. (2002): *Iskanje koncepta pismenosti*. Ljubljana FF, Diplomsko delo.
- Wallerstein, I. (1999): *Utopistike, Dediščina sociologije* Ljubljana, založba CF.
- <http://www.adbustes.org>, (30.4.2003)
- <http://www.disinfo.com>, (30.2.2003)
- <http://www.greenpeace.org>, (30.4.2003)
- <http://www.memefest.org/propaganda> (30.4.2003)
- <http://www.n5m.org>, (30.4.2003)
- <http://www.qotsa.com>, (30.4.2003)
- <http://www.critical-art.net>, (30.4.2003)

TV ZASLON: IDEOLOGIJA IN KULTURA VIDNOSTI (POSTMODERNIZMA)

Povzetek. Pričujoče delo analizira sodobno TV kot tehnološki fenomen, elektronsko-digitalni stroj, in raziskuje tisto mesto - vozlišče, kjer se križajo njegovi fenomeni s fenomeni družbene realnosti in jih konceptualizira v odnosu do (post-modernih) teorij sodobne družbe. Na ta način poskuša kontekstualizirati temeljne značilnosti postmoderne informacijske družbe v dveh prežemajočih se teoretskih sklopih: z opredelitvijo tehnoloških sprememb, s katerimi vstopamo v kulturno dominantno sedanjost, in z opredelitvijo razmerja subjekta do tehnopolitičnega sistema, da bi demistificiral mesto TV v potrošniški družbi in pokazal kako je subjekt (skozi jezik z ideologijo) družbeno konstruiran (produciran) in lingvistično dominiran.

Ključne besede: tehnologija in umetnost, TV zaslon in podoba, simulacija in simulaker, subjekt - institucija - ideologija, kapitalizem, kultura

Uvod

Nove strategije poznega kapitalizma - spremembe v estetski produkciji ne zadevajo le kulture postmodernizma, ampak tudi vse tiste koncepte potrošniške, informacijske, medijske, tehnološke in elektronske družbe, ki so predmet sociološke in družbene teorije. Nove strategije - izpeljevanje učinka "realnega", utemeljenega na umetniški uporabi stroja, uporaba simulakrov, virtualne realnosti in hiperteksta, ki omogočajo neskončne mutacije, transformacije podob, znakov - niso nič drugega kot revival (neo)avantgardnih, že preizkušenih umetniških strategij, s katerimi je omogočena estetizacija prostora in časa. V tej konstelaciji je ideološko poslanstvo umetnosti, njen estetski učinek, ključni moment organizacije ekonomije delovanja poznega kapitalizma. Institucijo umetnosti je zato potrebno razumeti v njeni totalnosti, ideološki in tehnološki zmožnosti, funkciji kontinuirane reprodukcije podob, nenehnih vdorov imaginarnega in estetizacije družbenega, da bi se izognili grozi, fascinaciji, ki prihaja iz stilske formacije postmodernizma, absolutni laži TV medija.

* Nikola Janović, Podiplomski študent Sociologije vsakdanjega življenja na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

Na začetku 20. stoletja je stroj naznanil svoj vstop na področje umetnosti in napovedal radikalno spremembo, nastop nove ideologije, ki ji lahko rečemo kar estetika stroja. Glasnik spremembe ni bil nihče drug kot Marinetti, ki je v "Manifestu futurizma" (1909) razglasil nove ideje, ki so med prvo svetovno vojno v povezavi z idejami različnih avantgardnih gibanj¹ začele pronicati v družbeno-politični kontekst. Insistiranje na fascinaciji, verjetju in optimizmu je ključni moment, zaradi katerega je človek, v družbeno - političnem kontekstu, postavil novo tehnologijo za kulturno paradigmo, ki se je kasneje izkazala za dominantno socialne in ekonomske kohezije - kapitalističnega načina produkcije.

Z odkritjem telematične paradigme (1838), prenosa informacij brez materialne podlage in odkritjem gibanja elektronov (1897), je bil storjen prvi korak k iznajdbi televizije, ki je povzročila teletopološke spremembe: zgostitev prostora in časa (Harvey, 1989) ter reorganizacijo naravnega spomina, ki je bil utemeljen v mnemoniki (Virillo, 1994; Jameson, 1991)². Intezivna kompresija časa in prostora je bila možna le zaradi pospeševanja razvoja novih tehnologij, ki so spodbudile ne le rojstvo in krizo modernizma (reorganizacijo politike, ekonomije in kulture), ampak so zabrisale pomen prostora, ga zreducirale na čas, ki je za nas omejen na sedanjost, in s tem zagotovile pogoje postmodernizma.³

Aplikacija novih tehnologij in z njo povezana kompresija časa in prostora sta zahtevali razvoj novih strategij prodaje, kar je v končni instanci pripomoglo k preusmeritvi interesa kapitala k množičnemu. Premiku produkcije k množični porabi ustreza vdor reklame - specifične medijsko umetniške podobe in kapitala v kulturno industrijo in šport. Vse zavoljo skupnega cilja, ki je plod estetske strategije - zagotoviti povečanje porabe in storitev, tako da se pritegne množice: prek množičnega trga mode, življenjskih stilov, spektaklov. Torej, da se preko antiindustrije zagotovi hitrejšo cirkulacijo kapitala (Baudrillard, 1983).

Nove, elektronske in digitalne tehnologije so (bolj ali manj računalniško vodeni) stroji, ki proizvajajo podobe. Zato trditev, da je televizija stroj, ki proizvaja podobo, ni pretirana. Podobe prihajajo iz optičnega stroja, materije, se reproduktivno generirajo in z gledalcem "komunicirajo" prek ekrana, zaslona, ki je umetniški vmesnik, prothesis. Tudi TV je stroj za gledanje, ki gledalcu razodeva s svetlobno hitrostjo stvari, ki so vidne. Optimizira vidne stvari v realnem času in mu jih podaja v videnje (Virillo, 1994). Gledalec, subjekt, je zato podrejen zaslonu, gospodarju, vendar povezan z objektom, gledanim. Povezan je preko pogleda. Kajti gledalec gleda in vidi, a ne vidi, da ga njegovo avtomatizirano gledanje zaslepljuje in nadzoruje. Logika percepcije je v tem smislu izvor hendikepa, ki zagotavlja pozicijo, iz katere gledalec ne more videti, saj je prav od tam zaslepljen. Ideologija prihaja iz stroja, aparata, institucije! Od tam lahko pride tudi revolucionarni ideološki potencial!

¹ Omenimo lahko M. Duchampa in kubiste, manifest futurističnih slikarjev (1910), manifest plastičnega dinamizma (1913) idr.

² Memorizacija logično razvrščenih mest v kontinuumu prostora in časa.

³ Prostor je v postmodernizmu dojet kot fikcija in zato nima več svoje materializacijske podlage, kot jo je imel v modernizmu. Prim. D. Harvey, *The Condition of Postmodernity*.

Subjekt brez vmesnika, zaslona, z golim očesom ne more ničesar več videti, saj nove konceptualizacije tehnološke oziroma digitalne umetnosti vdirajo in generirajo nove režime kulturne vidnosti in zahtevajo razumevanje logike produkcije in percepcije podob¹. V tem smislu je naša kultura vizualno posredovana, strukturirana okoli očesa in zaznamovana s pogledom (Foucault, 1984). Videnje, ki izhaja iz omenjenega režima sedanjosti, se tiče ne le estetike ampak tudi etike pogleda, saj je od njega odvisna subjektova vzpostavitev.

TV je eden od možnih načinov gledanja, opazovanja, drugačnega videnja sveta, saj ponuja točno določeno, drugačno zaznavo prostora in časa. Ponuja svojo linijo, medijsko formo, elektronsko prezentacijo, ki omogoča neprekinjen in neposreden stik s sedanjostjo - omogoča simulacijo. Op. Čisti označevalec, zaradi katerega je vse videti drugače. Ponuja estetizacijo časa, vizualno in govorno prezentacijo, ki je sočasna s singularnim dogodkom. TV je zato medij realnosti, ki je realnejši od same realnosti. In čeprav minimalno informira, podvaja informacije prek zaslonke podobe, z njimi nagovarja gledalca, subjekta, da bi ga le-ta gledal (in poslušal) z usmerjenim pogledom (Virillo, 1994). Kakšna pedagogizacija!

Čas simulacije pomeni, da segmente sveta usmerjajo simulakri, kar ustreza odnosu med mediji in družbo, TV in družbo. Pomeni tudi, da je simulacija prignala posnemanje do skrajnih meja, saj realno ni več tisto, kar je mogoče reproducirati. Reproducira se lahko le tisto, kar je od nekdaj reproducirano - hiperrealno. Tudi politična in družbena, ekonomska in politična realnost so hiperrealne, estetizirane. Prav zaradi tega se zdi, da je celotna družbena realnost hiperrealna, da je simulacija vseprisotna. Kakšen užitek? Umetniški, dodan estetski užitek, prepoznan kot ideološki moment (Baudrillard, 1983). Kolikor umetniškega, toliko političnega!

Razmerje med simulirano - hiperrealno družbo in TV medijem se kaže kot razmerje med TV in družino, v smislu strukturacije jedra potrošniške družbe, osrednjega vzorca novega kulturnega modela. Potrošniška družina, zdaj že družba, se odziva na nagovor reklame - medija podobe, ki deluje znakovno, kodirano. "Komunikacija" med gledalcem in TV zaslonom je oblika govorice - oblika kodirane govorice, ki deluje, v kolikor je ne razumemo, kot to, kar je - reklama ali podoba. (TV oziroma njena govorica) Deluje tako, da spremeni prikazovan objekt, ne da bi ga spremenila. Fascinantno, fascinacija in fascinirani subjekt, gledalec. Interpelira nas objekt, ki je estetski dogodek! Op. Interpelira nas Subjekt prek objekta, zaslona. Objekt percepcije nas naredi za subjekta (Močnik, 1993).

Kaj je resnica TV zaslona? (1) Da je pomembna uprizoritev družbe, njena fiktivna realnost, imaginarnost reprezentacije, spektakularnost - medijska strategija, ki popolnoma temelji na sistemu množičnega komuniciranja (Debord, 1977). Kapitalistični model produkcije je tudi simulacija, sistem simulacije - ekonomskih, političnih in kulturnih organizacij, ki uporabljajo množične komunikacije za izpeljavo lastnih strategij le pod pogoji, katere same določajo. Kaj je že mit množičnega komuniciranja? (Močnik, 1993).

¹ Kulturna vidnost je vrednost vseh kulturnih produkcij, ki imajo vir in cilj v samem pogledu.

Kaj je resnica TV zaslona? (2) Inverzija (Lacan, 1993). TV gleda nas, mi smo se ujeli v pogledu (s) TV zaslona, mi smo pasivni gledalci, del množice, ki ji rečemo tiha večina. Tiha večina je nova kategorija populacije, popoln medijski proizvod, ki postavlja TV v privilegiran položaj in si želi fizičnega stika s podobami zaslona. To je samozaslepitev tihe večine. Gledajo s posredovanjem objekta, a ne vidijo, da je objekt že sam pogled. Podoba jih ulovi v užitku, želji. Ujeti pogled, postmodernizem. To je pravi duh časa!

Psevdo-povezanost gledalcev pripisuje TV status družbenega aparata, ki nadomešča strukture moči. Deluje na način znakovnega koda, podpira množično anonimnost in tako daje imaginarno oporo vsem tistim demokratičnim subjektom množice tihe večine, ki jim ni dovoljeno govoriti. Ne glede na to, da je TV medij brez posluha za replike, kar pomeni, da gre za istega oddajnika in prejemnika, je to demokratičen medij, ki nas gleda v oči, ko mi gledamo vanj (Kroker in Cook, 1986). Vzpostavljena je relacija, pogled, sledi zaupanje, verovanje, resnica. Utopični moment!

Kaj je na sporedu? Op. Horizontu. Na horizontu je zaton družbene solidarnosti, razkroj prostora družbenega, telesna pasivnost, atrofija emocij, spolnost brez izločkov. Ne hvala! TV medij deluje superiorno, zato tudi lahko zahteva participacijo gledalca, podpira izumiranje družbenega konteksta in spodbuja eksplozivno rojevanje sorodnih informacijskih, virtualnih in hipertekstualnih komunikacijskih tehnologij. Posledica eksplozije povezave je rojevanje novega tipa družbenosti, antiskupnosti, znotraj antiskupnosti osamitve in depolitizacije subjekta. Ni družbenega, ni subjekta, ni političnega. Vse je (bila) le simulacija. Kdo se strinja s tem?

Kako razumeti vlogo TV medija? Interpretirati ga moramo kot ključni moment postmodernizma, ki ponazarja estetske značilnosti in kulturno logiko (poznega) kapitalizma (Jameson, 1991). To umevanje zahteva povezavo kapitala in tehnologije, saj le na ta način lahko mislimo in opredelimo postmodernizem kot čas prevlade kulturne dominate multinacionalnega potrošniškega kapitalizma. Tehnologija je osrčje postmodernizma, paradigma postmoderne elektronske in digitalne umetnosti, gonilna sila, ki omogoča s svojimi reprezentacijami in simulacijami estetizacijo in transcendentacijo ontološkega sveta. Ni le estetizirala ontološkega sveta, ampak tudi tehnološko kolonizirala naravni svet in človekovo nezavedno, postavila nove parametre pomena bivanja in zarisala paralelno futuristično dimenzijo življenja - virtualni prostor (svet).

Zunanja estetizacija in notranja tehnologizacija (funkcionalizacija) sta fenomen potmodernizma - sodobnih medijev, saj prav ti nazorno kažejo, kako se združujeta umetnost in tehnologija v instituciji, ki je družbena prvina. Moč institucij, igra specifične umetniške forme in tehnološke zmožnosti so povzročili krizo v kulturni avtonomiji. Zgodila se je implozija, implozija kulture v družbeno (Baudrillard). Vse je postalo kulturno: politika, ekonomija ipd., zato je potrebna subverzija, kontrakturna oblika zavedanja in dejavnosti versus vladajoči ideologiji, ki se je polastila kulture. Op. Strojev za proizvodnjo kulture!

Prelom z ideologijo modernizma je (bil) prelom z označevalnim režimom, izvrženjem reference, referenta, same realnosti in problematiziranjem samega

označenca. Postmodernizmu preostane le čisti označevalec, TV zaslon, medij, ki gradi na igri označevalcev. Vprašanje je samo, pod okriljem katere ideologije! (Močnik, 1993)

Temu obratu v logiki označevanja ustreza obrat, ki udejanja univerzalni kapitalistični diskurz, saj svojo lastno oviro, mejo kapitala, porabi za svojo novo možnost, invertira zunanje meje v svojo notranjost, medtem ko se sklicuje na pluralizem, demokracijo in človekove pravice. Vse to nas spominja na obdobje pred prvo svetovno vojno, na avantgarde, fascinacije, odkritja in absolutne ideje o boljšem svetu, na čigar krilih so zrasle totalitarne ideološke in politične ambicije. Zgodovina nas zasleduje, vladajoče ideologije le spreminjajo discipline. Zgodovinskih protislovij ne rešijo, le preložijo jih za nedoločen čas. Ker pa se protislovja sublimirajo v kontra - ideologijah počasi subverzirajo in potencialno pretendirajo na "mesto". V tehnologiji, v njenem (ideološkem) presežku, je skrit revolucionarni potencial! Op. Viva Zapata!

Kaj je z odsotnim realnim, o katerem govori Lacan? Realno je tisto, kar je vselej že reproducirano (Baudrillard, 1983) ali je realno (danes) že inverzno simulirano v virtualno - virtualno realnost (Kroker in Cook, 1986). Virtualna realnost je umetnost, ki je družbeno proizvedena s tehnologijo, virtualna estetika, postmoderna estetika, ki nas lahko (pri)pelje naravnost k realnemu. Realno pa je točno tista logika samooplojujočega kapitala (Žižek, 2000), ki določa tisto, čemur mi pravimo družbena realnost. Groza pred realnim!

TV še ni virtualna, kmalu bo tudi to. Nič zato, TV deluje kot ideologija, na imaginarni ravni povezuje svoje tihe, molčeče satelite, predvaja ideologijo-spektakel, zabavo in reproducira že razpredeno mrežo oblasti. Za svoje satelite, vernike, je TV blagovna znamka, torej znak in pomen, ki veže z zapeljevanjem, nagovarjanjem, interpelacijo. In vse to dela za zabavo. Da bi pritegnila naš pogled na objekt, objekt želje, zaradi katerega je gledanje popolni užitek. Zabava, spektakel, užitek je bistvo - ideologija TV kulture! (Kroker in Cook, 1986)

Medij ni le podoba, estetika in zabava. Medij je tudi komunikacija, minimalna informacija. Ni ne oralna ne pisna, ampak elektronska komunikacija. Ta zahteva razpršenega, decentraliziranega subjekta in njegovo reorganizacijo komunikacije. Zato nič več reprezentacij, samo informacije (Poster, 1990). Prehod iz reprezentacije v prezentacijo, informacijo ustreza spremembi v umetnosti. Tehnologija je omogočila digitalno umetnost, znakovno umetnost, ki je množica preglednih pikslov - matric binarnih kodov, ki omogočajo neomejeno število sintez, manipulacij, mutacij, transformacij, simulacij. Digitalizacija omogoči nadzor nad podobo, mutacijo in njeno generiranje na zaslonu. Novi režim psevdorealnosti, ki ne obstaja zunaj virtualnega, je le zunanji, površinski, estetski, in zato je točno tisto, kar mislimo s konceptom inkrustacije (Bonitzer, 1985). Pomislimo, ali ni to tehnološko-digitalni determinizem!

Nova moč medija, informacija, vpliva na rekonstrukcijo subjekta in na njegov povratni odnos do sveta. Subjekt je destabiliziran, saj komunicira skozi tehnologijo, filter, vmesnik, prothesis. Vmesnik nam zdaj ne omogoča le interaktivne komunikacije s svetom, istočasno omogoča spoznanje, da gre za ideološko konstrukcijo realnosti same - virtualno realnost in hipertekst, novo obliko "javnosti", javnega prostora. Novo spoznanje, kakšno samozavedanje!

Ideologija lahko vznikne v poljubni jezikovni formi. In če je tehnološka oblika interakcije komunikacija, multiliniarna izmenjava informacij, kodov, je prav tako oblika govorice, ki preči vse družbeno strukturirane odnose. Razpršena je v vseh dimenzijah sveta (Poster, 190). Zato ni razloga, da se subjekt ne bi vzpostavil kot odgovor na poziv iz reda elektronsko posredovane informacije, saj je le-ta modificirana oblika jezikovne prakse, nova oblika diskurza. Ostane le vprašanje: Kako se subjekt umesti v diskurz sodobne družbe?

Sklep

Reprezentacija je razpadla. Ostal je le razloček med označevalcem - označencem, "neločljiva" celota - znak, v katerem je dominantno vlogo prevzel označevalec, ki kot tak teži k popolni svobodi, zato trga vez z označencem in si poskuša zagotoviti pogoje za samostojno eksistenco. Čisti označevalec se v tem smislu odtegne od značilnosti označenca, od svoje "naravne" povezanosti z (foničnim) označencem (Derrida, 1998) le toliko, kolikor je potrebno, da si zagotovi svojo podobo, grafičnost, svojo čisto formo. Ne zagotovi si le čistost forme, temveč tudi ponovitev, replay in postane označevalec označevalca. (Kot tak) Insistira na obstoju mreže označevalcev, v kateri se sam postavlja in (v času svetlobe) eksistira (in funkcionira) v razmerju z drugimi označevalci, vseskozi mutira in se transformira. Sami označevalci!

Takšno označevanje $n+1$ je spiritualen moment, zaradi katerega vse tisto, kar vidimo na zaslonu TV medija, stroja, ki nam sploh omogoča gledanje, percipiramo, dojemamo kot umetnost(n)o. Za "novo" vrsto umetnosti so potrebni označevalci tu in označevalec tam. Na eni strani označevalci $n+1$, na drugi strani skriti označevalec - označevalec tam, ki sploh omogoči, da nas bombardirajo označevalci $+1$. Še več, omogoči tudi nam, gledalcem, da se umestimo kot subjekti (Močnik, 1993), očividci medijske realnosti, segmenta globalne totalitarnosti. Sam pa je (po potrebi) zvest Označevalcu-Gospodarju in njegovemu mandatnemu poslanstvu (Žižek, 2000). Zato pravimo: označevalec tam omogoča estetski učinek, ki spodbuja interpersonalni, obči, nacionalni, transnacionalni užitek! TV je ideološki aparat, povzročni dogodek pa ideološka interpelacija! Omenjena logika se ponovi. Ne, to JE logika poznega kapitalizma, logika transcendence materialnega, ohlapnosti simbolnega reda, trdnosti in trajnosti proizvodov. So le fluidnosti, vedno novi in hkrati že zastareli produkti, odpadki, ki vulgarno dinamizirajo vsakdan, življenjski cikel slehernega subjekta, da bi le ta pozabil, da je njegovo življenje bolj realno od same virtualne realnosti. Prav ta resnica o eksistenci človeka, subjekta je preveč travmatična, da bi le-ta spregledal, zato se raje samozaslepljuje in si govori: Saj je dobro in še naprej utemeljuje legalni red univerzalnega diskurza. Nič čudnega, bi rekel Lacan, saj je resnica pošastna. Nietzsche bi odvrnil, ne, saj je le neka vrsta zmote! Mi pravimo, obstaja pot...

LITERATURA

- Baudrillard, J. (1983): *Simulations*, Semiotext(e), New York.
- Baudrillard, J. (1999): *Simulaker in simulacija*. Popoln zločin, Koda, Ljubljana.
- Bonitzer, P. (1985): *Slepo polje*, Škuc in FF, Ljubljana.
- Debord, G. (1977): *Society of Spectacle*, Society of Spectacle, Black and Red, Detroit.
- Derrida, J. (1998): *O gramatologiji*, Analecta, Ljubljana.
- Foucault, M. (1984): *Nadzorovanje in kaznovanje*, Delavska enotnost, Ljubljana.
- Harvey, D. (1989): *The Condition of Postmodernity*, Blackwell, Oxford.
- Jameson, F. (1991): *Postmodernism, or The Cultural Logic of Late Capitalism*, Verso, London.
- Kroker, A. in Cook, D. (1986): *The Postmodern Scene. Excremental Culture and Hyper-Aesthetic*, St. Martins Press, New York.
- Lacan, J. (1993): *Televizija, Eseji/Problemi*, št. 3, Ljubljana.
- Močnik, R. (1993): *Extravagantia*, Minora, Ljubljana.
- Poster, M. (1990): *The Mode of Information*, Polity Press, Cambridge.
- Virillo, P. (1994): *The Vision Machine*, BFI in Indiana University Press, London.
- Žižek, S. (2000): *Krhki absolut. Enajst tez o krščanstvu in marksizmu*, Analecta, Ljubljana.

*Sabrina P. RAMET**

KUGA NACIONALIZMA IN ZAPUŠČINA VOJNE

Sodobne knjige o Srbiji in Bosni

Socialistična federativna republika Jugoslavija je bila ves čas v krizi, ker njen sistem ni razrešil nekaterih najbolj pomembnih problemov - predvsem problema legitimnosti, težav na področju ekonomije, zahtev po demokraciji, težav pri ustvarjanju skupne politične kulture, da ne omenjamo nenehnega državnega zlorabljanja človekovih pravic na Kosovu in drugje. Večji šoki sistemu so bili samodejno povečani zaradi trajne krize sistema. Velik šok je bila Titova smrt, ki jo je objokovala vsa država, hkrati pa jo je spremljal globok strah. Takšni strahovi so bili večinoma nerazumljivi, celo nepopolni. Mnogi so bili prestrašeni, vendar niso bili popolnoma prepričani, česa bi se morali bati. Seveda je Tito pogosto opozarjal na nevarnosti nacionalizma, vendar pa ni bilo mogoče predvideti, da bo komunistična partija nezmožna obvladovati nacionalistična nesoglasja v državi (najbolj očitno na Kosovu, čeprav ne samo tam). V tistem času so v zavesti ljudi prevladovali ekonomski problemi, toda strah pred neznanim je bil v mislih Jugoslovanov daleč najmočnejši.

Do srede 80. let je bilo že razvidno, da je Jugoslavija kot na toboganu, saj so srbski nacionalisti (glede na slavni SANU1) postavljali zahteve, ki so bile skrajno nesprejemljive tako za ostale državljane kot tudi za liberalne Srbe (kot sta bili na primer Vesna Pešić in Sonja Licht); Albanci so bili vse bolj nezadovoljni z državo, ki jih po njihovem mnenju ni obravnavala kot enakovredne drugim v multinacionalni državi; mnogi Slovenci so se vedno bolj zgražali nad tem, kar so ocenili kot popolno izkoriščanje njihove republike v federaciji; in trdovraten segment hrvaške družbe (treba je samo pomisliti na primer Tudjmana in Parage) je samo čakal na priložnost za samostojno pot in ustanovitev neodvisne Hrvaške.

Večina spustov po toboganu pa se vendarle ne konča tragično. Kaj je šlo torej narobe v primeru Jugoslavije?

Temne sence nacionalizma

Knjige Ivana Čolovića in Jasne Dragović-Soso raziskujejo proliferacijo srbskega nacionalističnega razmišljanja po Titovi smrti leta 1980. Po Čoloviću je osrednja težava inkompatibilnost "Srbskega nacionalnega mita" - termin, ki ga uporablja - z demokracijo. V tem pogledu so bardi srbskega nacionalizma vodili družbo proti temi in ne luči. Čolović, ki ni ravno oboževalec nacionalizma, predlaga naslednji povzetek srbskega nacionalnega mita:

* Sabrina P. Ramet, doktorica politoloških znanosti, Univerza v Trondheimu, Norveška.

¹ Srbska Akademija znanosti in umetnosti (Srpska akademija nauka i umetnosti).

“Srbski narod je eden izmed najstarejših narodov na svetu, vsi ostali narodi so se razvili iz njega, prav tako vsi jeziki izvirajo iz srbskega jezika. Vendar pa je srbski narod hkrati mlad in najbolj svež narod... To je mogoče zato, ker ta narod živi na eni strani zgodovinskega časa... Živi v večni sedanjosti, simultano star in mlad, v večni zvezi mrtvih, živčih in še nerojenih... Srbi so danes tudi varuhi najredkejših in najpomembnejših civilizacijskih vrednot, vrednot srca in duha... Današnje trpljenje Srbov in nevarnosti, ki so se zbrale okoli njih, ogrožajo njihovo preživetje in se lahko primerjajo samo s preganjanjem in uničenjem Židov v času tretjega rajha... Srbi so ponosen narod, ki si želi zgraditi svojo državo na zdravih in naravnih temeljih, državo, v kateri bodo bodo vsi skupaj na srbski zemlji, kjer bodo vsi en narod, ena država, z enim vodjem, kjer bodo vsi slavili eno srbsko vero, govorili en srbski jezik, pisali v eni srbski pisavi in mislili eno srbsko misel” (Čolović, 2002: 7-9).

Čolović dokazuje, da je srbski nacionalni mit med Srbi promoviral popačeno nacionalno samopodobo in izkrivljeno predstavo o tem, kaj je prav in kaj narobe. S tem ko je srbska družba polagoma podlegla uroku nacionalizma, se je spremenil njen občutek za čas, odnos do boga in cerkve in celo seksualnost ljudi. Popačenje seksualnosti je opazil in se mu posmehoval odličen pisec Danilo Kiš, ko je napisal: “Genitalije so nacionalni pečat, rasno znamenje; drugi ljudje imajo srečo, tradicijo, izobrazbo, zgodovino, razmerje, toda genitalije so samo naše” (ibid: 92).

Mit Kosovega polja - bitke v letu 1389, ki je sedaj v mitu preoblikovana v veliko tekmovanje med krščansko Evropo in islamskim vzhodom - je igral vlogo pri oblikovanju mitične slike v nasprotju z ozadjem, ki priča o sodobnem trpljenju Srbov velikih razsežnosti. Poleg tega je bil mit - s svojo zgodbo o carju Lazarju, ki se je odpovedal kraljestvu na zemlji v prid kraljestvu v raju - sočasno interpretiran kot pravica Srbov, po nepojasneni logiki, do kraljestva na zemlji, ki naj bi se mu Lazar odpovedal in bil izkoriščen z namenom, da bi celoten srbski nacionalni projekt opravičili kot svet. Srbski narod je bil, v skladu s tem, sveti narod in je imel avtorizacijo boga za odstranitev vsega, kar jim je bilo na poti. V skladu s tem prikazom je bila objava članka v bosansko-srbskem časopisu Javnost, 22. julija 1995, ki je označil krvoločno osvojitve Srebrenice in hladnokrvni pokol več kot 7,000 muslimanskih moških in dečkov kot “čiščenje madeža na zemljevidu” (ibid: 42). Vendar pa so bili Američani (ki nimajo “nobene nacionalne identitete” in živijo v družbi potrošnikov “brez duše”) (ibid: 67) in vzhodno Evropejci (ki so “obremenjeni z materializmom, humanizmom in kosmopolitizmom” tako, da jim od njihove pretekle kulturne veličastnosti ne ostane nič razen “bolna, uvela, gnila identiteta”) (ibid: 67) za nacionalistične Srbe tisti, ki so podlegli nemoralnosti. Na primer, Dragoljub Jeknić, komentator v omenjenem časopisu Javnost, je opisoval Američane kot “zbirko avanturistov, izkoreninjenih posameznikov, barbarov, banditov, morilcev z vseh vetrov sveta...” (Javnost, 1995: 67). Predniki današnjih Hrvatov, Bolgarov, Makedoncev, Bosancev in celo Romunov in Albancev so bili Srbi, vendar pa so zakrivali izvirni greh s tem, da so zapustili svojo “resnično” identiteto in prevzeli tuje ali umetne identitete. S tem ko Nesrbi živijo umetna, materialistična in nemoralna življenja, so pozivi k uniji Srbov v eni državi za nekatere pisatelje (kot je na primer Radomir Konstantinović) postali “sanje o popolni separaciji od ostalega sveta.” Matija Bečković, predsednik Zveze srbskih pisateljev na

koncu 80. si je predstavljal "Srbijo kot avtonomno nebeško telo...Srbski planet" (Konstantinović in Becković, 2002: 66).

V okviru srbske pravoslavne cerkve so se dvignili svarilni glasovi, da je največja grožnja "nebeškemu kraljestvu" ravno znotraj same Srbije, in sicer v obliki infiltracij new age religij, kot so neopoganstvo, narkomanstvo, homoseksualnost, pornografija, AIDS in znižanje natalitete ter drugi podobni grehi. Škof Ljubodrag Petrović, predstojnik cerkve Sv. Aleksandra Nevskyja v Beogradu, je bil očitno pomemben govornik s tega področja, izražal je svojo zaskrbljenost nad tem, da imajo številni umori v Srbiji "demonške osnove", kar je posledica "hudičeve imence" (Čolović, 2002: 193).

Čolovićev namen pisanja te knjige je bil povzročiti nič manj kot mitično izganjanje duhov, odpravljanje mitov, ki so že predolgo oklepali večino Srbske družbe v paranoično razpravo. V sklepi besedi, napisani za angleško izdajo te knjige, je avtor jasno pozval k "likvidaciji politične retorike, ki je temelj na podobah in osebah, ki bi težko preživele v demokratičnem političnem diskurzu", da ne bi družba zamudila priložnosti pobegniti iz "vampirске" hiše tako imenovane "Nebeške Srbije" (ibid: 308). Čolovićevo delo je intelektualno zanimivo in je monumentalen prispevek k razumevanju ne samo srbskega nacionalizma v 80. letih prejšnjega stoletja, ampak tudi dinamik nacionalistične paranoje kot takšne. Vsi, ki jih Srbija zanima, bi morali prebrati to knjigo.

Dragović-Soso deli Čolovićevo zaskrbljenost glede široko razširjenega nacionalističnega mita med Srbi v 80. letih, vendar pa je njen pristop bolj zgodovinski in ne antropološki. Osredotoča se predvsem (vendar ne samo) na vlogo srbske intelektualne skupnosti pri ponovnem razcvetu nacionalizma. Kot pravi avtorica, poskuša knjiga "razložiti, zakaj so nacionalistične skrbi zasenčile vse ostale aspekte političnega načrta (srbske intelektualne opozicije), kar je povzročilo, da so mnogi nekdanji odpadniki izdali humanistične principe, ki so bili prvotno središče njihovega aktivizma". Dragović-Soso (2002: 2) je, tako kot Čolović, prepričana, da so specifični tipi nacionalističnega diskurza, ki so se razširili v Srbiji v času 80. letih, nekompatibilni z demokracijo zaradi njihovega poudarka na viktimizaciji, uporabi teorije zarote pri razlagi domnevne sovražnosti Nesrbov do Srbov, pripisovanju genocidnih namer določenim Nesrbskim skupinam in dvojnih standardih, uporabljenih v rešitvah, ki so jih ponujali nacionalisti (ibid: 9). Kot opazuje, je simpatija srbskih intelektualcev do kosovskih Srbov, ki so se pritoževali, da so jih napadli kosovski Albanci, dostavila začetno pobudo ki jih je potegnila v nacionalistični diskurz. Vendar pa njihovo prepričanje, da razvoj demokracije lahko počaka, dokler nacionalno vprašanje ne bo rešeno, ocenjuje kot "iluzijo" (ibid: 12).

Avtorica dokaže, da se zaskrbljenost srbskih intelektualcev za položaj Srbije v jugoslovanski federaciji kaže vse od njenega začetka v času druge svetovne vojne ter zlasti, da so bili Albanci in Srbi nezadovoljni z ustanovitvijo avtonomnega Kosova v okviru Republike Srbije - Albanci zato, ker so čutili, da si zaslužijo svojo republiko (glede na to, da so bile republike vzpostavljene na osnovi mešanice etičnih in zgodovinskih kriterijev), Srbi pa zato, ker so bili ogorčeni zaradi izgube nadzora nad ozemljem, ki so ga nadzorovali že od Balkanskih vojn leta 1912-13.

Tako je marca 1971 Mihailo Djurić, profesor prava na Univerzi v Beogradu, na javnem forumu oznanil, da ima visoko prioriteto "pravna in politična združitev Srbskega naroda" - avtorica opozori, da je bil ta projekt, po Djurićevem mnenju povezan z obtožbo vseh Hrvatov za genocid.

Skupaj s številnimi intelektualci Dragović-Soso interpretira Titovo čistko liberalcev v letu 1971-72 kot odločitev, ki je učinkovito izničila kakršnekoli možnosti evolucije SFRJ v liberalno socialdemokracijo. Na Hrvaškem je čistka mnoge prepričala, da je mogoče človekove pravice in demokracijo doseči le v kontekstu Hrvaške odcepitve od SFRJ, medtem ko je čistka v Srbiji potisnila nekonformistične intelektualce, kot so Dobrica Ćosić in člani skupine Praxis, v opozicijo. Avtorica podrobno poroča o različnih polemikah, ki so se pojavile po Titovi smrti, ter razpravlja o propadu naporov, da bi pripravili drugo izdajo jugoslovanske enciklopedije, prispevek Vladimirja Dedijera k uničenju Titovega mita z "Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita" (objavljeno leta 1981) in začetek javne razprave o ravnanju z osumljeni simpatiziranjia s Stalinom po juniju 1948 v ujetniških taboriščih, kot je bil na primer Goli otok. V prvih letih po Titovi smrti so po skoraj 40 letih skrbno nadzorovanih in predpisanih pripovedih o boju partizanov na podlagi katerih ni bilo mogoče resno razpravljati o trpljenju v času druge svetovne vojne, srbski pisatelji začeli razpravljati o teh prepovedanih temah ter s tem podrli različne tabuje. Več pisateljev je začelo ponujati svoje ocene glede števila ljudi, ubitih v času vojne. Na primer, Velimir Težić, bivši general, preusmerjen v zgodovinarja, je leta 1983 v svoji publikaciji omenil, da je samo v taborišču Jasenovac umrlo več kot milijon Srbov (Dragović: 111). (Seveda, če bi upoštevali, da so v Jasenovcu umrli tudi Nesrbi in da niso vsi, ki so jih pobili ustaši, umrli v Jasenovcu ter da so četniki, partizani in različni okupatorji uporabljali pravo municijo, potem bi lahko predvideli Terzićev zaključek, da je v času vojne umrlo 10 milijonov Jugoslovancev - kar je popolnoma absurdno stališče.) Veliko bolj nevarno od noro povečanih števil o izgubah v času vojne, je bilo povečanje tendence k disporičnemu razglabljanju, ki je bilo opredeljeno kot "tendence posameznikov, da nesrečno preustvarijo, premislijo in podoživijo prijetne ali neprijetne dogodke... (rezultat česar je) povečanje (v) negativnem mišljenju o teh dogodkih" (Kramer in Messick, 1998: 246). Na primer leta 1988 so udeleženci na konferenci, posvečeni Jasenovcu, precej časa posvetili natančnemu opisovanju različnih načinov mučenja Srbov, ki so bili v rokah ustašev, kar je vključevalo zabijanje žebeljev v možgane žrtev in rezanje jezikov in nosov; poročilo o konferenci je bilo objavljeno v NIN-u (Dragović-Soso: 113).

Enak sindrom se je pojavil 1. maja 1985, ko je Djordje Martinović, kmet iz mesta Gnjilane na Kosovu, prišel v bolnišnico z resnimi poškodbami, ki jih je povzročila steklenica, potisnjena v njegov rektum. Srbi so ta incident hitro "nacionalno" interpretirali. Satirik Brana Crnčević je na primer razglasil Martinovićevo trpljenje kot "Jasenovac za enega človeka". Bolj dramatična pa je bila slika srbskega umetnika Miće Popovića, ki jo je navdihnili delo Jose de Ribere "Mučeništvo Sv. Bartolomeja" iz sedemnajstega stoletja, na kateri je prikazal z okroglimi kapicami pokrite Albance, ki dvigujejo Martinovića na lesen križ, eden od Albancev pa ima v roki steklenico (Dragović-Soso: 133). Slavni memorandum SANU, objavljen leta

1986, je bil torej samo kulminacija tektonskega premika v razmišljanju srbskih intelektualcev, ki je potrdil intenzivnost njihove frustracije s srbsko situacijo.

Toda, kako in zakaj so se intelektualci opozicije odločili za zaveznitvo z Miloševićem, ki je aprila 1987 še vedno ostro kritiziral vse vrste nacionalizma? Dragović-Soso (2002: 208) pripisuje to zvezo več faktorjem, med katerimi še zlasti poudarja liberalizacijo srbske kulturne scene v času Miloševića. Intelektualci so seveda cenili novo pridobljeno svobodo izražanja in so z veseljem sprejeli Miloševićevo "anti-birokratsko revolucijo" kot napoved prihoda demokracije v državo. Vendar pa se niso vsi srbski intelektualci ujeli na vabo. Nekateri srbski intelektualci, kot so odvetnik Ivan Janković, liberalna sociologinja Vesna Pešić, nekdanji partizanski general Gojko Nikoliš ter Zagorka Golubović, filozofinja na področju neo-heglovske prakse, so ostali trdni antinacionalisti in so celo ugovarjali vladni politiki na Kosovu (ibid: 238).

Dragović-Soso se previdno izogne enovzročni razpravi o prestopu številnih srbskih intelektualcev k nacionalizmu ter njihovi politični "poroki" z Miloševićevim režimom. Ravno nasprotno, poudarja, da se "nacionalizmi ne razvijejo v izolaciji, temveč medsebojno vplivajo drug na drugega, ter tako ustvarijo spiralo radikalizacije" (ibid: 257). Poleg tega pa je "vzpon ekstremnega nacionalizma specifičen glede na kontekst in povezave, ter ni zgodovinsko nespremenljiv in izoliran" (ibid: 256).

Dragović-Soso je napisala pomembno knjigo. To je ena izmed najboljših objavljenih knjig o Srbiji v 80. in ena izmed najbolj uporabnih knjig za razumevanje tega, kako in zakaj so se stvari odvile tako, kot so se. Knjiga je tudi potencialno gradivo za predavanja v višjih letnikih in na podiplomski ravni.

Presenetljivo partnerstvo v vojni

Ena izmed posebnosti srbske uporniške vojne v letih 1991-95, ki jo je v veliki meri načrtoval in vodil Slobodan Milošević (LeBor, 2002), je bil način, s katerim je beograjski režim za svojo ekspanzionistično vojno pridobil zaveznike v tujini. Zavezniki so vključevali velik del srbske diaspore, lahkoverne sektorje v določenih zahodnih cerkvah, posamezne strokovnjake in novinarje ter nekatere pomembne politike v zahodnih državah, vključno z velikim delom grškega političnega establišmenta. Medtem ko je Nato vse bolj spoznaval, da je Milošević središče problema, pa je Grčija, kot članica Nata, trdno stala na Miloševićevi strani. Zgodbo o tem nenavadnem zaveznitvu - "nesveti zvezi" - prepričljivo pove Takis Michas v svoji kratki knjigi o grško-srbskem prijateljstvu v času Miloševića.

Skrbno raziskovana in previdno premišljena nesveta zveza prepričljivo dokazuje, da so grška pravoslavna cerkev, grška komunistična stranka, vlada in tudi večina grškega naroda navdušeno podpirali srbsko vlado in bosanske Srbe, kar je rezultiralo v minimiziranju in celo zanikanju poročil o srbskih krutostih ter poudarjanju kredibilnosti zgodb o "zaroti v Vatikanu, muslimanskem izdajalstvu, hrvaški okrutnosti, srbskem pogumu, zahodnjaški hinavščini, Natovem podpihovanju vojne ter ameriški aroganci" (Michas, 2002: 6). V tem pogledu je osupljivo, kako je grška televizija julija 1995 praznovala poraz Srebrenice.

Približno 100 grških prostovoljcev se je borilo skupaj z enotami bosanskih Srbov za to, kar so videli kot pravoslavno vero. Sama grška vlada je uporabila svojo moč veta v Natu, da je preprečila vojaško akcijo proti Srbom in prekršila naftni embargo Združenih narodov. Kot prikazuje Michas, so pomembni krogi grške vlade podpirali Miloševićev predlog o konfederaciji med Grčijo in Srbijo decembra 1994, kar bi vključevalo tudi republiko Makedonijo, seveda proti njeni volji. Ministrski predsednik Andreas Papandreou je ocenil Miloševićev predlog kot "pionirski in zanimiv" (Michas, 2002: 20), medtem ko je bil George Magakis, ki je nekaj mesecev kasneje postal grški minister za zunanje zadeve, po mnenju Michasa, "še bolj navdušen" nad Miloševićevim načrtom. Michas prav tako dokumentira vlogo grške vlade pri posredovanju informacij o zračnih napadih Nata na pozicije bosanskih srbov generalu Mladiću avgusta 1995, tako da prikaže, da je posredovanje informacij izrecno avtoriziral ministrski predsednik Papandreou (ibid: 39).

Vendar pa grška javnost ni bila zagovornik Srbov kar tako. Ravno nasprotno, kot prikaže Michas, so bile "grške simpatije namenjene ne toliko Srbiji, ampak bolj Miloševićevemu režimu in njegovim političnim privržencem v Bosni in na Kosovu." Ko je srbska opozicijska skupina OTPOR ("Odpor") kontaktirala tiste grške glasbene skupine in umetnike, ki so igrali na proti-Nato koncertih v času vojne v Bosni in Kosovu, ter jih prosila za sodelovanje pri proti-Milošević koncertu (v letu 2000), so vse pomembnejše skupine odklonile sodelovanje, medtem ko so tistim "redkim, manj pomembnim glasbenim skupinam, ki so sodelovale pri koncertu,... grozili in jih nadlegovali, da bi tako preprečili njihovo sodelovanje" (Michas, 2002: 102-103). Grške simpatije do Miloševića so se nadaljevale tudi po njegovem padcu z oblasti. Tako je 26. junija 2001, ko se je pritisk na Beograd za izročitev Miloševića Haagu približeval višku, 79 delegatov grškega parlamenta podpisalo peticijo proti izročitvi Miloševića ali kateregakoli drugega obtoženega vojnega zločinca v imenu vseh grških političnih strank (ibid: 105).

Kako bi lahko razložili to nesočustvovanje Grkov s trpljenjem Nesrbov, njihovo nesočustvovanje z demokratično opozicijo Srbije in dejstvo, da je grška cerkev podpirala program srbske ekspanzivnosti ter podporo srbskim vojnim ciljem? Michas pravi, da lahko delni odgovor poiščemo v vedenju grških medijev. Čeprav Michas verjame, da je imela "velika večina grških kvalitetnih novinarjev....neoporečne in uravnotežene poglede," pa so imeli le-ti zelo majhen vpliv na medijsko poročanje o jugoslovanski vojni. Zato so grški mediji redno poročali o okrutnostih muslimanov nad Srbi, medtem ko ni bilo skoraj nobenih poročil o veliko bolj krutih dejanjih Srbov nad muslimani. Velik del poročanja grških medijev se ni dvignil nad stopnjo propagande. Na primer, ko so enote Mladića, Šešlja in Ražnjatovića ("Arkan") poklale neoborožene civiliste v Bijeljini, Brčkem, Zvorniku, Foči, Prijedoru in drugje, so grški mediji poročali o "napredovanju srbske vojske" in so primerjali to "napredovanje" z odporom partizanov proti nacistični okupaciji v času druge svetovne vojne (ibid: 31).

Drugi del obrazložitve grškega odnosa do Srbije in vojne lahko povežemo z vedenjem vodilnih osebnosti grške pravoslavne cerkve. Ti krogi so nedvomno intenzivno spodbujali protizahodnjaško dimenzijo grškega nacionalističnega diskurza. Na primer, marca 1999 je nadškof Christodoulos v svojem govoru v

cerkvi Sv. Neapolisa v Solunu označil ameriškega predsednika kot "hudiča", "vraga", "zahrbtnega fašista" ter "kristjana samo po imenu", ker je odredil zračne napade na Srbijo (ibid: 35).

Po mnenju Michasa, je najpomembnejši faktor za razlago grških stališč do Srbije in vojne prevlada etničnega nacionalizma kot nasprotja državljanske miselnosti pri Grkih. Michas pravi, da je rezultat le-tega splošna indiferentnost glede srbskih zločinov do Bosancev, za katero bi "...lahko rekli, da odraža nesposobnost ljudi v državi, osnovani na etnični ekskluzivnosti, da bi spoznali za zločin nekaj, kar je za njih v številnih pogledih popolnoma naravno." Torej je bil v središču grško-srbske zveze bolj nacionalizem kot religija - iz česar tudi pride Michasova karakterizacija te zveze kot "nesvete". Poleg tega je bila ta zveza "nesveta" še v drugem smislu, kar sicer Michas navaja z izjavo Corneliusa Castoridisa, ki ga opisuje kot najpomembnejšega družbenega misleca v povojni Grčiji. Nekaj let pred njegovo smrtjo v letu 1997, je Castoriadis izjavil: "V mojih očeh so grški politiki, novinarji, ljudje, ki delajo v medijih, ter drugi, ki so bili odgovorni za kampanjo dezinformacij, moralni sokrivci pri zakrivanju srbskih zločinov na Hrvaškem in v Bosni" (ibid: 143).

Michas je napisal odlično knjigo, ki ponuja pomembne vpoglede v obnašanje Miloševićevega režima v času vojne in v naravo grške politike in njihove zunanje politike.

Posledični učinek

Po vojni v Bosni je bila več kot polovica od 4.3 milijona bosanskih državljanov beguncev, skoraj četrt milijona ljudi je bilo mrtvih, infrastruktura v vrednosti od 15 do 20 milijard dolarjev je bila v ruševinah, industrijska proizvodnja se je zmanjšala na manj kot 10% predvojne proizvodnje in kar 80% agrokulturnih sredstev je bilo uničenih (Cousens in Cater, 2001: 25). Dodati je treba še psihološke poškodbe - z razširjenimi pojavi posttravmatičnega stresa, bolezne melanholije, introvertiranosti in nezaupanja članom drugih etničnih skupin - pa tudi škodo na verskih in drugih kulturnih objektih. Daytonski mirovni sporazum je predstavljal poskus za ponovno izgradnjo Bosne. O tej temi govorita dve knjigi, ki ju bomo ocenili - "Towards peace in Bosnia", ki sta jo napisala Elizabeth M. Cousens in Charles K. Cater, ter "Bosnia after Dayton", izpod peresa Sumantra Bose, ki je prav tako pisal o Španiji in Šri Lanki. V nasprotju z deli Čolovića, Dragović-Sose ter Michasa, sta bili dve deli, ki se posvečata Bosni po Daytonu, napisani brez referenc na materiale, napisane v lokalnem jeziku. Če sodimo po njihovih bibliografijah, sta bili očitno napisani samo na osnovi materialov v angleškem jeziku.

Sodelovanje Cousensove in Caterja je v celoti uspešno. Na žalost pa natančnost raziskovanja teme nista ponovila na področju pregledovanja literature o sami bosanski vojni, zato sta avtorja že na začetku dela naredila tri napake, ki bi se jim

lahko z lahkoto izognila.² Vendar pa teh napak ne bi preveč poudarjali, saj je knjiga zelo uporabna kot kratek pregled "daytonske izkušnje" v Bosni. Avtorja sta ocenila seznam daytonskih implementacij na petih ključnih področjih: varnost, vrnitev beguncev, ekonomija, ponovna združitve ter demokratizacija. Daytonski proces sta ocenila z različnimi ocenami. Kot navajata, je Bosna in Hercegovina še danes razdeljena na tri jurisdikcije s tremi različnimi vladami, tremi vojskami in njihovimi paravojaškimi enotami ter tremi vzporednimi varnostnimi režimi (ibid: 64-65). Razen tega pa so tri skupine (Bosanci, Hrvati in Srbi) ohranile različne šolske učne načrte in se upirale predlogu Urada visokega predstavnika, da bi sprejeli enoten izobraževalni sistem. Po drugi strani pa so mirovne operacije prispevale k preprečevanju izbruhov ponovnih spopadov - kar moramo šteti kot uspeh. Avtorja ločita med "begunci" (pregnani izven bosanskih meja) in "notranjimi begunci" (ki se želijo vrniti v svoje predvojne domove) ter ugotovita, da se je od 1.200.000 beguncev ob koncu vojne, samo 349.650 vrnilo nazaj v Bosno do konca leta 1999, ob istem času je samo 324.100 beguncev iskalo rešitev, medtem ko je ostalih 526.250 že našlo bolj ali manj stalne rešitve zunaj Bosne. Od več kot milijon notranjih beguncev od decembra 1995, se jih je samo 295.991 vrnilo v svoje domove, do konca leta 1999, medtem ko se je ostalih 830.000 še vedno poskušalo relocirati kasneje tega leta (ibid: 72-75). Ironično pa sklepajo, da je ena od glavnih ovir njihovi vrnitvi ravno problem koordinacije mednarodnih akterjev in plahost s strani UNHCR.

Ekonomsko okrevanje je bilo počasno in do leta 1998 je bila industrijska produkcija še vedno na ravni 30% predvojne stopnje (ibid: 91). Kar se tiče nezaposlenosti, so podatki mešani. Do leta 1997 se je nezaposlenost v bosansko-hrvaški federaciji zmanjšala na 50%, vendar pa je bila še vedno 90% v Republiki Srpski pod srbsko oblastjo; v celotni republiki je bila nezaposlenost v letu 1995 (ibid: 92) več kot 80%. Poleg tega, s tem ko se je podaljšanje roka za plačilo dolgov približevalo koncu, naj bi se bosanske obveznosti do zunanjih kreditodajalcev občutno povečale ravno v času, ko je pomoč darovalcev usihala.

Končno, kar zadeva demokratizacijo, sta avtorja brezpogojno dvomila o razumnosti naglice z volitvami v septembru 1996, s tem da omenjata probleme teh volitev, ki so vključevali registracijo veliko večjega števila volilcev, kot je bilo mogoče, neprimerno vodenje glasovanja odsotnih, lokacije več volilnih mest na nevarnih področjih, neavtorizirane osebe so nosile glasovnice volilnim komisijam, ter odločba OSCE o uničenju vseh glasovnic teden po pregledu rezultatov (ibid:

² Na 14. strani navajajo, da je "stoletja stara zgodovina medetničnega sovraštva in prelivanja krvi" "igrala nekakšno vlogo v povojnem razvoju dogodkov v Bosni", vendar pa se vse reference, navedene v knjigi, nanašajo na dogodke po letu 1974. Na 18. strani trdijo, da je hrvaška HDZ "nadomestila Jugoslovanske simbole s hrvaškimi simboli, ki so bili uporabljeni v času hrvaškega sodelovanja z nacistično Nemčijo"; ker pa se to nanaša na grb s šahovnico, ki so ga uporabljali v času socializma kot simbol hrvaške suverenosti, je to napačno. Ter, na 22. strani trdijo, da je nemška vlada dokazovala, da bo priznanje Slovenije in Hrvaške "rešilo problem". Niti Kohl niti Genscher nista bila tako naivna, da bi verjela, da bodo vsi problemi na področju Jugoslavije izginili v trenutku priznanja držav. Njuno stališče je bilo, da je diplomatsko priznanje dejanskih držav pravilno dejanje, ker je bila edina alternativa prepustitev teh držav sosednjemu tiranu, ki je kazal željo po širitvi.

114). Bolj usodno je bilo to, da je bilo uveljavljanje človekovih pravic po daytonskem mirovnem sporazumu resno pomanjkljivo, kar bi lahko delno pripisali konfliktom interesov Sveta Evrope, OSCE, Evropskega sodišča za človekove pravice, Visokega uradnika za človekove pravice Združenih narodov, IPTF urada za človekove pravice ter OHR centra za koordinacijo človekovih pravic, saj so vsi zahtevali jurisdikcijo in odgovornost na področju varovanja človekovih pravic. Glede na navedene probleme ter obstrukcijo nekaterih izvoljenih nacionalistov, je visoki predstavnik (najprej Carlos Westendorp kasneje Wolfgang Petrisch) začel uporabljati svoja pooblastila, s katerimi je odstranil tiste uradnike, ki so po njegovem mnenju delovali v nasprotju z Daytonskim sporazumom. Avtorja se očitno počutita nelagodno glede tega, saj dokazujeta, da je "poskus implementacije demokratičnih reform prek nedemokratičnih metod sam po sebi nezdružljiv" (ibid: 124). Prav tako pa ju skrbi, da bi se vrnitev k "močem Bonna" lahko pokazala kot "samoovekovečena" ter bi tako zavirala pot Bosne k demokraciji (ibid: 147).

To kratko delo predstavlja uporaben uvod izzivom, ki čakajo Bosno po Daytonu. Številne probleme pripisujejo bolj koordinacijskim ter drugim problemom, povezanih z oblastmi, ki so odgovorne za implementacijo kot pa aktivnemu upiranju nepopustljivih lokalnih nacionalistov. Avtorja pesimistično opazita, da je ameriška preokupacija s strategijami izhoda in določanjem rokov za dokončanje mirovnih misij "...mogoče dobro sodelovala z relativno izolacionističnim kongresom....(vendar pa) je prav tako spodbujala tiste stranke, ki se niso strinjale z Daytonom, da so samo "počakale" na konec domnevno kratke prisotnosti mednarodne vojske." Negativna stran knjige pa je, da je večina številik navedenih samo do leta 1999, zaradi česar je knjiga že malo zastarela.

V nasprotju s sodelovanjem Cousensove in Caterja je delo Sumantre Bose hkrati ožje in bolj ambiciozno. Ožje je v smislu, da se je Bose želel osredotočiti na razpravo med "zagovorniki rasne enakopravnosti", ki bi želeli ponovno sestaviti združeno Bosno, in zagovorniki razdeljenosti, ki menijo, da bi morale sedanje linije razdelitve ostati bolj ali manj stalne. Delo pa je bolj ambiciozno, ker Bose želi uporabiti to prizmo za oceno celotne izkušnje po Daytonu, s čimer gre mnogo dalje v primerjavi s petimi področji, na katera sta se osredotočila Cousens in Cater. Ker Bose nasprotuje tako zagovornikom rasne enakopravnosti kot tudi zagovornikom razdeljenosti, mora torej identificirati tretjo opcijo. Tretja opcija pa je, da se nič ne zagovarja, temveč se samo nudi pomoč Bosancem pri iskanju rešitev (Bose, 2002: 274).

Večina analitikov je prepričanih, da bi lokalni Hrvatje in Srbi, če bi bili prepuščeni sami sebi, stremeli k stalni določitvi razdelilnih linij, s tem da bi Srbi mogoče poskušali svojo državico navezati k Republiki Srbski. Bosejeva pozicija bi ga torej lahko postavila v dejansko zvezo z zagovorniki razdeljenosti. Potemtakem je nekoliko presenetljiva njegova ognjevitost, s katero napade in se norčuje iz idej Chaima Kaufmanna, Johna Mearsheimerja in Roberta Papeja - vsi trije so znani zagovorniki razdeljenosti. Bose trdi, da sta Mearsheimer in Pape "površno" "preletela" logistične probleme njunega razdelitvenega načrta ter tako zavrne zahteve po razdelitvi kot "nesmiselne" in poudarja, da "noben pomemben vidik ali element tega načrta ni niti približno "realističen" (ibid: 170, 173). Resnično ostre

besede.

Še bolj je Bose neposreden, ko se obrne na Kuafmanna. "Skrit v akademskem slonokoščenem stolpu...", piše Bose, "je Chaim Kaufmann pritegnil pozornost s tem, ko je trdovratno promoviral razdelitev..." Glede na ta stavek, bi lahko neuki bralec zaključil, da je edina Kaufmannova motivacija glede razprave o prednostih razdelitve v tem, da bi pritegnil pozornost nase! In če je to njegov namen, kakšni so Bosevi dokazi? Bose ugotavlja, da Kaufmann "veselo zvari osnovni vzrok problema z njegovim zdravilom", da je "Kaufmanna zapeljal njegov dogmatizem "varnostne dileme", da je Kaufmannova diskusija "nastlana z napakami glede dejstev" (Bose našteje tri primere), da se "Kaufmannova nevednost ne konča pri podrobnostih", da je Kaufmannovo mnenje "površno in nepravilno", "neobdelano in plitko", "omejeno in statično", "samo po sebi nezgodovinsko in teleološko", "vprašljivo glede dejstev" ter "zasuto z napakami glede dejstev". Očitno je, (1) da Bose ni seznanjen z običajnimi pravili etikete v akademskih razpravah, (2) da je napisal nekatere dele te knjige v stanju neukrotljive jeze, ter (3) da urednik rokopisa ni pazljivo prebral.

Bosejeva jeza pa ni omejena samo na prej omenjene zagovornike razdelitve. Na podoben način je zavrnil ideje ameriškega poročevalca Thomasa Friedmanna kot "tendenciozne, preveč zavlečene... in površinske", okarakteriziral je argument Alana Littlea, da so nacionalne razdelitve v Bosni umetne, kot "absurdnega", čeprav ne razloži pomeni Littleovih besed trdi, da so "številni strokovnjaki in novinarji" obravnavali življenje v Sarajevu kot tipično za celo Bosno (Rada bi vedela, kdo je tako mislil), obtoži Roberta Haydna in Davida Chandlerja, da sta se posmehovala zagotavljanju o človekovih pravicah v federaciji in v ustavah njenih držav, škofa Ratka Perića je imenoval kot "močno pobožnjaškega" ter ugotavljal, da interpretacija Susan Woodward glede Daytonskega mirovnega sporazuma kot antisrbskega v inspiraciji "zveni nenavadno podobna teoriji o zaroti." Medtem ko se Bose strinja z Haydnom, ko pravi, da so "Haydnova "prosrbska" nagnjenja očitna, vendar pa meni, da pa si njegovi argumenti vendarle zaslužijo kritično presojo", hkrati pa prezre resnično problematiko Haydnovega pisanja, namreč tendenco k absolutizaciji države (državi prizna absolutno suverenost na področju človekovih pravic) (Hayden, 1999: 50), njegovo pomanjkljivo poznavanje pomembnih knjig na tem področju ter njegove težave pri povzemanju argumentov nekaterih strokovnjakov. Po drugi strani pa, ko preide na na Indijo in Pakistan, to je del sveta kjer je Hayden najprej zaslovel, Bose obdolži Haydna "zmotnih trditev" (Bose, 2002: 188) in opozori, da je "Hayden resno podcenjeval dolgoročno negativno zapuščino razdelitve Indije" (ibid: 193) ter zavrne njegove poglede glede Bosne kot "pobožne" (ibid: 192).

Bosevo nagnjenje k žaljenju sem natančno razložila, ker mislim, da je neprimerno v akademskih delih, da je presešel normalne meje in z napadi ad hominem odtegnil pozornost od knjige kot celote. Seveda ne bi nikoli priporočila knjige, v kateri avtor toliko časa posveti žaljenju in zasmehovanju drugih strokovnjakov.

Po vsem tem se Bosejev izziv zdi zelo podoben izzivu Johna Stuarta Milla "glede predstavniške vlade", čeprav ga Bose ni navedel. Mill pa je vendarle v tej

kratki razpravi svetoval, da bi bilo najbolje, če bi bili ljudje katerekoli družbe prepuščeni sami sebi pri razvoju lastne demokracije, ter da ne bi zadoščalo, če bi oblikovali demokracijo od zgoraj in ljudem dali zgrajen sistem na srebrnem pladnju. Torej, čeprav se bolj strinjam z Westendorpom in Petrischem, kot pa z Bosejevimi in Millovimi nasprotovanji, pa priznam, da je njun argument (Millov in Bosejev argument) korekten. Ne samo to, celo bistven. Odgovor po vsej verjetnosti ne bo ne bel in ne črn. Navsezadnje izkušnje graditve demokracije v Nemčiji, Avstriji in Italiji po drugi svetovni vojni nedvomno dokazujejo, da lahko pristop od zgoraj-navzdol deluje v nekaterih določenih situacijah, vendar pa iz tega ne sledi, da bo deloval v vseh primerih. Kako je torej z Bosno?

Eden od problemov, ki ga Bose opazi v povezavi z Mostarjem, vendar se zagotovo veže na večji del republike, je ta, da je njena "pričakovanja državljskega aktivizma... resno oslabilo neprestano izseljevanje izobraženih strokovnjakov in pametnih mladih ljudi, ki si sedaj gradijo življenje in kariere v tujini..." Poleg tega je ena od vojnih zapuščin ta, da "...so mnogi domačini še vedno fundamentalno nepomirjeni, medtem ko so drugi v najboljšem primeru nejevoljni udeleženci" (ibid: 140). Če domnevamo, da je za ponovno združitev potrebna sprava, potem je ponovna združitev oddaljena za vsaj dve generaciji, saj bosta tako generacija, ki je doživela vojno, in naslednja, ki bo slišala zgodbe svojih staršev, verjetno ostali zagrenjeni glede vojne in njenih posledic. Bose ugotovi, da je Daytonski mirovni sporazum ustvaril "dvomljive temelje" za bosansko državo, vendar pa vseeno zaključi, da se daytonsko ogrodje z vsemi svojimi napakami lahko razvije in stalno ogrodje za bosansko državo, seveda z določenimi modifikacijami. Te izjave ne smemo zamenjati z optimizmom. Bose poudari da je rešitev zamišljena po daytonskem načrtu po naravi "konsociativna", kar pomeni, da tri etnične skupine ohranijo sfero avtonomije in samouprave, kot tudi pravico veta na določene zakone in navaja upokojenega politologa Paula Brassa, ki trdi, da je "Konsociativni sistem sam po sebi nedemokratski in krši pravice nepriznanih skupin in pravice posameznikov" (ibid: 246).

Zaključek

SFRJ, njene naslednice in vojna, še vedno privlačijo strokovnjake z zahoda. Spoštovanja vredno je dejstvo, da je relativizem, ki je karakteriziral velik del zgodnjega pisanja o vojni - v nekaterih primerih ga je motiviralo strankarstvo, v drugih pa negotovost in nenaklonjenost, da bi se obvezali čemu preveč določenemu - v zadnjem času marginaliziran. Vse večji je konsenz o krivdi Miloševića, Jovića in njihovih tovarišev ter akterjev, kot so Šolević, Drašković, Čosić, Šešelj in drugi. Prav tako je vedno večji konsenz o vlogi, ki so jo igrali srbski izobraženci, kar enkratno dokumentira Dragović-Soso. Glede na dve deli o Bosni po Daytonu, kot tudi glede na zgodnejše delo David Chandlerja, (Chandler, 2000), lahko ocenimo, da prav tako raste konsenz, pri čemer sem osebno zadržana, da direkcijski pristop h graditvi državne uprave ne deluje ter da bi bilo bolje, če bi pustili Bosancem, da sami uredijo zadeve. Zagovorniki laissez-faire v Bosni pa vseeno niso pozabili na

nevarnosti takšnega pristopa, vendar pa predvidevajo, da bodo koristi prevladale nad nevarnostmi. In končno, vedno večji je tudi konsenz o vlogi, ki so jo igrali tako sistemski faktorji (sistemska nezakonitost, ekonomski problemi, federalizem), kot tudi naključni faktorji (določeni voditelji, miti, propaganda in specifične interakcije) pri vzdrževanju ognja etničnega nacionalizma v SFRJ.

LITERATURA

- Bose, Sumantra (2002): *Bosnia after Dayton: Nationalist Partition and International Intervention* (London: C. Hurst & Co.), 295 pp.; select bibliography; index.
- Čolović, Ivan (2003): *The Politics of Symbol in Serbia: Essays in Political Anthropology*, trans. From Serbian by Celia Hawkesworth (London: C. Hurst & Co.), 328 pp.; bibliography; index.
- Counsens, Elizabeth M. and Charles K. Cater (2001): *Toward Peace in Bosnia: Implementing the Dayton Accords* (Boulder, Colo.: Lynne Rienner), 189 pp.; bibliography; index.
- Dragović-Soso, Jasna (2002): "Saviours of the Nation": Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism (London: C. Hurst & Co.), 293 pp.; bibliography; index.
- Michas, Takis (2002): *Unholy Alliance. Greece and Milošević's Serbia* (College Station, Tex.: Texas A&M University Press), 176 pp.; bibliography; index.

Jelena TRIFUNOVIĆ

Ljubica Jelušič, Mojca Pešec (ur.)

Seksizem v vojaški uniformi

Fakulteta za družbene vede, Ljubljana 2002,
str. 185, 3.255,00 SIT (ISBN: 961-235-097-3)

Zbornik *Seksizem v vojaški uniformi*, ki sta ga uredili Ljubica Jelušič, izredna profesorica na Fakulteti za družbene vede, in Mojca Pešec, podpolkovnica v Slovenski vojski, je drugo delo od slovenske osamosvojitve, ki obravnava problematiko žensk v oboroženih silah. Pričujoči zbornik ponuja sistematičen in primerjalen pogled na problematiko vstopa in prisotnosti žensk v takšni moški trdnjavi kot so oborožene sile. Zbornik je delno nastal na osnovi prispevkov, pripravljenih za posvet Ženske v oboroženih silah, ki ga je v oktobru leta 2000 organiziral Generalštab Slovenske vojske. Sodelovanje strokovnjakov in strokovnjakinj iz vojaške prakse ter akademskega okolja kaže na nujnost večplastne obdelave tega pojava.

Že od samih začetkov vojskovanja so bili moški tisti, ki so hodili v boj, medtem ko so ženske ostajale doma in skrbele za naraščaj. Pa vendar primeri posameznic, ki so se s svojim pogumom in herojstvom v neposrednem spopadu s sovražnikom zapisale v zgodovino niti niso tako redki, samo niso poznani širši javnosti. Vse do konca 2. svetovne vojne je bilo sodelovanje žensk v oboroženih silah omejeno zgolj na vojne razmere, medtem ko v mirnodobne oborožene sile praviloma niso bile vključene. Njihova vključenost v vojaško službo je bila pogosto sporadična in samo začasna ter odvisna predvsem od dveh dejavnikov: od medsebojnega vpliva kulturnih in družbenih dejavnikov, ki določajo položaj žensk v družbi, in od povečanih nacionalnih potreb, predvsem v obdobju kriznih razmer (str. 29).

Na osnovi maloštevilnih primerov pa nikakor ne smemo sklepati, da ženske v oborožene sile ne sodijo. Ravno te izjeme so dokaz, da ženske lahko enako dobro (in včasih bolje) kot moški kolegi opravljajo vojaško službo, da je slaba zastopanost žensk v oboroženih silah prej posledica

drugih dejavnikov, kot so tradicija patriarhalnosti, moškosrediščni stereotipi, vsestranska dominacija moških ter s tem povezan splošni položaj žensk v družbi.

Ženske so v zadnjih tridesetih letih množično prodrle v vojske zahodnoevropskih in severnoameriških oboroženih sil, po koncu hladne vojne pa se je njihovo število povečalo tudi v oboroženih silah vzhodno in južnoevropskih držav. Postale so del obrambnih sistemov tudi v državah, kjer je bilo to še pred kratkim neizvedljivo ali celo prepovedano. Razlogov za postopno odpiranje teh sistemov tudi za ženske in za povečano zanimanje žensk za službo v oboroženih sil, je nedvomno več.

Med razloge za povečano vlogo žensk v sodobnih oboroženih silah je nedvomno mogoče šteti tudi nove naloge in vlogo samih oboroženih sil. S koncem hladne vojne je minil čas množičnih armad, ki so temeljile na splošni vojaški obveznosti za moške. Sodobne oborožene sile niso več namenjene za bojevanje v medblokovskem spopadu globalnih razsežnosti, ampak opravljajo vedno več tako imenovanih nevojnih vojaških operacij, v katerih vojaki opravljajo naloge vzpostavljanja miru, vzdrževanja miru, humanitarne naloge, pomoč ob naravnih nesrečah. Takšne naloge pa dopuščajo tudi sodelovanje večjega števila žensk.

Zbornik obravnava stopnjo integracije žensk v oboroženih silah, tako da upošteva mednarodne trende, notranjepolitične dejavnike in fizične značilnosti žensk, ki omogočajo ali omejujejo vključevanje žensk v vojaške vrste. Predstavljene so primerjalne študije feminizacije zahodnih vojsk in Slovenske vojske v kvantitativnem smislu, predstavljena je institucionalizacija reševanja vprašanja vojakinj v vojskah držav zveze NATO. Podrobneje je predstavljena motiviranost vojakinj v madžarskih oboroženih silah, kot vojski nekdanje socialistične države, ki se je tako kot Slovenija srečala s fenomenom žensk v vojski šele po koncu hladne vojne. Zbornik vsebuje tudi dve zgodovinski analizi o vključevanju žensk v slovensko partizansko vojsko v času NOB-a in v Jugoslovansko ljudsko armado, preko prostovoljnega služenja vojaškega

roka. Trenutni položaj žensk v Slovenski vojski nam iz prve roke predstavi podpolkovnica Slovenske vojske Mojca Pešec. Kot posebna oblika socializacije žensk za obrambna in vojaška vprašanja v slovenskem akademskem okolju, pa je predstavljen študij obramboslovja na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani.

Dr. Maca Jogan v svojem prispevku predstavi zgodovinski in sociološki kontekst prisotnosti žensk v oboroženih silah, pri tem pa izpostavi, da gre za povsod prisoten spopad, v katerem si nasprotujejo zagovorniki odpiranja vojske ženskam in varuhi tradicionalnega izključevanja žensk iz te dejavnosti (str. 17).

Igor Kotnik Dvojmoč identificira deset dejavnikov, ki omejujejo primernost žensk za vključevanje v oborožene sile industrijsko razvitih držav: tradicija, kultura in vzorci spolnih vlog; stroški; fizične in psihične značilnosti žensk; zdravstvene težave; starševstvo in družinsko okolje; odnosi med spoloma in spolno nadlegovanje; morala, kohezija in učinkovitost vojaških enot; sodelovanje žensk pri izvajanju bojnih nalog; funkcionalna in položajna diferenciacija in diskriminacija žensk (str. 30 - 63).

Avtor opozori, da se večina navedenih problemov pojavlja tudi v drugih večinsko moških delovnih okoljih (kot so policija, zaporniški pazniki, poklicne gasilske enote) in poudari, da se je večini problemov mogoče izogniti z načrtnim in doslednim nadzorom, le če na problem žensk v oboroženih silah gledamo dovolj realistično in pragmatično. Podpora povečanju deleža žensk v oboroženih silah mora biti brezpogojna, vendar zgolj do točke, ko negativne posledice obsežnejšega vključevanja žensk v vojaško organizacijo niso večje od pozitivnih, in ko tovrstne spremembe dolgoročno ne zmanjšujejo učinkovitosti vojske.

Avtor tudi ugotavlja, da fizična in psihična (ne)pripravljenost žensk in zdravstvene težave ne predstavljajo največjih ovir za vključevanje žensk v oborožene sile. Večji problem so nedvomno odnos javnosti, vrednote samih žensk, tradicija, v nekaterih državah pa tudi zakonodaja, ki ne predvideva vstopa žensk v oborožene sile oz. ga tudi prepoveduje.

Zanimivo merjenje razlik v fizični pripravljenosti med moškimi in ženskimi poklicnimi pripadniki Slovenske vojske so opravili na Fakulteti za šport v Ljubljani, rezultate le-tega in splošne zdravstvene razlike med ženskimi in moškimi spolom pa so predstavljene v prispevku avtorjev Damira Karpljuka, Maksa Žitka, Mateje Videmšek in Katarzyny Karpljuk. Dobljeni rezultati meritev so pokazali, da med moškimi in ženskami obstajajo določene razlike, vendar je na osnovi rezultatov mogoče sklepati, da bi večje število žensk ob primerni in prilagojeni vadbi doseglo dobre rezultate, ki bi bili enakovredni moškim, in da je bila telesna pripravljenost moškega vzorca v času izvajanja meritev relativno slaba.

Kakšne so razmere po državah članicah zveze NATO, na Hrvaškem, Švedskem in v Izraelu ter v primerjavi s Slovenijo, nam predstavi Urša Brodnik, podporočnica Slovenske vojske. Njen prispevek predstavlja podroben pregled statusa žensk v oboroženih silah omenjenih držav.

Avtorica Souzie Bouchard predstavi Odbor za vprašanja žensk v silah zveze NATO, njegovo strukturo, vlogo in naloge. Eno izmed vprašanj, ki se porajajo bralcu je, ali bi bilo vprašanje žensk v Slovenski vojski mogoče rešiti z ustanovitvijo podobnega organa. Z vstopom Slovenije v NATO pa bodo tudi slovenske vojakinje in častnice lahko računale na pomoč in podporo tega odbora.

Motiviranost vojakinj v madžarskih oboroženih silah je predstavljena v prispevku Judit Bolgar in Anne Gal, polkovnice in majorke madžarske vojske.

Posebej zanimiva in za razumevanje slovenskih razmer pomembna sta prispevka Valerije Bernik in Maje Garb. Prva nam predstavi ženske v slovenski partizanski vojski, druga pa vključevanje žensk v Jugoslovansko ljudsko armado.

Zadnje poglavje zbornika je namenjeno ženskam v slovenskem obrambnem sistemu. Poleg prispevka podpolkovnice Mojce Pešec, nam podrobnejši pogled v notranjost slovenskega obrambnega sistema ponuja tudi prispevek treh absolventov obramboslovja, Romane Sešel, Ines Marc in Dejana Kmetiča. Z raziskavo med študenti obram-

boslovja in slušateljki programov Centra vojaških šol Ministrstva za obrambo so poskušali ugotoviti odnos in stališča do prisotnosti žensk v Slovenski vojski. Raziskava je potrdila hipotezo, da so tako študenti obramboslovja kot slušateljki Centra vojaških šol večinoma naklonjeni vključevanju žensk v Slovensko vojsko. Ta raziskava nam sicer ponudi vtis o tem, kaj si ljudje, ki so že vključeni v obrambni sistem, mislijo o prisotnosti žensk v Slovenski vojski, vendar bi za ugotavljanje splošne sprejemljivosti žensk kot poklicnih vojakinj Slovenske vojske s strani njihovih moških kolegov, bilo potrebno zajeti večji vzorec častnikov, podčastnikov in poklicnih vojakov.

Kot posebna oblika socializacije žensk za obrambna in vojaška vprašanja v slovenskem akademskem okolju je v zadnjem prispevku v zborniku predstavljen študij obramboslovja na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani. Potrebno je poudariti, da je bil za dekleta študij obramboslovja dolga leta edino mesto, kjer so lahko uveljavljale svojo politično pravico do obrambe domovine na profesionalen način. V samostojni Sloveniji je Šola za častnike Centra vojaških šol Slovenske vojske tista, ki izobražuje fante in dekleta za vojaški poklic, vendar so dekleta številčno še vedno v veliki manjšini. Na obramboslovju pa se je v zadnjih letih vpis deklet tako zelo povečal, da so v študijskih letih 1998/1999 in 1999/2000 predstavljala že večino vpisanih v 1. letnik študija.

Zbornik je v predgovoru na pot pospremil minister za obrambo dr. Anton Grizold, ki je tudi zapisal, da danes ne gre več za vprašanje, ali ženske v oborožene sile sploh sodijo, ampak gre za vprašanje, kako jih najbolje vključiti in jim pri tem zagotoviti čim večjo enakopravnost.

Dejstvo pa je, da bodo morala miniti še stoletja, da bomo lahko govorili o feminiziranih oboroženih silah. To je dolgotrajen proces, ki, med drugim, zahteva tudi deligitimizacijo vojske kot delodajalca. Pričakovanja o feminizaciji oboroženih sil pa temeljijo na dejstvih, da je do podobnih sprememb prišlo tudi pri drugih poklicih, ki so včasih veljali izključno za moške.

Urban SUŠA

Tarik Ali

Spopad fundamentalizmov. Križarstvo, džihad in modernost.

Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 2002, str. 348, 4.500 sit (ISBN 961-6294-43-1)

Soočanje med fundamentalizmi

Fundamentalizme se je v zadnjem desetletju vztrajno opisovalo kot poglobljeno nevarnost, ki naj bi grozila globalnemu redu in stabilnosti. Pri tem je oznaka fundamentalizem postala nejasna in na splošno bi lahko ugotovili, da je rdeča nit, ki povezuje te - pogosto tudi povsem raznorodne - pojave, njihova domnevna protimodernost. "Fundamentalizme, kljub njihovi različnosti, povezuje to, da se jih tako navznoter kot navzven razume kot... ponovno oživljanje prvinskih identitet in vrednot; pojmujejo se kot nekakšen povratni tok zgodovine, kot demodernizacija."¹ V medijskem kontekstu danes pojem fundamentalizem označuje skoraj izključno islamski fundamentalizem in ta praviloma obtiči pri označevanju nasilnega in nestrpnega verskega fanatizma, ki ga dodatno zaznamuje tudi protizahodna nota. Vendarle pa ima islamski fundamentalizem dolgo zgodovino, ki se razteza skozi celotno obdobje moderne, in o tej nam v svoji knjigi Spopad fundamentalizmov pripoveduje Tarik Ali. Raziskuje pot od islamskega prepoveda in reformizma, ki sta bila močna v različnih obdobjih osemnajstega in devetnajstega stoletja, do sodobnih oblik islamskega radikalizma, ki je gibanjem iz preteklosti v mnogočem podoben.

Skratka, dolga parabola o islamu, ki nam jo ponuja Tarik Ali, je pravzaprav presek njegove osebnosti zgodbe in zgodovinskih dogodkov, ki jim je bil priča takorekoč ves svet. "Po dogodkih 11. septembra so vojaški načrtovalci v Pentagonu še enkrat zastavili vprašanje o odstranitvi Sadama Huseina z oblasti.

¹ Michael Hardt in Antonio Negri (2000) *Empire*. Cambridge: Harvard University Press; str. 146-150.

Če bodo proti Iraku začeli novo vojno, tako imenovano 'vojno s terorizmom', se bo spremenila v svoje nasprotje. Povezava jeze in brezupa bo povzročila, da bo več in več mladih v arabskem svetu in drugod čutilo, da je individualni teror edini odgovor na državni teror" (str. 153). Četudi se lahko zdi, da gre za časopisni navedek, je ta pravzaprav iztrgan iz obsežnega in nadvse premišljenega dela, ki je bilo napisano pred nekaj meseci, in predstavlja hkrati rezultat globoke refleksije in intenzivnega doživljanja. Spopad fundamentalizmov je namreč delo, ki zajema zgodbo o islamu na način, ki je dokaj redek, saj je ob prodornih opisih zanj značilna tudi pristna osebna soudeležенost. Tarik Ali nam torej nudi pogled, ki meša osebno izkušnjo z zgodovinskimi dogodki, ob tem pa se s pristno neposrednostjo pomika skozi tekst kot nekdo, ki je vaju združevati pripovedovanje, esejistiko in avtobiografičnost. Giblje se med upanjem in tragedijo, med političnimi strastmi in osebnimi zgodbami, med globalnim sistemom interesov in majhnimi vsakdanjimi eksistencialnimi drobnarijami, kakršne so značilne za okolje, ki ga opisuje.

In kako tudi ne. Navsezadnje je avtor na lastni koži izkusil številne od izzivov in dram pravkar minulega stoletja. S tem mislimo številne zgodovinske premike iz konteksta kolonializma in dekolonizacije ter iz njih izhajajoče težave, značilne za lep del sveta. Avtor se je namreč rodil pred 60 leti v Lahoreju (ki je bil takrat še del britanskega imperija) v družini, ki je v danih političnih in družbenih razmerah, pristala na strani komunizma. Reklo bi se, da je bil očevidec razpada britanskega imperija in nastanka konfesionalne pakistanske države. Tej se danes, kot pravi, postavlja nasproti Indija, v kateri so na oblasti politični dediči hindujskega fanatika, ki je umoril Gandija.

Spopad fundamentalizmov je torej privlačno branje večstoletne zgodovine islama, njegovih trenj in preusmeritev, porazov kritičnih in heretičnih glasov, skozi oči ateista, ki si v tej knjigi postavi za cilj razumeti, "kateri dejavniki so omogočili primat trenutnemu naslovu islama v svetu" in če "je mogoče preobrniti ali preseči to ten-

denco". Torej s perspektive, ki se ne omejuje na možnosti za kritiko islama niti ne podcenjuje "vloge, ki so jo religiozne ideologije igrale v preteklosti, da so premikale svet naprej": torej dejstva, da so "prav ideološki spopadi med nasprotnima tolačenjema krščanstva - protestantske reformacije proti katoliški protireformaciji -... v Evropi pripeljale do vulkanskih izbruhov" (str. 316). In ravno zato se Ali sprašuje, zakaj "kulturi in ekonomiji osmanskega imperija nikoli ni uspelo oponašati" evropske dinamike transcendiranja religioznih strasti ter si prizadeva za "svobodo za neodvisno in racionalno razmišljanje in svobodo imaginacije."

S takšnim ciljem se knjiga spusti v izredno popotovanje skozi zgodovino islama sveta in se pri tem pogosto vrača v izvorni Pakistan, kateremu je namenjena večina tretjega od štirih delov knjige, pod naslovom Jedrske pustinje južne Azije. Prva dva dela sta sicer naslovljena Mule in heretiki ter Sto let hlapčevstva, medtem ko je zadnji del namenjen Spopadu fundamentalizmov.

Izhodiščna točka je neposredno Alijevo izkustvo, mladega ateista, ki ga sicer laična družina, zaradi obredja in konformizma v odnosu do okolja, za kratek čas in ne preveč prepričano, prepusti v varstvo štorastemu in brezzobemu muli. Ta potem, nekoliko prestrašen spričo otrokove radoživosti, pobegne. Ali se do izbruha Zalavske vojne, tretje naftne vojne, ne bo več vrnil k sistematičnemu razmišljanju o islamu. Pod vtisom tega prelomnega dogodka pa se avtor vrača h koreninam islama, k doktrinarnim in političnim sporom, ki kmalu izbruhnejo znotraj islama, k izgradnji osmanskega imperija in "sunitsko-šiitskemu razkolu, ki je nastal prekmalu in ustvaril nasprotujoči si dogmi" (s. 316), ki nevtralizirata nestrinjanje. Do tega pa je vendarle prihajalo, kot je bila na primer v IX. stoletju misel Ibn Ravandija, ki je oporekal verskim dogmam v imenu Razuma. Pa tisoč let pozneje, ko je egipčan Rifat Al Tahtavi, v imenu razsvetljenske misli, s katero je prišel v stik med potovanjem po Franciji, zagovarjal pravice žensk. In tako vse do današnjih dni, ko Anvar Šaik, nekdanji zagreti musliman, ki je bil vpleten v strašanski verski pogrom, ki je Pandžab

zaliz s krvjo leta 1947, in so ga pozneje strašile prikazni tistega tragičnega obdobja, tudi potem, ko je postal voznik avtobusa in obseden bralec Spinoze, Freuda in Marxa, ter je še vedno vključen v nenehno kampanjo proti mulam in politikom, ki islam zlorabljajo kot obleko, s katero bi opravičili njihova srhljiva dejanja.

V drugem delu Ali potrpežljivo sledi pisanemu in manjšinskemu nestrinjanju, ki se pojavlja ob krizi in propadu osmanskega imperija, ob nastopu kolonializma in imperializma, ob valu dekolonizacije stisnjene mu med laični nacionalizem, socializem in ponovno dvigajoči se fundamentalizem. Pred kuliso, ki nas od Savdske Arabije - kjer se držita skupaj vahabitsko fanatično srce in - vsaj navidez železna poroka iz koristoljublja - najprej z Angleži, predvsem pa z Američani, od tridesetih let dalje - pelje prek Egipta s populističnim Naserjem in "privatizacijskim" Sadatom, do Palestine, ki jo vsi teptajo, in Irana, zaznamovanega s "Homeinijevo" revolucijo. Tako pristanemo, v tretjem in četrtem delu, v Afganistanu in pri današnjih problemih. To pa ob pojmovanjih, ki najdejo potrditev v vseh odmevnejših raziskavah: od tistega Chalmersa Johnsona - ameriški strokovnjak za azijska vprašanja in avtor odmevnega dela Zadnji dnevi ameriškega imperija - do tistih izpod peresa drugih dveh avtorjev, ki ju Ali sicer ne citira, Gillesa Kepela in Nicholasa Guyatta. Skratka, gre za avtorje, ki vsi delijo Alijevo razmišljanje, po katerem "vzpon religije delno pojasnjuje pomanjkanje vsake druge alternative univerzalnemu režimu neoliberalizma" (s. 316).

Tukaj se, skratka, srečajo in primerjajo fundamentalizmi iz naslova, tukaj je potreba, ki jo Tariq Ali ustrezno zaznava, potreba po rušenju domnevnih monolitnih blokov islama in zahoda ter, ravno nasprotno, odkrivanju njihovih medsebojnih odnosov in njihovih številnih perverznih sožitij. Srečata se "ameriški predsednik [ki] konča vsak govor z 'Bog varuj Ameriko'" in "Osama [ki] začne in konča vsak TV intervju s hvalnico Alahu" (s. 315). In tukaj se tudi za nas pojavi potreba, da sprejmemo pogumen izziv Tarika Alija po "islamski revoluciji, ki bi odpihnila fanatični konservativizem

in nazadnjaštvo fundamentalistov, in bi predvsem odprla svet islama novim idejam, ki jih štejejo za naprednejše kot je tista, ki jo trenutno ponuja Zahod", prihodnost ene same ideologije.

Olga MARKIČ

Martin Hollis

Filozofija družbene vede: uvod

Aristej, Maribor, 2002, str. 271, 5.000 SIT
(ISBN: 962-220-030-0)

"Zamislimo si kolonijo termitov, živečo v visokem blatnem gričku v afriški ravnini. Izboklina je vsa živa od termitov delavcev in termitov vojakov, ki se ukvarjajo s svojima ločenima vrstama dela. Kolonija cvete samo, če ostaja razmerje med vojaki in delavci približno enako, tako da lahko vojaki varujejo kraljico in delavce in da lahko delavci oskrbujejo kraljico in vojake. V kolonijo pogosto vdoro lačni roparji in porušijo ravnotežje. Vendar je njena ureditev kmalu obnovljena, saj velikanska negibna kraljica, zazidana znatno pod tlemi, ne izleže le dovolj jajčec, marveč tudi v različnih, zahtevanih velikostih" (str. 100).

Britanski filozof Martin Hollis (1938-1998) nas s prikazom kolonije termitov in vprašanjem, kako si lahko pojasnimo skrivnostno sposobnost kraljice, da se odziva na dogodke na daljnem površju, uvede v razpravo o holizmu in individualizmu. Ta razprava skupaj z razpravo med razlaganjem in razumevanjem tvori temeljno strukturo knjige Filozofija družbene vede. Hollis jo predstavi z naslednjo matrico:

	razlaganje	razumevanje
holizem	sistemi	"igre"
	subjekti	
individualizem	delovanja	akterji

Presečišča med navpično in vodoravno delitvijo prikazujejo štiri "čiste" rešitve oziroma predloge, kako se lotiti razlage

družbenih pojavov, vmesne črte pa nakazujejo možne kompromisne rešitve.

Osrednja tema knjige je nasprotje med razlaganjem in razumevanjem. Ali naj za vse znanosti, torej tudi družboslovje, zadošča ena sama, široko definirana metoda, ali pa je v družboslovju potreben radikalno drugačen pristop? Naturalisti so mnenja, da človek in družba sodijo k naravnemu redu, zato zagovarjajo prvi pristop, pristop razlage. Druga tradicija zagovarja "interpretativno" oziroma "hermenevtično" družbeno vedo, saj meni, da je treba družbeni svet razumeti od znotraj, ne pa ga razlagati od zunaj. Znotraj vsakega od teh dveh pristopov pa se avtorji delijo na tiste, ki razlagajo družbene pojave holistično, tj. "od zgoraj navzdol", ali individualistično, tj. "od spodaj navzgor".

Knjiga Filozofija družbene vede ima 12 poglavij. V uvodu Hollis najprej na kratko oriše razsvetlenski projekt in nato skozi nasprotja med Karlom Marxom in Johnom Stuartom Millom predstavi osnovna vprašanja strukture in delovanja. Ali struktura določa delovanje, kot meni Marx, ali delovanje določa strukturo, kot je trdil Mill? Ali je morda vsakega po malo? V okviru te razprave Hollis umesti tudi razlikovanje med ontologijo, metodologijo in epistemologijo, primerjalno orodje, ki ga bo uporabljal skozi celotno knjigo.

Od drugega do vključno šestega poglavja se avtor ukvarja z levo stranjo matrice, to je z razlaganjem. V drugem poglavju nas popelje v 17. stoletje k razmišljanju Descartesa in Bacona in raziskuje racionalistične upe o odkritju vzročnega reda v naravi. V tretjem poglavju predstavi empiristični pristop in njeno "hipotetično-deduktivno" metodo ter pozitivistično družbeno vedo. Osrednji del je posvečen pozitivni ekonomiji in njenemu vodilnemu predstavniku Miltonu Friedmanu, poglavje pa zaključuje z razpravo o vlogi teorije in analizo dveh modelov pozitivne znanstvene metode. V četrtem poglavju z metaforičnim naslovom "Mravlje, pajki in čebele: tretja pot" Hollis oriše tri prispevke k filozofiji znanosti, ki predstavljajo ostro kritiko pozitivističnega pristopa. Najprej kritično predstavi Popperjeva razmišljanja o

znanstvenih teorijah in njegovo kritiko indukcije. Nadaljuje s pragmatizmom in analizo Quineovega članka "Dve dogmi empirizma" ter zaključi s predstavitvijo še radikalnejšega pogleda Thomasa Kuhna, ki je v svoji odmevni knjigi *Struktura znanstvenih revolucij* vpeljal pojem paradigme in razlikovanje med normalno in revolucionarno znanostjo. Pojmovanje paradigme, ki ima dva glavna vidika, intelektualnega in institucionalnega, predstavlja radikalen izziv razsvetlenskimi idejam o znanstvenem spoznavanju in vodi v splošni relativizem, ki je izražen v "močnem programu" v sociologiji vednosti, kot sta ga leta 1962 oblikovala Barry Barnes in David Bloor in Feyerabendov pristop "anything goes".

V petem in šestem poglavju, še vedno znotraj naturalističnega pristopa "razumevanja", sledimo "navpični" razpravi med holizmom in individualizmom. Gre za vprašanje o odnosu med posameznimi subjekti delovanja in kulturnimi sistemi. Ali družbene strukture, tradicijo in institucije razložimo tako, da struktura določa delovanje, ali vsi družbeni pojavi izvirajo iz delovanja ljudi? Poglavje se začne s trditvijo, da so razlage družbenih dejstev "funkcionalne". Če se spomnimo uvodne zgodbe s termiti, bi bila možna razlaga, da v sistemu (koloniji termitov) pride do ustreznega ravnanja zato, ker ga sistem potrebuje. Toda predstava o tem, da je kolonija termitov sistem z določenim smotrom, ni prepričljiva, dokler ne najdemo mehanizma povratnega delovanja, ki ni magičen, ampak vzročen. Biologi so odkrili, da v primeru kolonije termitov tak mehanizem dejansko obstaja. Po tem uvodu usmeri pozornost k družbeni vedi in Emilu Durkheimu kot klasičnemu predstavniku holističnega razmišljanja o delovanju družbe, za katerega "družba ni zgolj vsota posameznikov". Funkcionalna razlaga, ki temelji na analogiji s kolonijo termitov, in po kateri sistemom pripisujemo potrebe, namene ali cilje, ki razložijo, zakaj se njihovi sestavni deli vedejo tako, kot se, se izkaže za mistično, če ne specificiramo mehanizem povratnega delovanja. Za razliko od organskih in mehanskih sistemov, pri

katerih najdeni mehanizem dejansko omogoča vzročne razlage, kaj takega v družboslovju ni lahko najti, tudi zato, ker mora v družbenih sistemih povratno delovanje po Durkheimu vključevati "kolektivno zavest". Zato se Hollis obrne k milejši trditvi, da obstajajo družbene sile in dejstva, ki še zmeraj razlagajo individualno ravnanje s sklicevanjem na celoto s povzročilnimi sposobnostmi, še zlasti na družbene enote. Vendar tudi ta milejša trditev težko odgovori na individualistične kritike in po Hollisovem mnenju razprava ostaja odprta. Nadaljuje se v naslednjem poglavju "Igre z racionalnimi subjekti delovanja", v katerem Hollis predstavlja analizo delovanja, kot sta jo predlagala teorija racionalne izbire in teorija iger. Začenja s predpostavko, da si subjekti delovanja prizadevajo čim bolj povečati svojo pričakovano korist in nato analizira na primeru štirih osnovnih iger (koordinacija, zapornikova dilema, kokoš in boj spolov) strateške racionalne izbire na idealnem prizorišču, kjer vsak racionalni subjekt delovanja ve, da so tudi njegovi partnerji racionalni. Tak abstrakten in idealiziran pristop nam v določeni meri lahko služi kot orodje za družbeno analizo in interpretacijo družbenih norm, najbolj znan je Hobbsov Leviatan in uporaba zapornikove dileme za razumevanje teorije družbene pogodbe ("Družba je izum, ki racionalnim posameznikom omogoča, da se izognejo zapornikovi dilemi", str. 138), vendar po drugi strani sproža tudi vrsto ugank in pomislekov, ki že delno posegajo v naslednji del knjige, ki obravnava pristop "razumevanja".

Vsi predlogi, ki jih je Hollis obravnaval v okviru "razumevanja", so imeli določene pomanjkljivosti in morda je bil razlog v tem, da družbene vede zahtevajo svojo lastno znanstveno metodo. V naslednjih dveh poglavjih zato avtor preuči nekaj predlogov, ki poudarjajo, da se je mogoče lotiti družbenega sveta samo od znotraj in z metodami, ki se razlikujejo od tistih, ki so primerne za naravoslovne znanosti. Pri tem se nasloni na Maxa Webera in njegovo razlikovanje med razlaganjem in razumevanjem ter Wittgensteinove Filozofske

raziskave in analogijo med jezikom in igrami. Če je subjekt delovanja v spodnjem levem kotu racionalen kot homo economicus, daje desna stran prednost drugačnemu razumevanju racionalnosti, homo sociologicus. Igre, kot jih pojmuje Wittgenstein, so zunanje vsakemu od igralcev, vendar se od zunanjih sistemov v zgornjem levem kotu razlikujejo v tem, da je igra za igralce kot kolektiv notranja. Intersubjektivna pot do razumevanja je v tem, da ugotovimo pravila ustreznega "igre" (prakse, "oblike življenja"), bistveno epistemološko vprašanje pa je, ali ta pot odgovarja na vprašanje drugih umov.

V zadnjih štirih poglavjih skuša avtor poiskati možne kompromise med prej obravnavanimi štirimi rešitvami. Najprej povzame oba glavna pristopa in skuša ugotoviti, ali je možna splošna sprava med razlaganjem in razumevanjem in ugotovi, da vsaj zaenkrat kaj takega ni mogoče, saj vsaka ostaja zavezana svojim principom. V naslednjem poglavju se sprašuje, ali je v družbenih vedah možna ali zaželeno vrednostna nevtalnost, in kako se izogniti relativizmu v etiki. Razpravo o relativizmu nadaljuje tudi v naslednjem poglavju, kjer ob vprašanju drugih umov in sklicevanju na antropološke študije razumevanja drugih kultur obravnava še druge oblike relativizma. Na koncu predlaga štiri možne izhode, kako ubežati "hermenevtičnemu krogu" in ohraniti racionalnost zoper relativizem.

Bralec bo nemara razočaran, ko v sklepem poglavju ne bo našel ustrezne pomiritve, velike sinteze tem in pristopov, ki jim je sledil skozi knjigo. Tudi na koncu še vedno ostajajo trdovratna nasprotja med razlaganjem in razumevanjem, naturalizem in hermenevtika še vedno razpravljata o ontologiji, metodologiji in epistemologiji. Nekoliko moti tudi nenehno poudarjanje dihotomij. Vseeno pa sem prepričana, da smo s knjigo Filozofija družbene vede dobili odličen, zelo jasn in zgoščen uvod v temeljna filozofska vprašanja družboslovja. Avtor Martin Hollis se je pri pisanju naslonil na dolgoletno interdisciplinarno raziskovalno in pedagoško delo, pri katerem je sodeloval predvsem s politologi in ekonomisti. Knjiga je namenjena tako filozofom kot družboslovcem, saj kot sam pravi,

“(družboslovci) ne morejo napredovati, ne da bi teoretizirali in tako vsaj nekaj časa razmišljali filozofsko. In obratno: filozofi, bi dejal, si ne morejo lastiti posluha družboslovcev, če niso vedoželjni” (str. 9). Čeprav ima knjiga podnaslov Uvod, pa nas ne sme zavesti, da gre za enostavno uvodno branje. Zato menim, da bodo poleg strokovnjakov po njej segali predvsem študentje višjih letnikov, ki že imajo temeljno znanje svoje discipline. Upam, da bo slovenski prevod, ki je razen manjših spodrsrljavev korekten in tekoč, spodbudil več dialoga med družboslovci in filozofi tudi pri nas.

Tomaž KRPIČ

Stephen P. Turner

Brains/Practice/Relativism: Social Theory After Cognitive Science

The University of Chicago Press, Chicago in London 2002, str. IX + 214, L 12.00 (ISBN: 0 226 81740 7)

Sociološka teorija, ki temelji na dognanjih sodobne kognitivne znanosti, je nedvomno eden od obetajočih novih pristopov k interpretaciji družbenih in kulturnih fenomenov, čeprav bi le težko rekli, da se staplja s prevladujočim tokom v družboslovni teoriji. Nema lokrat se zgodi, da tradicionalno usmerjeni sociologi nanjo gledajo z bolj varne razdalje. Celot kognitivni sociologi, od Aarona Cicourela pa tja do Eviatarja Y. Zerubavela, radi ohranijo nekoliko zadržan odnos do kognitivne znanosti, pri čemer trdijo, da kognitivna sociologija temelji na povsem drugačnih, celo izključujočih si epistemoloških osnovah. V jedru kognitivne sociologije tiči mehka varianta družbene konstrukcije realnosti, medtem ko se kognitivni znanstveniki radi opirajo bodisi na individualistični bodisi na univerzalistični značaj človeškega uma. Na sociologa, ki bi rad preučil in pa seveda tudi vključil dognanja, ki jih nemara lahko kognitivna znanost ponudi splošni sociološki teoriji in ne zgolj kognitivni sociologiji, tako

prežijo podobne nevarnosti, kakor na popotnika, ki bi se poskušal neopazno izmuzniti med Scilo in Karibdo. Stephen P. Turner je v Brains/Practice/Relativism: Social Theory After Cognitive Science v natanko takšnem položaju, knjiga pa predstavlja enega od prvih poskusov, da bi si kognitivna znanost utrla pot med globokimi epistemološkimi in teoretskimi prepadi, ki jih zgoraj omenjeni nasprotujoči si znanstveni paradigmi vsekakor predstavlja-ta, v področje družbene teorije.

Knjigo sestavlja devet esejev, od katerih zgolj eden do sedaj še ni bil objavljen (poglavje 4: Relativism as Explanation). Knjigo lahko razumemo kot nadaljevanje Turnerjevih naporov iz preteklosti, ko je v svoji prejšnji knjigi The Social Theory of Practices med drugim že poskušal ovreči koncept abstraktnega mentalnega ozadja, skupnega vsem posameznikom v neki družbi, kulturi, skupnosti ali skupini. Turner se je v zadnji knjigi močno naslonil na kognitivno znanost, in sicer tako, da je sprejel, vendar zgolj kot predpostavko, o kateri posebej ne razpravlja, konekcionistični model, ki razlaga delovanje človeškega uma v obliki paralelne distribucije mentalnih procesov v posameznikovem centralnem živčnem sistemu. To je nujno, saj mu edino le tako uspe vztrajati pri trditvi, da je um vsakega posameznika nujno edinstvena kreacija njegove biografske situacije. Od tod do sklepa, da teorija o tistem delovanju pravil, ki iz ozadja zavesti prežijo na posameznika, ni več tista razlaga, na katero bi v bodoče še veljalo staviti pri interpretaciji družbenih in kulturnih fenomenov, razen morda na njeno kritično presojo. Turner raje izpostavlja velik pomen navidezno odvečnega ponavljanja sporočanja informacij v komunikacijski situaciji oziroma fenomena komunikacijske redundance. Hkrati pa upa, da mu bo na tak način uspelo odpreti pot do kritičnega ovrednotenja dela Johna R. Searla in njegove ideje konstrukcije družbene realnosti, čeprav kljub vsemu Turner deloma priznava določeno vrednost Searlovemu poskusu, da bi v družbeno teorijo vpeljal nekatera nova, dokaj radikalna razmišljanja. Glavni Turnerjev ugovor leti na Searlovo odločitev,

da ohrani predpostavko o delovanju pred-intencionalnih in ne-reprezentativnih potencialov iz posameznikovega ozadja, kar po njegovem mnenju Searlovo razlago neogibno vodi v neskončni regres, ki pa je vendarle nesmiselen, na nivoju ontološkega nemogoč, pač glede na dejanske biološke omejitve kapacitet posameznikovega centralnega živčnega sistema.

Glede na to pa kognitivne teoretike in tudi Turnerja močno zanima, kakšna je resnična narava medosebnih odnosov, ki omogoča takšno razumevanje posameznikovega delovanja notranjega, mentalnega sveta. Koncept empatije nam, po Turnerjevem mnenju, ne pomaga prav veliko, ko poskušamo razložiti fenomen prenašanja družbenih in kulturnih pomenov med posamezniki, kajti koncept empatije nujno temelji na vsaj minimalni stopnji skupnega znanja, ki je v posameznikih shranjeno v obliki verjetij, norm, vrednot in podobno. Lahko bi rekli, da Turner hkrati tudi ni posebej navdušen nad zmožnostmi, ki jih nudi proces učenja, to je takrat, kadar pride med posamezniki do izmenjave kulturnih in družbenih pomenov, najlepše pa se njegov zadržan odnos kaže v naslednjem citatu iz njegove knjige: Tisto, za kar pri razumevanju drugih posameznikov edinole gre, je sposobnost interakcije, (...), da lahko zavzamemo držo drugih v obliki ustreznih stereotipov' (str. 68). In kar pričakovali bi lahko, da bo Turner v tem oziru pritegnil v razpravo problem relativizma. Bralca opozarja na meje družbene konstrukcije realnosti s tem, da prisega na trdo verzijo relativizma, ki temelji na principu neprestanega spreminjanja kulturnih in družbenih fenomenov, s posebnim ozirom na njihovo naključno naravo.

V predstavljenih devetih esejih nas Turner vodi od enega argumenta do drugega z racionalno ter analitično kirurško natančnostjo, značilno za njegove razprave, tako da zlahka prepoznamo delo visoke kakovosti. Ne glede na to pa lahko bralec od časa do časa utemeljeno dobi občutek, da so nekatere trditve že bile razprjene na nekem drugem mestu v knjigi, le da na nekoliko drugačen način, kar je posledica dejstva, da gre za zbrane eseje z vseh kon-

cev in krajev, tako da tega Turnerju pravzaprav niti ne smemo vzeti za slabo. Ravno obratno. Kar nas moti pa je nekaj drugega. Turner v knjigi popolnoma ignorira tiste sociološke mislece, ki zagovarjajo in razvijajo kognitivno sociologijo, utemeljeno na paradigmi družbene konstrukcije realnosti. Citirajoč predvsem Webra, Meada, Tardeja, Hobhousea in Hägerströma proti Parsonsu in Durkheimu, Turner na žalost pozablja na na delo Eviatarja Y. Zerubavela, Karen A. Cerulo in nekaterih drugih kognitivnih sociologov, zbranih v centru za kognitivno sociologije Rutgers, The State University of New Jersey. Resda se njihov pristop bistveno razlikuje od Turnerjevega, pa vendarle ne dvomimo, da bi bralec znal ceniti Turnerjeve komentarje, ne glede na to, kako uničujoči bi za zgoraj naštete avtorje utegnili biti.

Alenka ŠVAB

Mateja Sedmak

Kri in kultura: etnične mešane zakonske zveze v slovenski Istri.

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče RS, Koper 2002, str. 403, 4.000,00 SIT, (ISBN 961-6033-38-7).

Obsežna monografija sociologinje Mateje Sedmak obravnava izredno zanimivo in pri nas do sedaj precej neraziskano temo o narodnostno mešanih zakonskih zvezah. Knjiga je rezultat avtoričinega večletnega ukvarjanja s predstavljen temo. Avtorica se je lotila proučevanja področja, ki stoji z eno nogo v sociologiji družine in z drugo v etničnih študijah, čeprav je jasno, da so prav etnični odnosi v tem kontekstu v ospredju obravnave oziroma so postavljeni v kontekst zasebnosti.

Knjigo sestavljajo trije sklopi. Prvi (teoretski) in drugi (empirični) del monografije predstavlja predelana doktorska disertacija, v tretjem delu pa monografijo dopolnjujejo

rezultati študije "Narodna in kulturna identiteta na območju slovensko-italijanskega kulturnega stika v procesih evropske integracije" (2002). Monografija je opremljena z vsemi elementi, ki pritečejo znanstveni monografiji, vključno s povzetkom v slovenskem, italijanskem in angleškem jeziku, grafičnimi prikazi, imenskim kazalom ter seznamom literature, ki dobro funkcionira kot pregled relevantne domače in tuje literature in je kot tak zelo dobrodošel pripomoček predvsem za študente in strokovnjake izbrane teme.

V izhodišču razmišljanja o izbrani tematiki je avtorica postavila tri glavne teze, ki usmerjajo celotno analizo:

1. etnično mešane zakonske zveze so posebna interpersonalna oblika soočenja dveh kulturnih sistemov,
2. določeni elementi kulturnih sistemov se v tem procesu izkažejo kot pomembnejši ter
3. izid medkulturnega soočanja na interpersonalni ravni partnerskega in družinskega življenja se razlikuje glede na narodno pripadnost zakonskih partnerjev.

Pomembna izhodiščna točka se zdi tudi avtoričino zavedanje, da je proučevanje etnično mešanih zakonskih zvez potrebno izvesti tako na mikro kot na makro ravni raziskovalnega zanimanja. Medtem ko nas analiza na mikro ravni spoznava z (inter)personalnimi medkulturnimi adaptacijami na nivoju intimnih družinskih razmerij, se na makro nivoju razkrivajo fenomeni medkulturnih adaptacij, skupinske dezintegracije in asimilacije. Tu pa vendarle ne gre za ločenost obeh nivojev analize, ampak je potrebno pozornost usmeriti tudi na dialektična razmerja med njima. In čeprav avtorica izpostavi, da se je prvenstveno posvetila analizi na mikro ravni, lahko trdimo, da je dosledno sledila zahtevi po upoštevanju obeh nivojev analize.

Morda velja za bralce izpostaviti še glavna področja analize:

- razlike med željami in pričakovanji zakoncev glede medjezikovnega soočenja ter dejanskimi praksami,

- pomen in odziv primarne socialne mreže,
- pomen in vpliv eksternih dogodkov in situacij (političnih, zgodovinskih, socialnih) ter širšega družbeno-zgodovinskega konteksta na življenje etnično mešanega para ter
- stopnja zadovoljstva z življenjem v etnično mešani zakonski zvezi.

Teoretski del obsega najprej razvojno-zgodovinski pregled raziskovalnih poudarkov pri preučevanju etnično mešanih zakonskih zvez, v katerem je prikazana geneza preučevane tematike v sociološkem kontekstu ter razvoj relevantnih konceptov. Sledi obsežno poglavje o konceptualizaciji pojmov (etnično mešane zakonske zveze, etničnost, razmerje med etničnostjo in kulturo, primoordializem in instrumentalizem, Barthov model etničnosti in etničnih meja, endogamija, interetnični zakoni kot specifična oblika t.i. insider-outsider relacij).

Drugi - empirični del je srž publikacije. Temelji na predstavitvi in interpretaciji podatkov avtoričine lastne raziskave o etnično mešanih zakonskih zvezah na področju slovenske Istre. Empirični podatki so bili zbrani leta 2000 s kombinirano metodologijo, vzorec je bil pridobljen s t.i. metodo 'snežne kepe'. Avtorica je uporabila tako kvantitativni (anketiranje) in kvalitativni raziskovalni pristop (poglobljeni avto/biografski intervjuji). Takšna kombinacija se izkaže za odlično, saj omogoča pridobitev osnovnih statističnih (demografskih) karakteristik vzorca, hkrati pa poglobljeni intervjuji omogočajo pridobitev podatkov, ki jih sicer kvantitativna metodologija ne more zbrati. Proučevanje zasebnosti in družinskega življenja, še posebej pa občutljivega vprašanja medetničnih odnosov, je namreč mogoče šele s kvalitativnim pristopom.

Interpretacija rezultatov oziroma študija primera etnično mešanih zakonskih zvez v slovenski Istri je tako razdeljena na interpretacijo rezultatov ankete ter interpretacijo avto/biografskih intervjujev. Anketo so sestavljali naslednji tematski sklopi: uporab jezika, vrednotne orientacije, primarna socialna mreža, kultura in demografski podatki o anketiranih. Avtorica ugotavlja, da

se v etnično mešanih zakonskih zvezah izpostavi pomen matične kulture. Takšna oblika medkulturnega soočanja ima lahko tri izide: prevlada elementov ene kulture, prevlada elementov druge kulture ali pa soobstoj obeh kultur v soočenju. Pri prvih dveh možnostih imamo opraviti s procesom interpersonalne kulturne asimilacije, medtem ko slednja možnost nakazuje prisotnost kulturnega pluralizma na mikro nivoju zasebnosti. Posebno in osrednje mesto v interpretaciji podatkov, dobljenih z anketo, ima (materni) jezik kot osrednji element vsake kulture. Na tem primeru je poskušala locirati izid interpersonalnih kulturnih soočanj.

Predstavitvi empiričnih rezultatov, dobljenih v "kvantitativnem delu" delu raziskave, sledi interpretacija avto/biografskih intervjujev. Najprej je pozornost namenjena prikazu položaja etničnih skupin in pomenu narodne pripadnosti pri (avto)perpciji etnično mešanih zakonskih zvez. Tudi tu je v ospredju jezik - raziskan je položaj in pomen jezika medpartnerske in družinske komunikacije. Analiza vključuje medkulturne razlike, ki so navzoče na interpersonalni ravni zakonskega življenja ter avtopercpcij narodnostne pripadnosti. Ob koncu avtorica razmišlja še o vplivu velikih družbenopolitičnih sprememb v 90. letih prejšnjega stoletja ter o posledičnih spremembah v statusu etnično mešanih zakonskih zvez.

V tretjem delu monografije - Odnos lokalne skupnosti do etnične heterogamije - se avtorica osredotoči na rezultate projekta "Narodna in kulturna identiteta na območju slovensko-italijanskega kulturnega stika v procesih evropske integracije". Ta javnomnemska raziskava je vključevala tudi sklop vprašanj o etnično mešanih zakonih/ družinah in kulturni bližini oz. distanci, ki vlada med etnijami v slovenski Istri. Splošna ugotovitev je, da so prebivalci tega območja naklonjeni etnični heterogamiji, vendar pa obstajajo v kontekstu splošne naklonjenosti tudi določene diferenciacije. Večjo naklonjenost je najti pri mlajših in višje izobraženih. Pomemben dejavnik je tudi narodna pripadnost: anketiranci, pripadniki italijanske narodnosti in tisti, ki se uvrščajo

v skupino 'ostali narodi nekdanje Jugoslavije', so v splošnem bolj naklonjeni etnični heterogamiji kot anketiranci slovenske narodnosti.

Študija, ki privlačno zapelje bralca v 'zakulisje' vsakdanjega življenja etnično mešanih zakonskih zvez in njihovih družin, ima vrsto odlik. Gre za izvirno in povsem novo študijo, ki je v obstoječem prostoru še nismo imeli. Čeprav je pri nas narejenih precej študij medetničnih razmerij, pa je pričujoča študija unikum v tem, da se je spustila v vsakdanje življenje ter etnična razmerja vzela pod drobnogled tam, kjer jih še nihče ni opazoval - v kontekstu zasebnosti. Avtorica je opravila hvaležno delo tako za sociologe družine kot za preučevalce etničnih razmerij. Sociologija družine se v Sloveniji že dolgo 'bori' z empiričnim /raziskovalnim deficitom, pa tudi v kontekstu etničnih študij takšne raziskave še nišmo imeli.

Vprašanje, ki se zastavlja, je seveda, čemu odsotnost zanimanja za sistemsko preučevanje etnično mešanih zakonskih zvez ter njihovega družinskega življenja. Še posebej, če vemo, da se je slovenskoistrski prostor oblikoval pod vplivom raznolikih zgodovinskih, političnih, socialnih in kulturnih procesov, ter da je rezultat tega relativno visoka incidenca etnično mešanih zakonskih zvez. Razlogov za pomanjkanje raziskovalnega interesa je gotovo več. Enega lahko nedvomno poiščemo v včasih prisotni nepovezanosti in izoliranosti posameznih znanstvenih disciplin. Morda je razlog tudi v nezanimanju etničnih študij za preučevanje zasebnosti ter njihova osredotočenost zgolj na makro nivo preučevanja medetničnih odnosov. Vemo, da so bile v času socializma raziskovalno in tudi drugače aktualne zgolj velike teme, kot so družbena stratifikacija, politika, migracije, etnična vprašanja skozi prizmo odnosov med manjšinskimi skupinami in večino itd. Teme, kot so intimni odnosi, zasebnost, vsakdanje življenje, pa so bile raziskovalno zapostavljene. In prav pričujoča študija je lep primer preseganja (na Zahodu že pred desetletji odpravljenih) tovrstnih disciplinarnih zamejitev in odpiranja novih raziskovalnih prostorov.

Kot odliko pričujoče študije v tem kontekstu ne smemo prezreti že omenjeno kombinacijo kvantitativnega in kvalitativnega metodološkega pristopa. S tem je avtorica pridobila bogato in ekskluzivno empirično gradivo, ki omogoča kompleksen vpogled v specifične in karakteristike vsakdanjega družinskega življenja etnično mešanih parov. Takšna kombinatorika je omogočila v začetku zastavljeno ambicijo po celoviti obravnavi in interpretaciji raziskovanega fenomena.

Raziskovalci, ki se ukvarjajo z vsakdanjim življenjem, prav gotovo ne bodo prezrli pomena pričujoče študije kot prispevka k razvijanju in promoviranju kvalitativnega avto/biografskega metodološkega pristopa, ki jo v zadnjih desetletjih na Zahodu razvijajo velika družboslovna imena, kot na primer Bertaux, Denzin, Stanley, k nam pa ga je v sociologijo družine prinesla profesorica dr. Tanja Rener, sicer tudi mentorica doktorskega študija raziskovalke Mateje Sedmak.

Morda velja, nenazadnje, opozoriti še na eno dimenzijo znanstvene relevantnosti študije - na njeno splošno aktualnost. Je prispevek k boljšemu razumevanju narave sodobnega sveta in različnih družbenih procesov, ki se v njem odvijajo. Tu nikakor ne smemo prezreti prisotnega nacionalizma, rasizma, različnih oblik nestrpnosti, zavračanja imigrantov ipd.

Knjigo toplo priporočamo naslednjim ciljnim publikam: vsem raziskovalcem s področja medetničnih odnosov, družinskega življenja in zasebnosti, kot obvezno študijsko čtivo študentom različnih družboslovnih področij in nenazadnje oblikovalcem različnih (javnih) politik, ki ugotovitev te in podobnih študij ne bi smeli prezreti.

UDC: 77:32:070

Hanno HARDT: PICTURING INDEPENDENCE

Teorija in praksa, Ljubljana 2003, Vol. XL, No. 4, pg. 605-626

Photographs are visual markers of time and place. Their presence in Slovenia's daily press during the nation's struggle for independence constitutes a photographic narrative that helped structure the reality of the events. This project focuses on the visual construction of the brief and decisive political and military struggle for independence from Yugoslavia in Slovenia's daily press during a period of less than two weeks following June 25, 1991. It involves the work of about 50 photographers and their production of over 500 photographic images published by Delo, Dnevnik, Novice, and Vecer during this period. The project engages this photographic output in a critical reading that explicates the visual construction of the events - from independence to military confrontation - and the dominant ideology of photographic practice in Slovenia's daily press.

Key words: Slovenia, newspapers, media, photojournalism, photography

Ljubica JELUŠIČ: PEACE OPERATIONS AS A FORM OF GLOBAL PEACE PREVENTION OF SPREADING THREATS

Teorija in praksa, Ljubljana 2003, Vol. XL, No. 4, pg. 627-646

Peace operations are activities to create and preserve international peace under auspices of United Nations Organization, regional organizations, states' alliances, and ad hoc states' coalitions. The prevailing mode of Cold War operations was peacekeeping, mainly executed by military forces with low military force mandates. There are many different typologies of peace operations, showing the development and operation changes in accordance with the new crises situations. There are first, second and third generation of peace operations; traditional and complex operations; non-armed monitoring and armed peacekeeping operations, operations for peacemaking, peace building, peace enforcement and preventive diplomacy. The newly developed political peace operations are created to solve the conflicts and to build the new political system. Peace operations are supposed to stop the conflict and to limit the threats spreading out of the crisis area.

Key words: Peace operations, United Nations Organisation, peacekeeping operations, definitions, development, typologies and problems of peace operations.

Drago KOS: POSTMODERN SPATIAL PLANNING?

Teorija in praksa, Ljubljana 2003, Vol. XL, No. 4, pg. 647-657

Some see the crisis of spatial planning as a logical consequence of transition from modernity to postmodern society. In the new conditions, the hierarchic formal systemic social regulation becomes difficult to carry out because of the basic feature of the postmodernity - an individualised plurality, which brings instability and unpredictability. Rigid formal procedures thus hardly reach legitimacy. The debate confirms the ideas that all embracing spatial planning does not have the future and is not feasible. However, this does not mean that spatial planning is not topical and necessary. The author concludes that the spatial planning must open up, it has to democratise and transform into an open planning. Such 'postmodern' planning is operative and at the same time able to reach legitimacy.

Key words: Spatial planning, postmodernity, legitimacy, decision-making process

Berni STRMČNIK: REDEFINITION OF RIGHTS AND PRIVATISATION - THE CONDITIONS OF SUCCESSFUL RENOVATION

Teorija in praksa, Ljubljana 2003, XL, Vol. 4, pg. 658-676

The article deals with some actual aspects of pre-existent changes in the health care and health insurance system. It differentiates between a "reform" and "renovation". The basis of renovation is in the solution of discordance between the need for health protection and financial possibilities of their satisfaction. The problem can be solved with building a corresponding, professionally grounded and socially acceptable relationship between the shares of financial resources against public and personal account. A proper proportion is possible/needed to achieve only by re-defining the rights from health insurance and at the same time in a new modelling of the health insurance system. The system renovation has to build relations of social justice in larger extent, increase the role of solidarity and to differentiate obligations in assuring financial resources in relation to the financial state of an individual. A reasonably and universally defined privatisation in health insurance and also at the executors of health service is one of the key factors of successful renovation.

Key words: Health care system, health insurance, additional voluntary health insurance, health insurance model, renovation, rights in health insurance, redefining rights, privatisation of health insurance, privatisation of health service.

UDC: 35:351:74/76

Vinko GORENAK: SUCCESSFULNESS OF POLICE STATIONS - EVALUATION BY MAYORS AND COUNCILLORS

Teorija in praksa, Ljubljana 2003, Vol. XL, No. 4, pg. 677-695

The article pays attention to the question of relationship between police organisations and local communities. In the first part, the author discusses the theoretical aspect of the question, while in the second part presents the survey results carried out on a sample of 2300 mayors and councillors in 128 local communities in the Republic of Slovenia. The main goal of the survey was to answer the question, how do mayors and councillors evaluate the work of police stations in following areas: satisfaction with the work of police stations; the question of safety of residents in local community; the level of their encouragement of police officers at their work; evaluation of possibility and desire to influence the work of police stations; and the level of satisfaction with work of police officers considering the segments of police work (e.g. satisfaction with the work of police regarding traffic, crime etc.). Among other things, the author concluded that mayors and councillors grade the level of their encouragement of police officers at their work best, followed by the level of satisfaction with the work of police stations; the area of satisfaction with work of police officers considering the segments of police work is somewhat lower, followed by the area of safety of residents of the local community. The worst grade was given to the area of possibility and desire to influence the work of police stations.

Key words: Local community, police station, success, mayors, councils, evaluation of work.

UDC: 297:316.35:321.64:329.18

Marko OSOLNIK: MUSLIMS IN WESTERN EUROPE BETWEEN INTEGRATION AND GETOISATION

Teorija in praksa, Ljubljana 2003, Vol. XXXX, No. 4, pg. 696-705

The article deals with Muslim religious minorities in Western Europe. Most of the scholars agree that there are between 12 and 15 millions of Muslims living in that part of Europe. However, this number has been rising rapidly due to the constant immigration and relatively high fertility rate. Muslim minorities in Western Europe are, to a large extent, results of economic immigration. The bulk of West European Muslims is settled in the three most numerous countries of Western Europe - Germany, France and Britain. The author deals with Muslims in the above-mentioned countries, mainly from the vantage point of their integration/getoisation in their host - societies. The main idea is that Muslims, despite the fact that they usually have the lowest paid jobs, are economically integrated in the society at large. On the other hand, they are still not integrated in terms of culture and politics. This is especially true in Germany, where ethnocentric concept of German nation (Blut und Boden) until recently obstructed Muslims - they are mostly of Turkish extraction - to acquire German citizenship. The fact is that in the last few years more fundamentalist interpretations have been spreading among the Muslims in Western Europe: this phenomenon has been partly caused by processes in the wider Islamic world, but it is also a reaction of Muslims on their marginalisation within their host societies.

Key words: Muslims, Western Europe, religious minority, integration, multiculturalism, nationalism, xenophobia, Islamic fundamentalism

**Matej ANDOLŠEK: THEORY OF HEGEMONIC STABILITY: RATIONALISTS
VERSUS CONSTRUCTIVISTS**

Teorija in praksa, Ljubljana 2003, Vol. XXXX, No. 4, pg. 706-723

The article addresses the theory of hegemonic stability as a problem of collective action in the international political economy. It begins by defining the concepts of hegemony, cooperation and institutionalisation in international relations. Chapter 3 attempts to integrate rationalist models of cooperation, based on assumption of rational choice and situational determinism. The following chapter examines the constructivist critique of rationalist models of cooperation by introducing the concept of communicative action to replace strategic interaction of rationalism and consequently focuses on constitutive rules (contrary to regulative rules of rationalism) as the foundation of institutionalisation in international relations. Chapter 5 attempts to redefine the concept of power and hegemony. After rejecting Dahl's definition of power and related perspective on hegemony as preponderance of material resources, it adopts a notion of social power and focuses on relation between power and knowledge.

Keywords: International relations, theories of international relations, rationalism, constructivism, international regimes, hegemony

UDC: 659.1:316.7

KIRN, Gal: A RADICAL VIEW: ON ADVERTISING THROUGH THE THEORY OF PROPAGANDA AND IDEOLOGY

Teorija in praksa, Ljubljana 2002, Vol. XXXIX, No. 4, pg. 724-733

The article discusses consumerism from different perspectives. In the beginning the phenomenon of advertising is perceived in terms of the theory of propaganda. It focuses on the asymmetry in social power, where corporations hold great power of communication. With the help of the theory of ideology the author explains, how the systemic imperative of capitalism is connected with the "ideological interpellation" of an individual in the advertising process. The rise of new "culture-ideology", Holmes' "flexible personality" is clarified in the historical context. The author argues that consumerism and its practices have to be assessed through the critique of political economy - the flexible capitalistic system. In the end the possibility of the construction of a new critical theory in the connection with "antiglobalist" movements and the techniques of social marketing is presented.

Key words: Advertising as propaganda, cultural and social critique of consumerist ideology, flexible personality, critique of consumerism through critique of political economy, meme wars.

UDC: 659.1:316.77

Oliver VODEB: MEDIA ACTIVISM AS COMMUNICATION PRACTICE OF RE-INSTITUTIONALISING SOCIAL DISTRIBUTION OF KNOWLEDGE

Teorija in praksa, Ljubljana 2003, Vol. XL, No. 4, pg. 734-751

The article deals with the possibilities of re-institutionalising distribution of social knowledge, while exposing differences between the commercial communication-distribution of knowledge and non-commercial, tactical communication-distribution of knowledge. Using Berger and Luckmann's work, "Social construction of reality", as well as their concept of "intermediary institutions" as a point of departure, the author focuses mainly on specific communication practices within advertising which could be said to encourage (self) reflection. The author puts forth the thesis that these communication practices are potentially (co) generating the basic conditions for active (democratic) participation in the processes of (public) communication and are replacing "intermediary institution's" role in contemporary society, which are believed to assure the balance between social structure and subjective action in society.

Key words: Media activism, advertising, social distribution of knowledge, re-institutionalisation, market communication, tactical communication

Nikola JANOVIĆ: TV SCREEN: IDEOLOGY AND CULTURE OF VISIBILITY (OF POSTMODERNISM)

Teorija in praksa, Ljubljana 2003, Vol. XL, No. 4, pg. 752-758

The author attempts to analyse a contemporary TV as a technological phenomenon - an electronic digital apparatus - and examine the point where the paths of technological phenomena cross those of social reality phenomena and to conceptualise them in relation to the (post modern) theories of the contemporary society. In this way, he tried to conceptualise fundamental features of postmodern informational society in two closely connected theoretical units: by defining technological changes with which we are entering the cultural dominant of contemporaneousness and by defining the relation between a subject and techno political system in order to demystify the role of TV in the consumer society and to demonstrate, how the subject has been socially constructed (produced) and linguistically dominated (by ideological means).

Key words: technology and art, TV screen and image, simulation and simulacra, subject - institution - ideology, capitalism, culture

ČLANKI

Besedilo. Teorija in praksa (TIP) sprejema v presojo za objavo originalna znanstvena in strokovna besedila, ki še niso bila objavljena druge niti niso drugeje v recenzentskem postopku. Besedila (vključujoč reference in opombe) naj bodo enostransko izpisana v treh izvodih na papirju formata A4 z 1,5 vrstičnim razmikom. Vse strani besedila morajo biti zaporedno oštevilčene. Izpisu je treba priložiti besedilo na 3,5-palčni disketi, na kateri naj bo poleg imena in priimka avtorja označen tudi računalniški program v katerem je besedilo pripravljeno (na primer Microsoft Word 97).

Besedila pošljite na naslov: Teorija in praksa, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenija. E-pošta: teorija.praksa@uni-lj.si.

V kolikor je besedilo poslano po elektronski pošti na naslov uredništva, izpis treh kopij ni potreben.

Zaradi dvostranskega anonimnega recenzentskega postopka naj prva stran besedila vsebuje le naslov besedila brez imen avtorjev. Imena avtorjev naj bodo izpisana na posebni naslovni strani pod naslovom prispevka, skupaj s strokovnim nazivom in trenutno zaposlitvijo, s polnim naslovom, telefonsko številko, elektronsko pošto ter na povzetku. Besedilo mora spremljati izjava avtorja, da besedilo še ni bilo objavljeno oz. ni v pripravi za tisk. Uredništvo zavrnenih besedil ne vrača.

Dolžina besedil. Znanstveni in strokovni članki naj praviloma ne presegajo 8000 besed; pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 3000 besed; recenzije do 1500 besed.

Naslovi. Naslovi morajo biti jasni in povedni. Glavni naslov ne sme presegati dolžine 100 znakov. Besedila daljša od 1500 besed morajo vsebovati podnaslove.

Povzetki. Izvirni znanstveni članki morajo biti opremljeni s povzetkom in smiselnimi ključnimi besedami (oboje v slovenskem in angleškem jeziku) v obsegu do 100 besed. Povzetki naj vsebujejo natančno opredelitev teme besedila, metodo argumentacije ter zaključke.

Tabele in slike morajo biti izdelane kot priloge (ne vključene v besedilo) z jasnimi naslovi. Vsaka tabela in slika mora biti izpisana na posebnem listu papirja. V besedilu naj bo okvirno označeno mesto kamor sodijo.

Opombe morajo biti v besedilu jasno označene z zaporednimi številkami od začetka do konca, nadpisane na ustreznem mestu v besedilu in po enakem vrstnem redu razvrščene pod besedilom. Število in dolžina opomb naj bo omejena.

Opomba o avtorju in zahvala vključuje informacije o organizacijski povezanosti avtorja (avtorjev), ki so relevantne za obravnavano problematiko, ter o finančnih in drugih pomočeh pri pripravi besedila.

RECENZENTSKI POSTOPEK

Uredništvo uporablja za vse članke obojestransko anonimni recenzentski postopek. Članke recenzirata dva recenzenta. Uredništvo lahko brez zunanjega recenziranja zavrne objavo neustreznega članka.

NAVAJANJE

Reference v besedilu: Osnovna oblika reference v besedilu je (Novak, 1994). Za navajanje strani uporabljajte (Novak, 1994:27-8). Če je več avtorjev besedila, uporabljate v tekstu obliko (Novak et al., 1994:27), v seznamu literature pa navedite vse avtorje. Če ne uporabljate prve izdaje knjige, napišite tudi letnico prve izdaje (Novak, 1953/1994:7). Več referenc hkrati ločite s podpičjem (Novak, 1994:7; Kosec, 1998:3-4; Kosec, 1998a:58). Če navajate več del istega avtorja, objavljena v istem letu, dela med sabo ločite s črkami a, b, c, itd. (Novak, 1994a:27-9) (Novak, 1994b:1).

Seznam referenc: v seznam referenc vključite vse uporabljene vire. Seznam referenc mora biti urejen po abecednem redu priimkov avtorjev ter v primeru istega avtorja po časovnem zaporedju izdaje.

Knjige: Avtorjev Priimek, Ime (letnica izdaje knjige): Naslov knjige: Morebitni podnaslov. Kraj: Založba.

Na primer: Geertz, Clifford (1980): Negara: The Theatre State in Nineteenth-Century Bali. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Zborniki: Avtorjev Priimek, Ime (letnica izdaje zbornika): Naslov prispevka v zborniku. V Ime Priimek urednika (ur.), Naslov zbornika, strani prispevka. Kraj: Založba.

Na primer: Palan, Ronen (1999): Global Governance and Social Closure or Who is to Governed in an Era of Global Governance? V Martin Hewson in Timothy J. Sinclair (ur.), Approaches to Global Governance Theory, 55-72. Albany: State University of New York Press.

Članki: Avtorjev Priimek, Ime (letnica izida članka): Naslov članka. Ime revije Letnik(številka): strani.

Na primer: Bachrach, Peter in Morton S. Baratz (1963): Decisions and Nondecisions: An Analytical Framework. American Political Science Review 57(3): 632-42.

Svetovni splet (WWW): Avtorjev Priimek, Ime (letnica): Naslov. Dostopno preko Internet naslov, datum dostopa.

Na primer: Deleuze, Gilles (1978): Spinoza. Dostopno preko <http://www.imaginet.fr/deleuze/TXT/240178.html>, 10.1.2001.

RECENZIJE KNJIG

TIP sprejema v objavo recenzije domačih in tujih znanstvenih del, ki niso starejša od dveh let. Recenzije naj ne presegajo 1500 besed. Na prvi strani zgoraj naj bo v prvi vrstici napisano ime avtorja recenzirane knjige, v drugi z odebeljeno pisavo naslov in morebitni podnaslov knjige, v tretji vrstici pa je treba navesti sledeče podatke: naziv izdajatelja, kraj izdaje, leto izdaje dela in število strani. Recenzija se podpiše na koncu besedila.

Strast ima nova oblika

Modro. Modro nebo, pod katerim rastejo sadovi narave. Modra gladina morja, kjer žeja postane brezkraina. Modre odločitve: za zdravje, za naravo, za užitek in strast.

Za Fructalove 0,2-litrške sadne sokove in nektarje v novi steklenički. Modri.

Po dolгих letih so poglobljene raziskave pokazale, da lahko pri Fructalovih 0,2-litrskih sokovih in nektarjih izboljšamo le eno stvar. Stekleničko.

Ustvarili smo modro obliko, da se popoln okus s strastjo zlije v harmonično celoto.

FRUCTAL
v sodelovanju z naravo

HANNO HARDT

PREDSTAVLJANJE OSAMOSVOJITVE:

PODOBA/TEKST SLOVENSKEGA

FOTOŽURNALIZMA

LJUBICA JELUŠIČ

MIROVNE OPERACIJE KOT OBLIKA GLOBALNE

MIROVNE PREVENTIVE PRED ŠIRJENJEM GROŽENJ

DRAGO KOS

POSTMODERNO PROSTORSKO PLANIRANJE?

BERNI STRMČNIK

REDEFINIRANJE PRAVIC IN PRIVATIZACIJA - POGOJA

USPEŠNE PRENOVE

ZMAGOVALEC MEMEFEST 2002

GAL KIRN, OLIVER VODEB, NIKOLA JANOVIC

